

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

Паска Богдан

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Навчально-методичний посібник для студентів
неісторичних спеціальностей**

Івано-Франківськ
2026

УДК 94(477)

Розробник:

Паска Богдан Валерійович,

кандидат історичних наук, доцент

кафедри історії України і методики викладання історії

факультету історії, політології і міжнародних відносин

Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Рецензенти:

Райківський І. Я., доктор історичних наук, професор кафедри історії України і методики викладання історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Галицька-Дідух Т. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Паска Б. В. Історія України. Навчально-методичний посібник для студентів неісторичних спеціальностей. Івано-Франківськ, 2026. 300 с.

ЗМІСТ

Опис навчальної дисципліни	4
Програма навчального курсу	6
Організація навчання	10
Тематика семінарських занять з курсу	12
Контрольні роботи по семінарських заняттях	98
Самостійна робота студентів	103
Контроль успішності студентів та критерії оцінювання	106
Програмові вимоги з навчальної дисципліни	109
Історичні джерела для опрацювання	114
Рекомендована література	286

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Навчальний курс «Історія України» викладається для студентів неісторичних спеціальностей більшості структурних підрозділів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, які реалізують підготовку за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавр. Вона читається протягом одного семестру на першому році навчання. Загальний обсяг годин навчальної дисципліни «Історія України» становить 90 годин (3 кредити ECTS). Із них 30 годин виділено для аудиторної роботи, а 60 годин – для самостійної роботи студентів. Із числа аудиторного навчального часу на факультеті філології 12 годин відведено на читання лекцій, а 18 годин – на проведення семінарських занять; на факультеті математики та інформатики, а також на фізико-технічному факультеті співвідношення лекційних та семінарських занять становить відповідно 14 та 16 годин. Видом підсумкового контролю, як правило, є залік (в окремих випадках – екзамен).

Мета нормативної навчальної дисципліни «Історія України» – формування у майбутніх бакалаврів за неісторичними спеціальностями системного погляду на основні етапи та тенденції розвитку політичної, економічної та культурної історії України, закономірності становлення української державності від стародавніх часів до сучасності. На цій основі сформувані у майбутніх фахівців з різних галузей знань відчуття причетності до тисячолітньої історії, культурних досягнень українського народу, розвинути у них патріотичні, державницькі та морально-етичні переконання. Крім того, курс спрямований на отримання студентами теоретичних знань та практичних умінь, які дадуть їм змогу адекватно і ефективно використовувати одержані навички у майбутній професійній діяльності.

Історія України займає важливе місце в системі гуманітарних дисциплін, визначає пріоритетні напрями навчальної, педагогічної та виховної діяльності в системі підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах нашої держави. Одним із ключових завдань навчального курсу є формування різносторонньо

розвиненої особистості, яка володіє не лише високим рівнем фахових знань зі своєї спеціальності, але водночас постає свідомим патріотом та громадянином України. В умовах перманентної боротьби українців за власне існування, війни із російськими агресорами суспільство повинне демонструвати високий рівень національної свідомості, консолідації та єднання. Знання з історії України є фундаментом для формування та зміцнення національної ідентичності юних українців. Уміння засвоювати історичні знання дозволяють студентам використовувати критичний підхід при аналізі процесів суспільного життя, формують у молодого покоління різносторонній інтелектуальний багаж, сприяють формуванню дослідницьких і наукових якостей.

Навчальний курс «Історія України» має своїм завданням поглибити знання студентами вітчизняної історії від найдавніших часів до бурхливого сьогодення. Ключовий акцент зроблено на важливих етапах історії української державності й боротьби за національну незалежність – Руській державі, Галицько-Волинському князівстві, Війську Запорозькому (Гетьманщині), українському національному руху ХІХ – початку ХХ ст., Українській революції 1917–1921 рр. боротьбі Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, сучасному періоду здобуття та відстоювання незалежності України.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

Тема 1. Вступ до історії. Стародавня історія України.

Стародавня історія України. Періодизація первісного суспільства. Племена Трипільської культури у IV-III тис. до н.е.: господарство, суспільний устрій, вірування. Державні утворення народів-кочовиків у Північному Причорномор'ї у I тис. до н.е. Антична колонізація Північного Причорномор'я. Східні слов'яни у I тис. н. е.: розселення, суспільний та господарський лад. Зародження державності у слов'ян. Київська (полянська) держава.

Тема 2. Київська Русь.

Передумови утворення Давньоруської держави у IX ст. Норманська й антинорманська теорії походження Русі. Формування території та державних органів на Русі у другій половині IX – другій половині X ст. Прихід до влади князя Володимира Великого. Внутрішня політика князя. Релігійна політика Володимира. Хрещення Русі: причини, наслідки, значення. Князь Ярослав Мудрий: внутрішня політика та реформи. «Руська правда» – перший збір законів Давньоруської держави. Зовнішня політика князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Початок політичної роздробленості Русі в 1054–1113 рр. Князь Володимир Мономах (1113–1125). Розвиток удільних князівств на українських землях (1132–1240).

Тема 3. Галицько-Волинська держава.

Передумови та причини утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславович. Боротьба Данила Романовича за батькову спадщину (1205–1238 рр.). Боротьба Русі з монгольськими загарбниками. Правління Данила Галицького (1238–1264 рр.): внутрішня та зовнішня політика. Галицько-Волинські землі за наступників Данила Галицького (1264–1340). Розпад Галицько-Волинської держави в середині XIV ст. Боротьба за спадщину Королівства Руського.

Тема 4. Українські землі в другій половині XIV – першій половині XVII ст.

Політичний та економічний розвиток українських земель у складі Литви та Польщі у другій половині XIV – першій половині XVI ст. Передумови і причини виникнення українського козацтва. Запорізька Січ: політичний, військовий і територіальний устрій в XVI–XVII ст. Становище українських земель у складі Речі Посполитої в другій половині XVI ст. Передумови та причини козацьких повстань. Повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка у 1590-х рр. Боротьба козаків проти турків і татар в кінці XVI – на початку XVII ст. Діяльність кошового отамана Петра Конашевича-Сагайдачного. Козацькі повстання в 1620-х – 1630-х рр. Ординація Війська Запорозького.

Тема 5. Українська козацька державність ранньомодерного періоду (середина XVII – XVIII ст.).

Передумови і причини національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Військові дії національно-визвольної війни 1648–1649 рр. Зборівський мирний договір і його наслідки. Українська козацька держава за часів Богдана Хмельницького: державний, політичний та територіальний устрій. Військові дії національно-визвольної війни в 1650–1653 рр. Причини укладення і зміст договору Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. Завершальний період національно-визвольної війни 1654–1657 рр. Правління Івана Виговського (1657–1659 рр.). Гадяцький трактат та московсько-українська війна. Гетьман Юрій Хмельницький (1659–1663 рр.). Переяславська угода та Слободищенський трактат. Розкол Гетьманщини на початку 1660-х рр. Особливості політики Павла Тетері на Правобережжі та Івана Брюховецького на Лівобережжі. Гетьман Петро Дорошенко та його спроби об'єднання Гетьманщини. Українське питання під час турецько-польської війни 1672–1676 рр. Гетьманування Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича на Лівобережжі. Втручання іноземних держав в українські справи у 1657–1687 рр. Політика Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії щодо Гетьманщини. Гетьманування Івана Мазепи: внутрішня і зовнішня політика. Передумови та причини антимосковського повстання І. Мазепи на початку XVIII ст. Початок Північної війни та роль у ній України. Антимосковське повстання І. Мазепи та українсько-шведський союз 1708 р. Полтавська битва 1709 р., її результати та наслідки для України. Спроби гетьмана Пилипа Орлика відновити контроль над Україною. «Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького». Обмеження прав України в період гетьманування Івана Скоропадського. Наказний гетьман Павло Полуботок. Правління І Малоросійської колегії. Спроби гетьмана Данила Апостола реформувати Україну. Правління гетьманського уряду (1734–1750). Гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764). Остаточне скасування російським царизмом автономії на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. Ліквідація Запорозької Січі.

Тема 6. Формування сучасної української нації (XIX – початок XX ст.).

Політичне та економічне становище українських земель в складі Російської імперії у першій половині XIX ст. Кирило-Мефодіївське братство: лідери, ідеологія, діяльність. Політичне та економічне становище західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії у першій половині XIX ст. Початок українського національного відродження в Галичині. Діяльність «Руської трійці». Революційні події 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях. Громадівський рух у Наддніпрянщині та організації народовців на

західноукраїнських землях: порівняльний аналіз. Русько-українська радикальна партія (РУРП) – перша українська політична партія. Політичні партії у Східній Галичині на початку ХХ ст. Політичні партії та організації Наддніпрянської України на початку ХХ ст. Пожвавлення українського національного руху в період революції 1905–1907 рр.

Тема 7. Українська революція 1917–1921 рр.

Україна під час Першої світової війни (1914–1917 рр.). Діяльність Української Центральної Ради у березні – листопаді 1917 р. Проголошення Української Народної Республіки (УНР). Перша війна більшовицької Росії проти УНР (грудень 1917 – квітень 1918 рр.). Брестський мирний договір УНР із державами Четверного Союзу. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.). Прихід до влади Директорії УНР, її внутрішня і зовнішня політика. Злука УНР і ЗУНР. Друга війна більшовицької Росії проти УНР (грудень 1918 – червень 1919 рр.). Окупація території УНР більшовиками. Західно-Українська Народна Республіка: державний устрій, основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики. Польсько-українська війна 1918–1919 рр. на західноукраїнських землях. Контрнаступ сил Армії УНР та УГА проти російських окупантів на Правобережжі влітку 1919 р. Київська катастрофа і трикутник смерті. Перший Зимовий похід. Участь Армії УНР в подіях польсько-радянської війни 1920 р. Український повстанський рух проти більшовицького режиму в 1919–1921 рр. Другий Зимовий похід.

Тема 8. Українські землі в міжвоєнний період. Друга світова війна.

Соціально-економічні і політичні перетворення в УСРР в 1920-ті рр. Створення СРСР. Політика українізації та її наслідки. Сталінська політика індустріалізації. Насильницька колективізація українського села. Голодомор 1932–1933 рр. Масові репресії комуністичної влади в 1920–1930-х рр. та їх наслідки. Західноукраїнські землі у складі Польщі. Основні напрями в українському політичному русі Галичини. Українські землі у складі Румунії та Чехословаччини. Карпатська Україна (1938–1939 рр.). Створення Організації українських націоналістів (ОУН). Ідеологія ОУН. Боротьба ОУН проти польського окупаційного режиму в 1930-х рр. Перша радянська окупація західноукраїнських земель (1939–1941 рр.). Розкол ОУН наприкінці 1930-х рр. Особливості бандерівської та мельниківської фракцій. Початок німецько-радянської війни. Бойові дії на українських землях у 1941–1942 рр. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. Спроби державотворення в перші місяці німецько-радянської війни. Німецький окупаційний режим в Україні. Створення Української повстанської армії (УПА), її структура, чисельність, озброєння. Боротьба проти нацистських окупантів та польського підпілля. Вигнання нацистських загарбників з України (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.). Окупація України радянськими військами.

Тема 9. Україна в середині ХХ – на початку ХХІ ст.

Тенденції післявоєнного розвитку УРСР у 1945–1953 рр. Протистояння УПА та підпілля ОУН радянському окупаційному режиму (середина 1940-х – 1950-ті рр.). Україна в період хрущовської відлиги (1953–1964 рр.) та брежнєвського застою (1964–1985 рр.). Український національний рух в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х роках. Дисидентство. Зміна політичної ситуації в СРСР в другій половині 1980-х рр. Політика перебудови та гласності. Неформальні організації кінця 1980-х рр. Створення та діяльність Народного руху України. Мітингова демократія. Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. Декларація про державний суверенітет. Революція на граніті (жовтень 1990 р.): хід подій, наслідки та значення. Політична ситуація в Україні в 1991 р. Державний переворот в СРСР та проголошення незалежності України (серпень 1991 р.). Роль України в процесах розпаду СРСР у вересні – грудні 1991 р. Референдум 1 грудня 1991 р. Розвиток української культури в 1945–1991 рр. Тенденції та основні події політичного розвитку України в 1991–2013 рр. Тенденції економічного розвитку України в 1991–2013 рр. Основні напрямки зовнішньої політики України в 1991–2013 рр. Революція Гідності 2013–2014 рр. Російсько-українська війна (2014–2024 рр.). Окупація Криму Російською Федерацією. Бойові дії проти російських збройних формувань на Донбасі. Тенденції політичного, економічного розвитку, основні напрямки зовнішньої політики України в 2014–2024 рр. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 2022–2024 рр.

Тема 10. Історія української культури.

Розвиток культури в період Давньоруської держави. Розвиток культури в період Галицько-Волинської держави. Розвиток української культури у XVI – першій половині XVII ст. Культура України у другій половині XVII – XVIII ст. Українська культура у XIX – на початку ХХ ст. Українська культура в часи революції 1917–1921 рр. та міжвоєнний період. Українська культура в період Другої світової війни. Українська культура в період незалежності.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ

Обсяг навчальної дисципліни			
Вид заняття	Загальна кількість годин		
лекції	14 (фізико-технічний факультет; факультет математики та інформатики); 12 (факультет філології)		
семінарські заняття / практичні / лабораторні	16 (фізико-технічний факультет; факультет математики та інформатики); 18 (факультет філології)		
самостійна робота	60		
Тематика навчальної дисципліни (фізико-технічний факультет; факультет математики та інформатики)			
Тема	кількість год.		
	лекції	заняття	сам. роб.
Тема 1. Вступ до історії. Стародавня історія України.	4		5
Тема 2. Київська Русь		2	5
Тема 3. Галицько-Волинська Держава		2	5
Тема 4. Українське козацтво в XVI – першій половині XVII ст.		2	5
Тема 5. Українська козацька державність ранньомодерного періоду (середина XVII – XVIII ст.)	4	4	5
Тема 6. Творення сучасної української нації		2	5
Тема 7. Українська революція 1917–1921 рр.	4	2	5
Тема 8. Українські землі в міжвоєнний період. Друга світова війна		2	5
Тема 9. Україна в середині XX – на початку XXI ст.	2		10
Тема 10. Історія української культури			10
ЗАГ.:	14	16	60

Тематика навчальної дисципліни (факультет філології)			
Тема	кількість год.		
	лекції	заняття	сам. роб.
Тема 1. Вступ до історії. Стародавня історія України.	4		5
Тема 2. Руська держава (IX–XIII ст.)		2	5
Тема 3. Галицько-Волинська держава (Королівство Руське)		2	5
Тема 4. Українське козацтво в XVI – першій половині XVII ст.		2	5
Тема 5. Українська козацька державність ранньомодерного періоду (середина XVII – XVIII ст.)	4	4	5
Тема 6. Творення сучасної української нації («довге XIX ст.»)		2	5
Тема 7. Українська революція 1917–1921 рр.	4	2	5
Тема 8. Українські землі в міжвоєнний період. Друга світова війна		2	5
Тема 9. Україна в середині XX – на початку XXI ст.		2	10
Тема 10. Історія української культури			10
ЗАГ.:	12	18	60

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З КУРСУ

Семінарські заняття для студентів денної форми навчання

ТЕМА 1. ПІДНЕСЕННЯ Й РОЗКВІТ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Формування території та державних органів на Русі у другій половині IX – другій половині X ст. Передумови розквіту.
2. Прихід до влади князя Володимира Великого. Внутрішня політика князя.
3. Релігійна політика Володимира. Хрещення Русі: причини, наслідки, значення.
4. Князь Ярослав Мудрий: внутрішня політика та реформи.
5. «Руська правда» – перший збір законів Давньоруської держави.
6. Зовнішня політика князів Володимира та Ярослава: порівняльний аналіз.

Терміни і поняття:

Руська держава (Київська Русь), великий князь, віче, данина, вотчина, дружина, полуддя, хрещення Русі, християнство, бояри, «Руська правда», шлюбна дипломатія, дуумвірат, міжусобиці, печеніги, половці.

Історичні постаті:

Олег Віщий, Ігор Старий, княгиня Ольга, Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Святополк Окаянний, Мстислав Хоробрий, Анна Ярославна, Іларіон.

Ключові дати:

882 р. – об'єднання Києва та Новгороду князем Олегом, створення Київської Русі.

882–912 рр. – князь Олег.

912–945 рр. – князь Ігор.

945–964 рр. – княгиня Ольга.

964–972 рр. – князь Святослав Хоробрий; Східний похід, I і II Балканські походи.

980–1015 рр. – правління Володимира Великого.

980 р. – перша релігійна реформа князя Володимира.

988 р. – хрещення Русі.

- 996 р. – спорудження Володимиром Десятинної церкви в Києві.
 1015–1019 рр. – міжусобна боротьба за владу між Святополком Окаянним і Ярославом Мудрим.
 1016–1018 рр., 1019–1054 рр. – правління Ярослава Мудрого.
 1016 р. – «Руська правда» Ярослава Мудрого.
 1024 р. – битва під Лиственном.
 1024–1036 рр. – дуумвірат Ярослава Мудрого і Мстислава Хороброго.
 1036 р. – остаточна перемога Ярослава над печенігами.
 1051 р. – призначення руським митрополитом Іларіона.
 1054 р. – заповіт Ярослава Мудрого.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання необхідно з'ясувати основні передумови виникнення державності на Русі та ознайомитися з найпоширенішими теоріями походження Давньоруської держави, які представлені в сучасній історичній науці. Варто звернути увагу на сутність норманської, антинорманської та сучасних компромісних концепцій, визначити їхні сильні й слабкі сторони. Особливу увагу слід приділити процесу об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва, формуванню території Русі та становленню перших державних інститутів. У відповіді потрібно охарактеризувати діяльність князів Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава, проаналізувавши як їхню внутрішню, так і зовнішню політику. Важливо показати, яким чином кожен із правителів сприяв зміцненню влади київських князів, розширенню території держави та вдосконаленню системи управління. Окремо варто розглянути адміністративні та податкові реформи княгині Ольги, а також військову діяльність князя Святослава. Наприкінці відповіді доцільно зробити висновок про те, які чинники забезпечили політичне зміцнення Русі та створили передумови для її подальшого розквіту наприкінці X – у першій половині XI ст.

У ході підготовки до **другого** питання слід дати загальну характеристику особистості князя Володимира Великого та визначити його місце в історії Русі. Необхідно розглянути обставини міжусобної боротьби між синами Святослава після його загибелі, з'ясувати причини перемоги Володимира та його утвердження на київському престолі. Особливу увагу варто приділити реформаторській діяльності князя. Студентам необхідно охарактеризувати адміністративну реформу, спрямовану на зміцнення центральної влади, військову реформу та зміни в системі оборони держави. Доцільно також розглянути заходи князя щодо укріплення кордонів Русі та боротьби з кочовиками. Важливо пояснити, як проведені перетворення сприяли

централізації держави та підвищенню її міжнародного авторитету. Під час відповіді слід фахово проаналізувати причини та наслідки проведення кожної реформи.

Третє питання присвячене релігійній політиці князя Володимира та одному з найважливіших етапів історії України – хрещенню Русі. Насамперед слід охарактеризувати язичницьку реформу князя та пояснити, чому вона не дала очікуваних результатів. Далі необхідно розкрити внутрішні та зовнішньополітичні причини запровадження християнства як державної релігії. Варто проаналізувати різні історичні версії щодо вибору віри князем Володимиром, а також описати обставини його хрещення та поширення нової релігії серед населення Русі. Особливу увагу необхідно звернути на наслідки християнізації для розвитку державності, культури, освіти, міжнародних відносин та духовного життя суспільства. Доцільно показати як позитивні результати цього процесу, так і труднощі, які виникали під час утвердження нової віри. Важливо зробити висновок про історичне значення хрещення Русі для подальшого розвитку українських земель та їх інтеграції до європейського цивілізаційного простору.

Розглядаючи **четверте** питання, необхідно охарактеризувати життєвий шлях і державну діяльність князя Ярослава Мудрого. Насамперед слід висвітлити боротьбу за владу після смерті Володимира Великого та обставини утвердження Ярослава на київському престолі. Далі потрібно проаналізувати основні напрями його внутрішньої політики. Особливу увагу варто приділити розвитку системи державного управління, зміцненню обороноздатності країни, розбудові Києва та інших міст. Важливо розкрити внесок князя у розвиток культури, освіти, книжності та церковного життя. Доцільно охарактеризувати будівництво Софійського собору, заснування бібліотеки при ньому та підтримку перекладацької діяльності. Окремо необхідно пояснити сутність запровадженого Ярославом порядку престолонаслідування та оцінити його ефективність. Під час відповіді варто обґрунтувати, чому період правління Ярослава Мудрого традиційно вважається вершиною політичного й культурного розвитку Русі.

Під час підготовки до **п'ятого** питання необхідно ознайомитися зі змістом «Руської правди» як найдавнішої пам'ятки права Давньоруської держави. Доцільно з'ясувати обставини створення цього збірника законів та визначити його місце в історії європейської правової думки. Варто звернути увагу на структуру документа, його основні редакції та ключові правові норми. Особливого значення набуває аналіз положень, які регулювали питання власності, відповідальності за злочини, судочинства та соціальних відносин. Необхідно показати, які суспільні групи згадуються в тексті документа та яке місце вони займали в соціальній структурі Русі. Важливо пояснити, чому поява

писаного зводу законів стала важливим кроком у розвитку державності. Під час аналізу документа доцільно наводити конкретні приклади статей і робити на їх основі висновки про особливості суспільного життя того часу.

Готуючись до **шостого** питання, слід опрацювати основні напрями зовнішньої політики князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Необхідно визначити головні цілі міжнародної діяльності кожного з правителів, охарактеризувати їхні відносини з сусідніми державами та народами. Варто проаналізувати боротьбу з кочовими племенами, контакти з Візантійською імперією, державами Центральної та Західної Європи. Особливу увагу слід приділити дипломатичній діяльності Ярослава Мудрого та його династичним шлюбом, завдяки яким Русь здобула значний міжнародний авторитет. Порівнюючи зовнішню політику двох князів, необхідно визначити спільні риси та відмінності в їхніх підходах до розв'язання зовнішньополітичних завдань. Важливо оцінити ефективність військових і дипломатичних методів, які вони використовували для захисту державних інтересів. Наприкінці відповіді доцільно зробити узагальнюючий висновок про місце Русі в системі міжнародних відносин тогочасної Європи та значення діяльності Володимира Великого і Ярослава Мудрого для зміцнення міжнародного становища держави.

У процесі підготовки до семінарського заняття рекомендується не обмежуватися лише матеріалом університетських підручників з історії України, а опрацювати монографії фахових дослідників відповідного періоду і рекомендованих джерел. Особливу увагу варто приділити засвоєнню історичних термінів, дат, персоналій та причинно-наслідкових зв'язків між подіями. Під час виступу на семінарі важливо не лише відтворювати фактичний матеріал, а й демонструвати вміння аналізувати історичні процеси, порівнювати явища та формулювати власні аргументовані висновки.

Основна література:

Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.

Грушевський М. Нарис історії українського народу. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2022. 576 с.

Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2 т. Т. 1 : До половини XVII століття. 1992. 228 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001416>.

Котляр М. Історія суспільного життя Русі: нариси. К., 2016. 288 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009216>.

Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. К.: Україна, 1996. 238 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008386>.

Литвин В. Історія України: підручник. К.: Наукова думка, 2013. 991 с.

Повість минулих літ: літопис. К.: Веселка, 1989. 220 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004661>.

Ричка В. Лицар Духу: Володимир Великий в історії та пам'яті. К., 2015. 131 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004237>.

Плохій С. Брама Європи. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 496 с.

Толочко П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000017919>.

Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 4: Київська Русь / О. Толочко, П. Толочко. 1998. 351 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001615>.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000066>.

Додаткова література:

Брайчевський М. Вибране: в 2 т. Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 2009. 720 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013188>.

Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *УІЖ*. 2015. № 3. С. 37–55. URL:

https://web.archive.org/web/20170227062502/http://shron.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Holmgard_de_pravyly_ruski_kniaz_i_Svatoslav_Ihorevych_Volodymyr_Svatoslavych_ta_Yaroslav_Volodymyro.pdf.

Головко О. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. К., 1994. 29 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001644>.

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2021. 432 с.

Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. К.: Наш час, 2010. 280 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015368>.

Котляр М., Смолій В. Історія України в життєписах. К.: Час, 1994. 328 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000050>.

Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. К.: Промінь, 2012. 190 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002190>.

Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. К.: Євшан-зілля, 2007. 619 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001349>.

Федака С. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. 340 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019763>.

Юсупович А. Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів? (польсько-руські відносини наприкінці X – на початку XI ст.). *УІЖ*. 2015. № 5. С. 43–69. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yusupovych_Adrian/Chy_khodyv_Volodymyr_Velykyi_nado_liakhiv7_polsko-ruski_vidnosyny_naprykintsi_Kh_na_pochatku_KhI_st.pdf.

Картографічні матеріали:

Атлас. Історія України. 7 клас. К.: Картографія, 2017. С. 2–6 (карти «Утворення Київської Русі. Перші князі», «Київська Русь за правління Ольги і Святослава», «Київська держава за князювання Володимира Великого», «Київська держава за князювання Ярослава Мудрого», «Київська держава за правління Ярославичів»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 7 клас. К.: Оріон, 2018. С. 5, 12–14 (карти «Русь-Україна за перших князів», «Країни Центрально-Східної Європи в IX–XIII ст.», «Київська держава за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого», «Правління Ярославичів. Любецький з'їзд», «Київ у X–XIII ст.»).

Атлас з історії України. 7 клас. К.: Інститут передових технологій, 2005. С. 6–9 (карти «Київська держава за перших князів», «Київська держава за князювання Ольги та Святослава», «Київська держава за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого», «Київ у XI–XIII ст.»).

Відеоматеріали:

Київська Русь: утворення. Історія України / ZNOUA. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1hpLqb6722M>. (канал ZNOUA).

Період розквіту Русі. Хто був найкращим князем Київської держави? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SveLJUfgGUM>. (канал ZNOUA).

Таємне життя Ярослава Мудрого / Русь / Історія України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Y5KZQBrxCbo>. (канал імені Т. Г. Шевченка).

Як відбувалось ХРЕЩЕННЯ РУСИ? / Русь, або ж Київська Русь/ Історія України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JbYRJFw-Tos>. (канал імені Т. Г. Шевченка).

Як Русь стала Україною / Історія Русі / Історія України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5Zna0WTzFtY>. (канал імені Т. Г. Шевченка).

ТЕМА 2. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА (КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ)

План

1. Становлення Галицько-Волинського князівства наприкінці XII – на початку XIII ст. Князь Роман Мстиславич.
2. Боротьба Данила Романовича за батькову спадщину (1205–1238 рр.). Монгольське вторгнення в руські землі.
3. Правління Данила Галицького (1238–1264 рр.): внутрішня та зовнішня політика князя.
4. Становище Королівства Руського за нащадків короля Данила (1264–1340 рр.).
5. Розпад Галицько-Волинської держави в середині XIV ст. Боротьба за спадщину Королівства Руського.

Терміни і поняття:

Галицько-Волинська держава, вотчина, король, боярська опозиція, династія Романовичів, Золота Орда, монголи, улус, баскак, ярлик, темник.

Історичні постаті:

Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславич, Данило Галицький, Василько Романович, Мстислав Удатний, Лев Данилович, Юрій I, Юрій II Болеслав, Любарт Гедимінович.

Ключові дати:

- 1199 р. – утворення Галицько-Волинської держави князем Романом Мстиславичем.
- 1199–1205 рр. – правління Романа Мстиславича.
- 1201–1264 рр. – роки життя Данила Романовича Галицького.
- 1238 р. – остаточне відновлення влади Данила в Галичі. Перемога Данила над лицарями-хрестоносцями під Дорогичином.
- 1237–1241 рр. – монгольська навала на Русь.
- 1240 р. – захоплення та зруйнування монголами Києва.
- 1241 р. – похід монголів на територію Галицько-Волинського князівства.
- 1245 р. – битва під Ярославом, перемога Данила над польсько-угорським військом.
- 1253 р. – отримання Данилом Галицьким королівської корони.
- 1259 р. – похід Бурундая на територію Галицько-Волинської держави.
- 1264–1301 рр. – правління Лева I Даниловича.

1301–1308 рр. – правління Юрія I Львовича.

1308–1323 рр. – правління Андрія і Лева II Юрійовичів.

1325–1340 рр. – останній правитель Галицько-Волинської держави Юрій II Болеслав.

1340–1392 рр. – війна за галицько-волинську спадщину.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання необхідно насамперед охарактеризувати політичне становище руських земель у другій половині XII ст., звернувши особливу увагу на розвиток Галицького та Волинського князівств. Слід проаналізувати особливості їхнього політичного, економічного та суспільного розвитку, визначити причини посилення цих земель на тлі занепаду Києва та загальної політичної роздробленості Русі. Важливо з'ясувати передумови об'єднання Галичини та Волині в єдину державу, показати роль спільних політичних інтересів, зовнішніх загроз та династичних чинників у цьому процесі. Особливу увагу варто приділити постаті князя Романа Мстиславича, його походженню, політичній діяльності та обставинам приходу до влади в Галичині. Під час відповіді необхідно охарактеризувати внутрішню політику князя, його заходи щодо зміцнення князівської влади та обмеження впливу боярства. Також слід проаналізувати основні напрями зовнішньої політики Романа Мстиславича, його відносини з Польщею, Угорщиною, Візантією та іншими руськими князями. Доцільно пояснити, чому сучасники вважали Романа одним із наймогутніших правителів Русі, а також визначити значення його діяльності для становлення Галицько-Волинської держави. Завершуючи відповідь, варто охарактеризувати становище князівства після загибелі Романа у 1205 р. та окреслити виклики, які постали перед його спадкоємцями.

У **другому** питанні необхідно розкрити особливості політичного розвитку Галицько-Волинської держави в першій третині XIII ст. Передусім слід охарактеризувати складну боротьбу за спадщину Романа Мстиславича, визначити основних учасників цього протистояння та їхні політичні цілі. Важливо простежити основні етапи утвердження Данила і Василька Романовичів на Волині та їхню тривалу боротьбу за повернення контролю над Галичиною. Необхідно проаналізувати роль галицького боярства у внутрішньополітичних процесах, а також вплив іноземних держав – Польщі та Угорщини – на розвиток подій у регіоні. Доцільно звернути увагу на втручання інших руських князів у боротьбу за владу в Галичині. Окремий блок підготовки має бути присвячений появі монголів на східноєвропейських теренах. Варто розглянути обставини битви на річці Калці 1223 р., причини поразки русько-половецького війська та

значення цієї події для подальшої історії Русі. Під час аналізу монгольської навали наприкінці 1230-х – на початку 1240-х рр. необхідно охарактеризувати перебіг військових дій, масштаби руйнувань та причини невдач руських князівств. Особливу увагу слід приділити діяльності Данила Романовича в умовах зовнішньої загрози та його спробам зберегти державність. Наприкінці відповіді варто узагальнити наслідки монгольського вторгнення для українських земель та визначити його вплив на подальший розвиток Галицько-Волинської держави.

Готуючись до **третього** питання, необхідно розглянути період правління Данила Галицького як час найбільшого піднесення Галицько-Волинської держави. Насамперед слід проаналізувати процес остаточного відновлення єдності князівства та зміцнення центральної влади. Важливо охарактеризувати основні напрями внутрішньої політики Данила, його заходи щодо розвитку міст, ремесел і торгівлі, а також зміцнення обороноздатності держави. Доцільно звернути увагу на заснування нових міст, зокрема Львова, Холма та інших центрів політичного й економічного життя. Під час аналізу зовнішньої політики необхідно розглянути відносини князя із Золотою Ордою, Польщею, Угорщиною, Тевтонським орденом, Папським престолом та іншими державами Центрально-Східної Європи. Окремо слід пояснити причини звернення Данила до західноєвропейських держав у пошуках союзників для боротьби проти монгольського панування. Особливу увагу потрібно приділити коронації Данила у 1253 р., розкрити її політичне значення та місце цієї події в історії української державності. Важливо також оцінити результати його діяльності та визначити внесок Данила Галицького у збереження традицій руської державності після занепаду Києва. Наприкінці відповіді доцільно зробити висновок про історичну роль Данила як одного з найвидатніших правителів середньовічної України.

У **четвертому** питанні слід охарактеризувати розвиток Королівства Руського після смерті Данила Галицького. Необхідно визначити основні тенденції політичного розвитку держави в другій половині XIII – першій половині XIV ст., звернувши увагу на поступові зміни в її внутрішньому та зовнішньому становищі. Варто проаналізувати особливості правління Лева Даниловича, його зовнішньополітичну активність та перенесення політичного центру держави до Львова. Під час розгляду діяльності Володимира Васильковича необхідно звернути увагу на його роль у розвитку Волині, підтримку культури та церковного життя. Окремо слід охарактеризувати правління Юрія I Львовича, звернувши увагу на його титулування та заходи щодо зміцнення міжнародного авторитету держави. Важливо проаналізувати діяльність останніх представників династії Романовичів – Андрія та Лева II, їхню зовнішню політику та боротьбу за збереження незалежності держави. Необхідно

також висвітлити правління Юрія II Болеслава, його політичний курс та обставини загострення внутрішніх суперечностей у державі. Особливу увагу слід приділити відносинам Королівства Руського із Золотою Ордою, Польщею, Литвою та Угорщиною. Підсумовуючи, варто визначити причини поступового ослаблення держави після смерті Данила та оцінити її місце в міжнародних відносинах того часу.

Під час підготовки до **п'ятого** питання необхідно з'ясувати комплекс причин, які призвели до занепаду та розпаду Галицько-Волинської держави в середині XIV ст. Слід проаналізувати як внутрішні чинники (династичну кризу, посилення боярства, ослаблення центральної влади), так і зовнішні обставини, пов'язані зі зростанням могутності сусідніх держав. Важливо розглянути політичну ситуацію після смерті Юрія II Болеслава та визначити основних претендентів на спадщину Королівства Руського. Необхідно простежити перебіг боротьби між Польщею, Литвою та Угорщиною за контроль над українськими землями, виділивши основні етапи цього протистояння. Варто охарактеризувати політику польського короля Казимира III, литовських князів та угорських правителів щодо руських земель. Особливу увагу слід звернути на відмінності в характері входження українських територій до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Доцільно проаналізувати наслідки цих процесів для подальшого розвитку українських земель, їхнього політичного устрою та культурного життя. Завершуючи відповідь, необхідно зробити узагальнюючий висновок щодо історичного значення Галицько-Волинської держави як спадкоємиці традицій Русі та важливого етапу розвитку української державності.

У процесі підготовки до семінарського заняття рекомендується особливу увагу приділяти роботі з історичною картою, оскільки значна частина подій пов'язана зі змінами державних кордонів, військовими походами та територіальними втратами. Важливо засвоїти ключові дати, історичні поняття, персоналії та причинно-наслідкові зв'язки між подіями. Під час виступів на семінарі необхідно не лише відтворювати фактичний матеріал, а й уміти пояснювати значення окремих історичних процесів, аргументовано оцінювати діяльність державних діячів та формулювати власні висновки щодо місця Галицько-Волинської держави в історії України.

Основна література:

Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.

Галицько-Волинський літопис. Львів: Червона Калина, 1994. 254 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Nevidomyi_Avtor/Halytsko-Volynskiy_litopys.pdf?

Головко О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К.: Стилос, 2006. 574 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010477>.

Грушевський М. Нарис історії українського народу. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2022. 576 с.

Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2 т. Т. 1 : До половини XVII століття. 1992. 228 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001416>.

Історія України в особах IX – XVIII ст. К.: Україна, 1993. 395 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000540>.

Котляр М. Данило Галицький: біограф. Нарис. К.: Альтернативи, 2002. 327 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001439>.

Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. К.: Наукова думка, 1984. 176 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020064>.

Плохій С. Брама Європи. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 496 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України. К.: Либідь, 1995. 588 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001057>.

Україна крізь віки: в 15 т. в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 5: Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. 1998. 335 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000667>.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000066>.

Додаткова література:

Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2013. 234 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002293>.

Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2011. 478 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005301>.

Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2006. 782 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniazha_doba_portrety_elity.pdf.

Войтович Л. Князь Лев Данилович. Львів, 2012. 182 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002121>.

Головко О. Князь Роман Мстиславич та його доба. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Kniaz_Roman_Mstyslavych_ta_yo_ho_doba/.

Головко О. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної Європи // Наукові праці

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. Т. 23: На пошану професора С. А. Копилова. С. 213–230. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Koronatsiia_kniazia_Danyla_Romanovycha_v_konteksti_ideolohichnoho_zhyttia_i_mizhnarodnykh_vidnosyn_s/.

Котляр М. Княжий дім Романовичів. Кілька вступних зауважень. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Kniazhyi_dim_Romanovychiv_Kilka_vstupnykh_zauvazhen/.

Котляр М. Південно-Західна Русь в європейській політиці XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вип. 3. К., 2003. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Pivdenno-Zakhidna_Rus_v_ievropeiskii_politytsi_KhIIKhIII_st/.

Котляр М. Рюриковичі в Галичині й на Волині. Український історичний журнал. К., 2008. Вип. 3. (№ 480). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Riurykovychi_v_Halychyni_i_na_Volyni/.

Русь "після Русі". Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / Авт. кол.: В. М. Горобець, М. М. Волощук, А. Г. Плахонін, Б. В. Черкас, К. Ю. Галушко. Х., 2016. 352 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Voloschuk_Myroslav/Rus_pislia_Rusi_Mizh_koronoiu_i_bulavoiu_Ukrainski_zemli_vid_korolivstva_Rusi_do_Viiska_Zaporozkoho/.

Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ: Стародавній світ, 2014. 164 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020573>.

Троневи́ч П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст. Луцьк: Християнське життя, 2003. 112 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002590>.

Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. К. : Дніпро, 2001. Т. 1 : X-XV ст. / упоряд. і прим. О. Сліпушко; ред. Ю. Косенко; передм. О. Сліпушко, В. Яременко: [б.в.]. 2001. 632 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018547>.

Картографічні матеріали:

Атлас з історії України. 7 клас. К.: Інститут передових технологій, 2005. С. 11–13 (карти «Українські землі в другій половині XII – першій чверті XIII ст. Утворення Галицько-Волинської держави», «Битва на Калці 31 травня 1223 р.», «Монгольська навала на українські землі. Галицько-Волинська держава в XIII–XIV ст.», «Битва під Ярославом 17 серпня 1245 р.», «Культурне і церковне життя Галицько-Волинської держави. Господарство»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 7 клас. К.: Оріон, 2018. С. 15–16 (карти «Київське, Переяславське, Чернігівське, Галицьке та Волинське князівства у XII – першій половині XIII ст.», «Монгольські завоювання. Утворення Монгольської імперії», «Галицько-Волинська держава за правління Данила Романовича. Походи монголів на Русь», «Галицько-Волинська держава в другій половині XIII – першій половині XIV ст.»).

Атлас. Історія України. 7 клас. К.: Картографія, 2017. С. 10–12 (карти «Українські землі в 1199–1240 роках. Галицько-Волинська держава», «Монгольська навала на Русь», «Українські землі в 1245–1340 роках. Галицько-Волинська держава»).

Відеоматеріали:

Галицько – Волинське князівство. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CliriA0CnMA> (канал Галицька Старовина).

Данило – князь Галицький (1987) [художній фільм]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Yanm7bK6uKg&t=4934s> (канал Odesa Film Studio).

Король Данило Галицький та його Корона / Київська Русь / Історія України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gASBE0F8inM> (канал імені Т. Г. Шевченка).

Таємниці великих Українців. Данило Галицький. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TUtEGekni-E> (канал Телеканал 1+1).

ТЕМА 3. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

План

1. Передумови і причини виникнення козацтва.
2. Політичний, військовий і територіальний устрій Запорозької Січі в другій половині XVI – першій половині XVII ст.
3. Боротьба козаків проти турків і татар. Доба героїчних походів.
4. Передумови козацьких повстань проти влади Речі Посполитої. Повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка.
5. Отаман Петро Конашевич-Сагайдачний та особливості його політики у відносинах із польською владою.
6. Козацькі повстання в 1620-х – 1630-х рр. Ординація Війська Запорозького.

Терміни і поняття:

Запорозька Січ, козак, кошовий отаман, реєстрове козацтво, низове козацтво, Люблінська унія, Берестейська унія, доба героїчних походів, Куруківська угода, Переяславська угода, фортеця Кодак, Ординація Війська Запорозького, «золотий спокій».

Історичні постаті:

Дмитро Вишневецький, Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Петро Конашевич-Сагайдачний, Марко Жмайло, Михайло Дорошенко, Тарас Федорович (Трясило), Іван Сулима, Павло Бут (Павлюк), Яків Острянин (Остряниця), Дмитро Гуня, Станіслав Жолкевський.

Ключові дати:

- 1489 р. – перша письмова згадка про українське козацтво.
- 1556 р. – заснування Дмитром Вишневецьким першої Запорозької Січі на о. Мала Хортиця.
- 1569 р. – Люблінська унія.
- 1588 р. – III Литовський статут.
- 1596 р. – Берестейська церковна унія.
- 1591–1593 рр. – повстання Криштофа Косинського.
- 1594–1596 рр. – повстання Северина Наливайка.
- 1616–1622 рр. (з перервами) – козацький отаман Петро Конашевич-Сагайдачний.
- 1617 р. – Вільшанська угода.

1618 р. – похід Петра Конашевича-Сагайдачного в союзі з поляками на Москву.

1619 р. – Роставицька угода.

1620–1621 рр. – Хотинська війна між Річчю Посполитою та Османською імперією.

1621 р. – перемога польсько-українських сил за участі П. Конашевича-Сагайдачного над турецькою армією під Хотинном.

1625 р. – повстання Марка Жмайла; Куруківська угода.

1630 р. – повстання Тараса Федоровича (Трясила); Переяславська угода.

1635 р. – повстання Івана Сулими.

1637 р. – повстання Павла Бута (Павлюка).

1638 р. – повстання Якова Острянина (Остряниці) та Дмитра Гуні; Ординація Війська Запорозького.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання необхідно насамперед охарактеризувати загальне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського в другій половині XV – на початку XVI ст. Слід звернути увагу на політичні, соціально-економічні та військові процеси, які відбувалися на українських теренах у цей період. Важливо проаналізувати вплив постійної загрози з боку Кримського ханства та Османської імперії на життя населення південних прикордонних територій. Необхідно визначити основні передумови виникнення українського козацтва, зокрема посилення феодалного гніту, освоєння степового прикордоння, потребу в захисті від зовнішніх ворогів та прагнення частини населення до особистої свободи. Особливу увагу варто приділити різним теоріям походження козацтва, проаналізувавши їхні аргументи та особливості. Доцільно розглянути перші писемні згадки про козаків та визначити, що вони свідчать про характер діяльності й суспільне становище представників цього нового соціального стану. Важливо також з'ясувати значення українського козацтва як унікального суспільного явища, яке відіграло важливу роль у подальшій історії України. Наприкінці відповіді варто зробити висновок щодо причин появи козацтва та його місця в суспільному житті українських земель.

Розглядаючи **друге** питання, необхідно охарактеризувати процес формування козацької організації в першій половині XVI ст. Насамперед слід проаналізувати діяльність князя Дмитра Вишневецького та його роль у створенні першого укріпленого козацького осередку на острові Мала Хортиця. Важливо простежити еволюцію Запорозької Січі як військово-політичного центру українського козацтва та пояснити причини її виникнення саме в пониззі Дніпра.

Особливу увагу потрібно приділити територіальному устрою Запорозької Січі, структурі її адміністративного поділу та особливостям організації козацького життя. Необхідно детально розкрити систему органів влади, охарактеризувати функції козацької ради, кошового отамана, військової старшини та інших посадових осіб. Доцільно пояснити принципи функціонування козацького самоврядування та роль демократичних традицій у житті Січі. Варто також проаналізувати особливості козацького права, звичаїв і норм поведінки, що регулювали внутрішнє життя запорожців. Окрему увагу слід приділити військовій організації козацтва, його озброєнню, тактиці ведення бойових дій на суходолі та на морі. Завершуючи відповідь, необхідно визначити значення Запорозької Січі як важливого центру військового, політичного та культурного розвитку українського народу.

Під час підготовки до **третього** питання слід насамперед охарактеризувати масштаби турецько-татарської загрози для українських земель у XVI – першій половині XVII ст. Важливо проаналізувати причини постійних набігів Кримського ханства, їхній вплив на господарське життя та демографічну ситуацію в українських регіонах. Необхідно розкрити роль українського козацтва в організації оборони прикордонних територій та захисті населення від нападників. Особливу увагу варто приділити діяльності Дмитра Вишневецького, Самійла Кішки та інших козацьких ватажків, які організовували походи проти турків і татар. Важливо детально охарактеризувати добу героїчних походів перших десятиліть XVII ст., коли запорозькі козаки здійснили низку успішних морських експедицій проти Османської імперії. Доцільно проаналізувати походи на Варну, Кафу, Синоп, Трапезунд та інші турецькі фортеці, визначивши їхні цілі та результати. Окремо слід розглянути внесок Петра Конашевича-Сагайдачного в організацію цих військових акцій та зміцнення міжнародного авторитету козацтва. Під час вивчення Хотинської війни 1621 р. необхідно з'ясувати причини конфлікту між Османською імперією та Річчю Посполитою, охарактеризувати перебіг воєнних дій та роль українських козаків у перемозі союзного війська. Також варто проаналізувати козацькі походи проти турків і татар у 1620–1630-х рр. та оцінити їхній вплив на розвиток міжнародних відносин у регіоні. Наприкінці відповіді слід зробити висновок щодо історичного значення боротьби українського козацтва проти Османської імперії та Кримського ханства.

У **четвертому** питанні необхідно розглянути зміни в становищі українських земель після утворення Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії 1569 р. Слід проаналізувати політичні, соціально-економічні та релігійні процеси, які впливали на життя українського населення в другій половині XVI ст. Важливо звернути увагу на посилення феодального землеволодіння,

закріпачення селянства, наступ католицизму та обмеження прав православного населення. Необхідно охарактеризувати становище реєстрового та нереєстрового козацтва, пояснити причини суперечностей між ними та польською владою. Варто визначити основні передумови козацьких повстань, звернувши увагу на соціальні, політичні, національні та релігійні чинники. Під час аналізу повстання Криштофа Косинського необхідно простежити його причини, основні етапи та наслідки. Так само детально слід розглянути повстання Северина Наливайка, охарактеризувавши його перебіг, географію та склад учасників. Доцільно оцінити значення цих виступів для розвитку козацького руху та формування традицій організованої боротьби проти влади Речі Посполитої. Важливо також визначити спільні та відмінні риси двох повстань. Завершуючи відповідь, необхідно зробити висновок щодо місця козацьких виступів кінця XVI ст. в історії України.

Готуючись до **п'ятого** питання, слід охарактеризувати життєвий шлях і політичну діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного як одного з найвидатніших діячів української історії початку XVII ст. Необхідно розглянути його роль у зміцненні військової могутності Запорозької Січі та піднесенні авторитету українського козацтва. Важливо проаналізувати діяльність Сагайдачного щодо впорядкування козацького війська, підвищення його дисципліни та боєздатності. Окрему увагу слід приділити участі отамана у морських походах проти Османської імперії та його ролі в Хотинській війні. Необхідно також розкрити політику Сагайдачного у відносинах із польською владою, пояснити мотиви його компромісного курсу та особливості укладених угод. Варто охарактеризувати участь козацького війська в поході польського королевича Владислава на Московію та оцінити наслідки цієї кампанії. Особливого значення набуває аналіз діяльності Сагайдачного на підтримку православної церкви, зокрема його сприяння відновленню православної ієрархії в Україні. Доцільно також звернути увагу на зв'язки гетьмана з культурно-освітніми осередками та його внесок у розвиток українського суспільства. Наприкінці відповіді необхідно визначити історичне значення діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного та його місце в національній історії.

Під час підготовки до **шостого** питання необхідно проаналізувати становище українського козацтва після смерті Петра Конашевича-Сагайдачного та причини загострення відносин із польською владою. Варто визначити політичні, соціальні та релігійні чинники, які спричинили нову хвилю козацьких виступів у 1620–1630-х рр. Необхідно послідовно охарактеризувати перебіг повстань Марка Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Івана Сулими, Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні. Під час аналізу кожного виступу слід звернути увагу на його причини, основні події, склад учасників, результати та

наслідки. Особливу увагу необхідно приділити Куруківській угоді 1625 р. та Переяславській угоді 1630 р., проаналізувавши їхні умови та вплив на становище козацтва. Важливо також розкрити роль гетьмана Михайла Дорошенка в розвитку реєстрового козацтва та його політичній діяльності. Доцільно охарактеризувати формування територіального устрою реєстрового козацтва на території Середнього Подніпров'я та пояснити його значення для подальшого розвитку українських земель. Окремо слід проаналізувати зміст Ординації Війська Запорозького 1638 р., визначити її основні положення та наслідки для козацького руху. Завершуючи відповідь, варто пояснити, чому придушення козацьких виступів не усунуло причин конфлікту між козацтвом і польською владою та як події 1620–1630-х рр. підготували ґрунт для майбутньої Національно-визвольної війни середини XVII ст.

У процесі підготовки до семінарського заняття рекомендується приділяти особливу увагу роботі з історичною картою, оскільки значна частина матеріалу пов'язана з військовими походами, територією Запорозької Січі та районами козацьких повстань. Важливо засвоїти основні історичні поняття, дати та персоналії, а також уміти встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями. Під час виступів на семінарі необхідно не лише відтворювати фактичний матеріал, але й аналізувати історичні процеси, порівнювати діяльність окремих козацьких провідників та аргументовано оцінювати роль українського козацтва у розвитку української державності й національної самосвідомості.

Основна література:

Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К.: Вища шк., 1994. 548 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000344>.

Грушевський М. Нарис історії українського народу. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2022. 576 с.

Гуржій О. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. К.: Україна, 2004. 188 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001547>.

Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2 т. Т. 1 : До половини XVII століття. 1992. 228 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001416>.

Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 1. К.: Києво-Могилянська академія, 2006. 799 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001074>.

Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 2. К.: Києво-Могилянська академія, 2007. 723 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001076>.

Полонська-Василенко Н. Історія України. К.: Либідь, 1995. 588 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001057>.

Реєнт О. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. Харків: Фоліо, 2008. 414 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001165>.

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 316 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001284>.

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Т. 2. Львів: Світ, 1991. 388 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004444>.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000066>.

Додаткова література:

Мишко Д. Северин Наливайко. К.: Рад. шк., 1992. 113 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0003186>.

Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Plokhii_Serhii/Nalyvaikova_vira_kozatstvo_ta_relihiia_v_rannomodernii_Ukraini/.

Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 1. К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. 400 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015721>.

Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 2. К.: ВІК, 2004. 276 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015722>.

Сас П. Витоки українського націотворення. К., 2010. 701 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001286>.

Сас П. Хотинська війна 1621 року. К., 2011. 519 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002837>.

Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. К.: Україна, 1991. 251 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002730>.

Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. К.: Дніпро, 2001. 534 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018549>.

Українське козацтво. Золоті сторінки історії / О. А. Бачинська, Т. В. Чухліб, В. О. Щербак. Київ : Кристал Бук, 2015. 398 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Scherbak_Vitalii/Ukrainske_kozatstvo_Zoloti_storinky_istorii/.

Хотин-1621: 400 років пам'яті : зб. наук. пр. / ред. В. Смолій, упоряд. Д. Вирський; НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 267 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021469>.

Щербак В. О. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Монографія: Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 220 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Scherbak_Vitalii/Derzhavna_ideia_v_rannomodernii_Ukraini/.

Щербак В. Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 172–199. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020601>.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К.: Києво-Могилянська академія, 2006. 295 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Scherbak_Vitalii/Ukrainske_kozatstvo_formuvannia_so_tsiialnoho_stanu_Druha_polovyna_XV_seredyna_XVII_st/.

Картографічні матеріали:

Атлас з історії України. 8 клас. К.: Інститут передових технологій, 2005. С. 2–5 (карти «Українські землі у другій половині XVI – першій половині XVII ст.», «Церковне життя на українських землях у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)», «Запорозька Січ у XVI – першій половині XVII ст.», «Національно-визвольна боротьба українського народу у 1590–1630-х рр.»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 8 клас. К.: Оріон, 2018. С. 8–10 (карти «Люблінська унія 1569 р. Утворення Речі Посполитої», «Церква на українських землях. Берестейська унія 1596 р.», «Козацтво в XVI – першій половині XVII ст.»).

Атлас. Історія України. 8 клас. К.: Картографія, 2017. С. 2–7 (карти «Люблінська унія», «Українські землі у складі Речі Посполитої», «Становище церков у Речі Посполитій», «Українське козацтво в XVI ст.», «Господарство і культура українських земель у XVI – першій половині XVII ст.», «Українське козацтво у першій половині XVII ст.»).

Відеоматеріали:

Феномен Запорожців. Що таке Військо Запорізьке. Історія Козаків. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=b6ts9Ciir-w> (Ютуб-канал «імені Т. Г. Шевченка»).

Лекція Сергія Плохія «Козацький міф». URL: https://www.youtube.com/watch?v=XUyi5h_YKTg (Ютуб-канал «historyUA»).

1618: похід Сагайдачного на Москву. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tAc-rAv6L0Y> (Ютуб-канал «Історія без міфів»).

Хотин 1621: Остання війна Гетьмана Сагайдачного. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=p-6KyjAхqvA> (Ютуб-канал «Історія без міфів»).

ТЕМА 4. ГЕТЬМАНЩИНА У 1657–1687 РР.

План

1. Правління Івана Виговського. Гадяцький трактат та московсько-українська війна.
2. Гетьман Юрій Хмельницький. Переяславська угода та Слободищенський трактат.
3. Розкол Гетьманщини. Особливості політики Павла Тетері на Правобережжі та Івана Брюховецького на Лівобережжі.
4. Гетьман Петро Дорошенко та його спроби об'єднання Гетьманщини. Українське питання під час турецько-польської війни 1672–1676 рр.
5. Лівобережні гетьмани Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович.
6. Втручання іноземних держав в українські справи. Політика Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії щодо Гетьманщини.

Терміни і поняття:

Руїна, статті, трактат, Гетьманщина, Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя, протекторат, Гадяцький трактат, Переяславські статті, Слободищенський трактат, Московські статті, Глухівські статті, Конотопські статті, Андрусівське перемир'я, Бучацький договір, Журавненський договір, Чигиринські походи, «великий згін», «чорна рада».

Історичні постаті:

Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Михайло Ханенко, Іван Сірко, Ян II Казимир, Олексій Михайлович, Мехмед IV.

Ключові дати:

- 1657 р. – смерть Богдана Хмельницького.
- 1657–1659 рр. – гетьман Іван Виговський.
- 1659–1663 рр. – гетьман Юрій Хмельницький.
- 1663–1665 рр. – правобережний гетьман Павло Тетеря.
- 1663–1668 рр. – лівобережний гетьман Іван Брюховецький.
- 1665–1676 рр. – правобережний гетьман Петро Дорошенко.
- 1669–1672 рр. – лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний.
- 1672–1687 рр. – лівобережний гетьман Іван Самойлович.
- 1658 р. – повстання Мартина Пушкаря та Якова Барабаша проти гетьмана І. Виговського.
- 1658 р. – Гадяцький трактат І. Виговського з Річчю Посполитою.

1658–1659 рр. – московсько-українська війна.

1659 р. – перемога І. Виговського над московським військом під Конотопом.

1659 р. – Переяславські статті Ю. Хмельницького з Московією.

1660 р. – Чуднівська військова кампанія; Слободищенський трактат Ю. Хмельницького з Річчю Посполитою.

1663 р. – розкол Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну.

1665 р. – Московські статті І. Брюховецького з Московією.

1667 р. – Підгаєцька угода П. Дорошенка з Річчю Посполитою.

1667 р. – Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою і Московією.

1668 р. – антимосковське повстання І. Брюховецького на Лівобережжі; похід П. Дорошенка на Лівобережжя.

1668–1669 рр. – об'єднання України гетьманом П. Дорошенком.

1669 р. – Глухівські статті Д. Многогрішного з Московією.

1669 р. – Корсунська рада, прийняття П. Дорошенком турецького протекторату.

1672 р. – Конотопські статті І. Самойловича з Московією.

1672–1676 рр. – турецько-польська війна.

1672 р. – Буцацький мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією.

1676 р. – Журавненський мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією.

1677–1678 рр. – Чигиринські походи турецького війська.

1678–1679 рр. – «Великий згін» населення Правобережної України на Лівобережжя.

1681 р. – Бахчисарайський мирний договір між Московією та Османською імперією.

1686 р. – «Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московією.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання необхідно насамперед охарактеризувати загальну політичну ситуацію в Гетьманщині після смерті Богдана Хмельницького у 1657 р. Слід звернути увагу на проблему наступництва влади, посилення старшинських угруповань та ускладнення міжнародного становища козацької держави. Важливо розглянути біографію Івана Виговського, його політичний досвід та роль у державному управлінні ще за життя Богдана Хмельницького. Необхідно проаналізувати основні напрями внутрішньої політики гетьмана, його спроби зміцнити центральну владу та стабілізувати становище в державі. Особливу увагу слід приділити повстанню

під проводом Мартина Пушкаря та Якова Барабаша, з'ясувати його причини, перебіг і наслідки для розвитку Гетьманщини. Важливо також охарактеризувати зовнішню політику Івана Виговського, зокрема його відносини зі Швецією, Кримським ханством та Річчю Посполитою. Під час аналізу Гадяцького трактату 1658 р. необхідно розкрити передумови його укладення, основні положення та значення для майбутнього української державності. Окремо слід проаналізувати причини московсько-української війни 1658–1659 рр., її головні етапи та роль союзників Гетьманщини у воєнних діях. Важливо охарактеризувати перебіг Конотопської битви 1659 р., визначити її місце в українській історії та оцінити причини, через які військова перемога не привела до політичного успіху. Завершуючи відповідь, необхідно пояснити обставини усунення Івана Виговського від влади та його місце в історії Гетьманщини.

У **другому** питанні слід розглянути постать Юрія Хмельницького та особливості його політичної діяльності в умовах загострення внутрішньої боротьби й зовнішнього тиску на Гетьманщину. Необхідно охарактеризувати його особисті якості, рівень політичного досвіду та причини обрання гетьманом. Важливо проаналізувати обставини укладення Переяславських статей 1659 р., визначити їхній зміст та вплив на автономний статус козацької держави. Особливу увагу варто приділити посиленню московського контролю над внутрішніми справами Гетьманщини після підписання цієї угоди. Необхідно також розглянути міжнародну ситуацію напередодні Чуднівської кампанії 1660 р., охарактеризувати її перебіг та результати. Під час аналізу Слободищенського трактату потрібно порівняти його умови з Гадяцькою угодою та визначити відмінності між цими документами. Доцільно звернути увагу на реакцію різних регіонів Гетьманщини на зміну зовнішньополітичного курсу Юрія Хмельницького. Важливо пояснити причини виникнення протистояння між правобережними й лівобережними козацькими угрупованнями та охарактеризувати діяльність наказного гетьмана Якіма Сомка. Необхідно також розкрити спроби Юрія Хмельницького відновити контроль над усією територією Гетьманщини та причини їхньої невдачі. Наприкінці відповіді варто зробити висновок щодо наслідків його гетьманування для подальшої долі української державності.

Розглядаючи **третє** питання, необхідно проаналізувати процес поступового розколу Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну, який став одним із ключових проявів доби Руїни. Слід з'ясувати внутрішні та зовнішні чинники, що спричинили цей процес, а також визначити роль сусідніх держав у його поглибленні. Важливо охарактеризувати обставини обрання Павла Тетері гетьманом Правобережної України та Івана Брюховецького гетьманом Лівобережжя. Під час аналізу діяльності Павла Тетері необхідно звернути увагу

на його співпрацю з польською владою, участь у військових кампаніях та спроби поширити свою владу на Лівобережжя. Розглядаючи політику Івана Брюховецького, слід охарактеризувати його популістські методи боротьби за владу та особливості відносин із Московським царством. Особливу увагу необхідно приділити Московським статтям 1665 р., визначити їхній зміст і вплив на політичний статус Лівобережної Гетьманщини. Важливо також проаналізувати причини укладення Андрусівського перемир'я 1667 р., його основні умови та наслідки для українських земель. Доцільно пояснити, чому цей договір викликав різке невдоволення серед українського населення. Під час вивчення антимосковського повстання Івана Брюховецького необхідно розкрити причини зміни його політичної орієнтації, перебіг виступу та його завершення. Наприкінці відповіді слід зробити висновок про те, як події 1660-х рр. сприяли поглибленню політичної кризи в Україні.

Під час підготовки до **четвертого** питання необхідно охарактеризувати особистість Петра Дорошенка та визначити його місце серед українських державних діячів другої половини XVII ст. Важливо проаналізувати внутрішню та зовнішню політику гетьмана, спрямовану на відновлення єдності українських земель. Слід розглянути його відносини з польським урядом та причини поступового розриву з Річчю Посполитою. Особливу увагу варто приділити переходу Петра Дорошенка під протекторат Османської імперії, визначивши мотиви такого рішення та його сприйняття сучасниками. Необхідно проаналізувати спроби гетьмана об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину під своєю владою та оцінити результати цієї політики. Під час вивчення турецько-польської війни 1672–1676 рр. слід охарактеризувати причини конфлікту, його перебіг та роль українського чинника в міжнародних відносинах того часу. Важливо розкрити зміст Бучацького мирного договору 1672 р. та Журавненського договору 1676 р., пояснивши їхній вплив на становище Правобережної України. Доцільно звернути увагу на реакцію населення на турецький протекторат та наслідки тривалих воєн для регіону. Необхідно також проаналізувати причини політичної поразки Петра Дорошенка та його зречення булави. Завершуючи відповідь, слід оцінити його діяльність як одну з останніх великих спроб зберегти єдність Гетьманщини в добу Руїни.

Готуючись до **п'ятого** питання, необхідно розглянути діяльність лівобережних гетьманів Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича в контексті поступового зміцнення Лівобережної Гетьманщини. Насамперед слід охарактеризувати політичну ситуацію після усунення Івана Брюховецького та умови приходу до влади Дем'яна Многогрішного. Важливо проаналізувати зміст Глухівських статей 1669 р. та визначити, наскільки вони обмежували автономію Гетьманщини. Під час розгляду діяльності Івана Самойловича необхідно

звернути увагу на його спроби зміцнення гетьманської влади та відновлення єдності українських земель. Особливу увагу слід приділити Конотопським статтям 1672 р., визначивши їхні основні положення та наслідки. Важливо проаналізувати боротьбу Самойловича за Правобережну Україну та його участь у політичних процесах 1670-х рр. Окремо необхідно розглянути московсько-турецьку війну 1677–1681 рр., роль Лівобережної Гетьманщини в цьому конфлікті та перебіг Чигиринських походів турецько-татарських військ. Доцільно охарактеризувати явище «великого згону» населення Правобережжя, його причини та наслідки для демографічного розвитку українських земель. Потрібно також проаналізувати умови Бахчисарайського мирного договору 1681 р. і «Вічного миру» 1686 р., визначивши їхній вплив на міжнародне становище України. Завершуючи відповідь, слід пояснити причини усунення Івана Самойловича від влади та оцінити підсумки його гетьманування.

Шосте питання присвячене українському питанню в системі міжнародних відносин другої половини XVII ст. Під час підготовки необхідно простежити, як українські землі поступово перетворилися на об'єкт суперництва між Річчю Посполитою, Московським царством та Османською імперією. Важливо охарактеризувати стратегічні інтереси кожної з цих держав щодо українських територій та визначити основні напрями їхньої політики. Необхідно проаналізувати форми втручання сусідніх держав у внутрішні справи Гетьманщини, їхню підтримку окремих політичних угруповань та вплив на обрання гетьманів. Доцільно розглянути основні міжнародні договори другої половини XVII ст., які стосувалися українських земель, та визначити їхні наслідки для подальшого розвитку України. Особливу увагу слід звернути на Андрусівське перемир'я, Бучацький мир, Бахчисарайський договір і «Вічний мир» як документи, що закріплювали поділ українських територій між сусідніми державами. Важливо також простежити взаємозв'язок між міжнародними конфліктами та внутрішньою політичною кризою в Гетьманщині. Під час відповіді необхідно показати, що українське питання стало важливим чинником міжнародної політики Центрально-Східної Європи. Завершуючи розгляд теми, варто зробити узагальнюючий висновок про причини та наслідки доби Руїни, її вплив на подальший розвиток української державності та місце Гетьманщини в міжнародних відносинах XVII ст.

У процесі підготовки до семінарського заняття рекомендується особливу увагу приділяти роботі з історичними картами, що відображають територіальний поділ України, перебіг воєнних кампаній та зміни політичних кордонів у другій половині XVII ст. Важливо добре орієнтуватися в хронології подій, знати зміст основних міждержавних договорів і вміти пояснювати причинно-наслідкові зв'язки між ними. Під час виступів на семінарі слід не лише відтворювати

фактичний матеріал, але й аналізувати альтернативи політичного розвитку Гетьманщини, оцінювати діяльність гетьманів та аргументовано висловлювати власні висновки щодо причин втрати українською державою політичної єдності в добу Руїни.

Основна література:

Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.

Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. К.: Критика, 2007. 464 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Volymo_tsaria_skhidnoho_Ukrainskyi_Hetmanat_ta_rosiiska_dynastiia_do_i_pislia_Pereiaslava/.

Реєнт О. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. Харків: Фоліо, 2008. 414 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001165>.

Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. К.: Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stepankov_Valerii/Dyplomatiia_na_mezhi_svitu_mizhnarodni_vidnosyny_ta_zovnishnia_polityka_Ukrainskoi_derzhavy_XVII_st/.

Україна крізь віки: в 15 т. в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 7: Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. 1999. 351 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000526>.

Україна крізь віки: в 15 т. в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 8: Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. 1999. 303 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000520>.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000066>.

Додаткова література:

Гадяцька унія 1658 року : [зб. наук. пр.] / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.», Канад. ін-т укр. студій; [редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін.]. Київ, 2008. 349 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015465>.

Газін В. Гетьман Павло Тетеря : соц.-політ. портрет. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 193 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002313>.

Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки / Відп. ред. В. Смолій. К., 2013. 200 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Chorna_rada_1663_ro_ku_Peredumovy_rezultaty_naslidky/.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 : [монографія]. Київ: [б.в.], 2001. 533 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010478>.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. К: Основи, 1996. 222 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hurzhiy_Oleksandr/Ukrainska_kozatska_derzhava_v_dr_uhii_polovyni_XVII_XVIII_st_kordony_naselennia_pravo/.

Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття : статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. 470 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004593>.

Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. 236 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013024>.

Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Темпора, 2011. 631 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004129>.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. 447 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000731>.

Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 374 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stepankov_Valerii/Fenomen_Ukrainskoi_natsionalnoi_revolutsii_XVII_st_komparatyvni_ta_evristychni_proektsii/.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни : [монографія]. Київ: Основи, 1998. 447 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001451>.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ: Основи, 2003. 643 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001442>.

Картографічні матеріали:

Атлас з історії України. 8 клас. К.: Інститут передових технологій, 2005. С. 9–11 (карти «Українська козацька держава за гетьмана І. Виговського

(серпень 1657 – вересень 1659 рр.», «Україна у 1659–1667 рр.», «Україна у 1667–1687 рр.»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 8 клас. К.: Оріон, 2018. С. 13–14 (карти «Україна за гетьмана Івана Виговського (1657–1659 рр.)», «Україна в 1659–1667 рр.», «Україна в 1667–1687 рр. Доба Руїни», «Криза в Речі Посполитій. Експансія Швеції, Московського царства та Османської імперії»).

Атлас. Історія України. 8 клас. К.: Картографія, 2017. С. 14–17 (карти «Україна за правління гетьмана Івана Виговського (1657–1659 рр.)», «Україна в 1659–1667 роках», «Правобережна та Лівобережна Гетьманщини в 1667–1687 роках. Доба Руїни», «Лівобережна Гетьманщина, Слобідська Україна і Запорозька Січ у другій половині XVII ст.»).

Відеоматеріали:

Гетьман Іван Виговський. Як Україна спочатку перемогла Московію, а потім – саму себе? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OSQ3XaO0I2c> (Ютуб-канал «Історія для дорослих»).

Два береги: правобережна і лівобережна Україна. URL: https://www.youtube.com/watch?v=i2TrR7r_7Es&list=PL_zDp5rG6HquL6bQ91H7XolONCSw3ySBH&index=11 (Ютуб-канал «EdEra»).

Іван Виговський і Гадяцький договір з Річчю Посполитою. URL: https://www.youtube.com/watch?v=CP4boUt_m80&list=PL_zDp5rG6HquL6bQ91H7XolONCSw3ySBH&index=10 (Ютуб-канал «EdEra»).

Іван Самойлович, Іван Мазепа і завершення Руїни. URL: https://www.youtube.com/watch?v=JKS4Mat06jk&list=PL_zDp5rG6HquL6bQ91H7XolONCSw3ySBH&index=13 (Ютуб-канал «EdEra»).

Конотопська битва 1659: уроки втраченої перемоги. URL: https://www.youtube.com/watch?v=V3cnZ7T_A4c&list=PLz309URAQeSxafzMANwwXXPD7_ubVkYeK&index=20 (Ютуб-канал «Історія без міфів»).

Поділ України по Дніпру: Андрусівська змова Москви та Варшави. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YSODpSJ4LF8&list=PLz309URAQeSxafzMANwwXXPD7_ubVkYeK&index=5 (Ютуб-канал «Історія без міфів»).

Політика гетьмана Петра Дорошенка. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Zf5RQKI51ck&list=PL_zDp5rG6HquL6bQ91H7XolONCSw3ySBH&index=12 (Ютуб-канал «EdEra»).

ЩО ХОВАЄ РУЇНА? Не все так сумно! URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NwZ51wzRWE8> (Ютуб-канал «імені Т.Г. Шевченка»).

ТЕМА 5. ГЕТЬМАНЩИНА У КІНЦІ XVII – XVIII СТ.

План

1. Гетьманування Івана Мазепи: внутрішня і зовнішня політика.
2. Антимосковське повстання Івана Мазепи 1708–1709 рр.: причини, хід і наслідки.
3. Спроби гетьмана Пилипа Орлика відновити контроль над Україною. «Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького».
4. Лівобережна Гетьманщина за гетьманування Івана Скоропадського. Перша Малоросійська колегія.
5. Гетьман Данило Апостол (1727–1734 рр.). Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.).
6. Останній гетьман Кирило Розумовський (1750–1764 рр.) та Друга Малоросійська колегія (1764–1786 рр.).

Терміни і поняття:

Коломацькі статті, Північна війна, кримські походи, азовські походи, меценатство, «Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького», Решетилівські статті, Малоросійська колегія, мазепинство, Рішительні пункти, Правління гетьманського уряду, «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Історичні постаті:

Іван Мазепа, Пилип Орлик, Кость Гордієнко, Карл XII, Петро I, Іван Скоропадський, Данило Апостол, Кирило Розумовський, Катерина II.

Ключові дати:

- 1687–1709 рр. – гетьманування Івана Мазепи.
- 1687 р. – Коломацькі статті І. Мазепи з Московією.
- 1700–1721 рр. – Північна війна між Московією та Швецією.
- 1704 р. – встановлення влади І. Мазепи на Правобережжі, об'єднання всієї України під владою одного гетьмана.
- 1708 р. – союзна угода між Гетьманщиною та Швецією, гетьманом І. Мазепою та королем Карлом XII.
- 1708 р. – зруйнування московськими військами гетьманської столиці Батурина.
- 1708 р. – призначення Петром I новим гетьманом Івана Скоропадського.
- 1708–1722 рр. – лівобережний гетьман Іван Скоропадський.

1709 р. – перехід на сторону І. Мазепи запорозьких козаків під керівництвом Костя Гордієнка. Зруйнування московитами Чортотлицької Січі.

27 червня 1709 р. – Полтавська битва, перемога московського війська Петра І над шведсько-українськими силами Карла XII та І. Мазепи. Поразка виступу І. Мазепи.

1709 р. – Решетилівські статті, видані Петром І Івану Скоропадському.

1710 р. – обрання новим гетьманом у Бендерах Пилипа Орлика. Проголошення «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького».

1711 р. – похід П. Орлика на Правобережжя.

1711 р. – Прутський похід Петра І, його поразка від турецької армії. Прутський мирний договір.

1714 р. – остаточне закріплення Правобережжя за Річчю Посполитою; ліквідація Правобережної Гетьманщини.

1722 р. – створення Петром І Малоросійської колегії для управління Гетьманщиною.

1722–1727 рр. – правління І Малоросійської колегії.

1722–1724 рр. – наказний гетьман Павло Полуботок.

1723 р. – Коломацькі чолобитні козацької старшини до Петра І.

1727–1734 рр. – гетьманування Данила Апостола.

1734–1750 рр. – Правління гетьманського уряду.

1735–1739 рр. – російсько-турецька війна на українських землях.

1743 р. – «Права, за якими судиться малоросійський народ».

1750–1764 рр. – гетьманування Кирила Розумовського.

1764–1786 рр. – функціонування Другої Малоросійської колегії.

1781 р. – ліквідація сотенно-полкового устрою Гетьманщини.

1783 р. – остаточне закріпачення селян на Лівобережжі; замість козацьких полків створено регулярні карабінерські полки за російським зразком.

1785 р. – «Жалувана грамота дворянству».

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання необхідно насамперед охарактеризувати політичну ситуацію в Гетьманщині наприкінці XVII ст. та обставини приходу до влади Івана Мазепи. Слід проаналізувати його життєвий шлях, освіту, політичний досвід і чинники, які сприяли його обранню гетьманом у 1687 р. Важливо розглянути зміст Коломацьких статей та визначити їхній вплив на становище української автономії у складі Московської держави. Особливу увагу варто приділити внутрішній політиці Івана Мазепи, спрямованій на зміцнення гетьманської влади, розвиток господарства та впорядкування системи управління. Необхідно охарактеризувати відносини гетьмана з

козацькою старшиною, духовенством і різними верствами населення. Під час аналізу зовнішньої політики слід звернути увагу на участь українського козацтва у кримських та азовських походах, а також на співпрацю з московським урядом наприкінці XVII ст. Важливо розкрити становище Гетьманщини на початку Північної війни та визначити її місце у військово-політичних планах Московії. Окремо необхідно проаналізувати діяльність Івана Мазепи щодо об'єднання Правобережної та Лівобережної України, охарактеризувати його заходи з відновлення політичної єдності українських земель. Значну увагу слід приділити культурно-освітній політиці гетьмана, його меценатській діяльності, підтримці церковного будівництва, розвитку освіти, книгодрукування та мистецтва. Завершуючи відповідь, варто оцінити місце Івана Мазепи в історії України та визначити основні результати його двадцятирічного правління.

У **другому** питанні необхідно розглянути одну з найважливіших подій української історії XVIII ст. – антимосковський виступ Івана Мазепи 1708–1709 рр. Насамперед слід проаналізувати передумови цього рішення, звернувши увагу на поступове обмеження автономії Гетьманщини з боку царського уряду, використання українських ресурсів у Північній війні та зростання невдоволення політикою Петра I. Важливо визначити політичні цілі гетьмана та його бачення майбутнього української державності. Необхідно охарактеризувати перебіг подій після вступу шведських військ Карла XII на територію України та обставини переходу Мазепи на бік Швеції. Доцільно проаналізувати зміст українсько-шведських домовленостей та їхнє значення для українського визвольного руху. Особливу увагу слід приділити реакції російського уряду на дії гетьмана, зокрема каральним заходам проти його прихильників. Важливо розглянути обставини зруйнування Батурина та його наслідки для українського суспільства. Окремо необхідно охарактеризувати ліквідацію Чортомлицької Запорозької Січі та позицію запорожців у подіях Північної війни. Під час аналізу Полтавської битви 1709 р. слід з'ясувати причини поразки шведсько-українських сил та оцінити її наслідки для України. Завершуючи відповідь, потрібно визначити історичне значення виступу Івана Мазепи та його вплив на подальшу долю української автономії.

Готуючись до **третього** питання, слід охарактеризувати постать Пилипа Орлика та обставини його обрання гетьманом у вигнанні після смерті Івана Мазепи. Важливо розкрити становище української політичної еміграції на початку XVIII ст. та її спроби продовжити боротьбу за відновлення незалежності України. Особливу увагу необхідно приділити документу «Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710 р. Потрібно проаналізувати його структуру, зміст та основні політичні ідеї. Доцільно визначити місце цього документа в історії українського конституціоналізму та європейської політичної

думки. Слід звернути увагу на питання розподілу влади, гарантій прав Війська Запорозького та механізмів обмеження влади гетьмана. Необхідно також охарактеризувати міжнародну діяльність Пилипа Орлика, його спроби створення антимосковської коаліції та пошуку союзників серед європейських держав. Важливо розглянути похід Орлика на Правобережну Україну у 1711 р., визначити його мету, перебіг і причини невдачі. Окремо варто проаналізувати Прутський похід Петра I, його результати та вплив на українське питання. Завершуючи відповідь, слід оцінити значення діяльності Пилипа Орлика для розвитку української політичної традиції та визвольного руху.

У **четвертому** питанні необхідно розглянути становище Гетьманщини після поразки Мазепинського руху та обрання гетьманом Івана Скоропадського. Слід охарактеризувати обставини його приходу до влади та особливості функціонування Гетьманщини в умовах посилення контролю з боку російського уряду. Важливо проаналізувати зміст Решетилівських статей та їхній вплив на автономні права Гетьманщини. Необхідно розкрити основні напрями внутрішньої політики Івана Скоропадського та його відносини з царською адміністрацією. Особливу увагу варто приділити змінам у системі державного управління після Полтавської битви та поступовому звуженню повноважень гетьманської влади. Слід охарактеризувати причини створення Першої Малоросійської колегії у 1722 р., її склад, функції та механізми контролю над українською адміністрацією. Доцільно проаналізувати діяльність президента колегії Степана Вельямінова та наслідки її роботи для української автономії. Окремо необхідно розглянути виступ наказного гетьмана Павла Полуботка та козацької старшини проти обмеження автономних прав Гетьманщини. Важливо оцінити значення діяльності Полуботка як одного з перших організованих проявів опору імперській політиці. Завершуючи відповідь, слід визначити основні наслідки цього періоду для подальшого розвитку української державності.

Під час підготовки до **п'ятого** питання необхідно проаналізувати обставини відновлення гетьманства у 1727 р. та приходу до влади Данила Апостола. Варто охарактеризувати його особистість, політичний досвід і місце в історії Гетьманщини. Особливу увагу слід приділити змісту «Рішительних пунктів» 1728 р., які визначали правовий статус Гетьманщини після відновлення гетьманської влади. Необхідно розкрити основні напрями внутрішньої політики Данила Апостола, його адміністративні, фінансові, судові та військові реформи. Важливо проаналізувати заходи щодо впорядкування земельних відносин, контролю над державними фінансами та вдосконалення діяльності органів влади. Доцільно оцінити результати реформ та їхній вплив на розвиток Гетьманщини. Окремо слід розглянути період Правління гетьманського уряду

після смерті Данила Апостола у 1734 р., пояснити особливості системи управління в умовах відсутності гетьмана. Необхідно охарактеризувати роль російських чиновників у діяльності цього органу та визначити наслідки такого управління для автономного устрою України. Важливо також проаналізувати події російсько-турецької війни 1735–1739 рр., участь у ній українського населення та козацького війська. Окрему увагу слід приділити створенню кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ», його змісту та значенню для розвитку української правової традиції.

Шосте питання присвячене завершальному етапу існування Гетьманщини та остаточній ліквідації її автономного устрою. Насамперед необхідно розглянути обставини обрання Кирила Розумовського гетьманом у 1750 р., його зв'язки з імператорським двором та особливості політичного становища Гетьманщини в середині XVIII ст. Важливо проаналізувати основні напрями діяльності Кирила Розумовського, його адміністративні, судові та військові реформи. Слід звернути увагу на спроби модернізації державного управління та відновлення окремих елементів автономного устрою. Необхідно також охарактеризувати заходи гетьмана щодо розвитку освіти та культури. Під час аналізу політики російського уряду слід визначити причини посилення централізаційних тенденцій за правління імператриці Катерини II. Особливу увагу варто приділити ліквідації гетьманської посади у 1764 р. та створенню Другої Малоросійської колегії під керівництвом Петра Румянцева. Необхідно розкрити особливості її діяльності та заходи, спрямовані на інтеграцію українських земель до загальноімперської системи управління. Доцільно також проаналізувати подальші кроки російської влади щодо ліквідації залишків автономії, зокрема скасування полково-сотенного устрою та запровадження загальноімперських адміністративних порядків. Завершуючи відповідь, слід зробити висновок про причини занепаду автономного устрою Гетьманщини та історичне значення цієї держави для формування української політичної традиції.

У процесі підготовки до семінарського заняття рекомендується особливу увагу приділити аналізу історичних документів, насамперед Коломацьких статей, «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького», Решетилівських статей, «Рішительних пунктів» та інших актів, що визначали правове становище Гетьманщини. Важливо добре орієнтуватися в хронології подій, знати зміст основних реформ і вміти пояснювати взаємозв'язок між внутрішньою політикою гетьманів та імперською політикою Російської держави. Під час виступів на семінарі необхідно не лише відтворювати фактичний матеріал, а й аналізувати причини поступового згортання української автономії,

оцінювати діяльність окремих гетьманів та формулювати власні аргументовані висновки щодо місця Гетьманщини в історії України.

Основна література:

Володарі гетьманської булави : історичні портрети / [авт. передм. В. А. Смолій]. Київ: Варта, 1994. 553 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021787>.

Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. К.: Критика, 2007. 464 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Volymo_tsaria_skhidnoho_Ukrainskyi_Hetmanat_ta_rosiiska_dynastiia_do_i_pislia_Pereiaslava/.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Kniaz_i_hetmany_usiei_Rusi_Cherез_shabliu_maiem_pravo_Zlety_i_padinnia_kozatskoi_derzhavy/.

Павленко С. Іван Мазепа. Київ: Альтернативи, 2003. 414 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010867>.

Україна крізь віки: в 15 т. в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 8: Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. 1999. 303 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000520>.

Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). К.: Інститут історії України, 2014. 671 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Ukrainska_derzhava_druhoi_polovyny_XVII_XVIII_st_polityka_suspilstvo_kultura/.

Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепа. Київ: Наш час, 2008. 263 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002831>.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000066>.

Додаткова література:

Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Konflikt_i_vlada_v_rannomodernii_Ukraini/.

Доба гетьмана Івана Мазепа в документах. Київ: Києво-Могилян. акад., 2007. 1142 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004703>.

Журавльов Д. Іван Мазепа. Харків: Фоліо, 2015. 62 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020381>.

Журавльов Д. Мазепа. Людина. Політик. Легенда. [Харків: Фоліо, 2007]. 205 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009373>.

Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять : матеріали міжнар. наук. конф., [15-17 жовт. 2008 р., Київ, Полтава] / Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ: Темпора, 2008. 486 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009884>.

Крикун М. Між війною і радістю. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. 470 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004593>.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. Мюнхен: Дніпр. хвиля, 1956. 78 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002271>.

Павленко С. Військо Карла на Півночі України. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017. 510 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015203>.

Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. Київ: Києво-Могилян. акад., 2007. 267 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004711>.

"Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав" : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., [11-12 черв. 2009 р.] / Полтав. міськрада [та ін.]; [редкол.: Н. В. Білан та ін.]. Полтава: [ФОП Толмачова Н. Ю.], 2009. 479 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011716>.

Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія : (в 2 ч.). Ч. 1. Київ : ДАКККиМ, 2008. 239 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001531>.

Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія : (в 2 ч.). Ч. 2. Київ : ДАКККиМ, 2008. 287 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001534>.

Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України : легенди, міфи, біографії. Харків: Фоліо, 2008. 414 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001165>.

Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. Частина 1. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sokyрко_Oleksii/Ukrainskyy_rubikon_ch1/.

Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. Частина 2. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sokyрко_Oleksii/Ukrainskyy_rubikon_ch2/.

Сокирко О. Устроєві роформи гетьмана Кирила Розумовського та початок кінця Козацького Гетьманату. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Sokyrko_Oleksii/Ustroievi_roformy_hetmana_Kyryla_Rozumovskoho_ta_pochatok_kintsia_Kozatskoho_Hetmanatu/.

Сорока Ю. Безгетьмання та останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2015. 62 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020390>.

Субтельний О. Мазепинці : український сепаратизм на початку XVIII ст. К.: Либідь, 1994. 239 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018909>.

Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ: [б. в.], 2008. 63 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR00000808>.

Картографічні матеріали:

Атлас з історії України. 8 клас. К.: Інститут передових технологій, 2005. С. 12 (карта «Україна наприкінці XVII – на початку XVIII ст.»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 8 клас. К.: Оріон, 2018. С. 15 (карта «Україна в 1687–1714 рр.»).

Атлас. Історія України. 8 клас. К.: Картографія, 2017. С. 18–19 (карти «Україна за часів гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.)», «Україна в 1709–1750 роках»).

Інтернет-ресурси та відеоматеріали:

Іван Мазепа та Петро І: хто кого зрадив? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wJOvAB3xYpw> (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Мазепа та Петро. Історія ЗРАДИ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5NxiA-1Y7sc> (Ютуб канал «імені Т.Г. Шевченка»).

Прутський похід: як османи та козаки довели московського царя до істерики. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YXJWVpDFumA> (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Таємниці великих Українців. Іван Мазепа. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BqI7XFQklG8> (Ютуб канал «Телеканал 1+1»).

ТЕМА 6. УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ Й ПАРТІЇ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

План

1. Кирило-Мефодіївське братство: лідери, ідеологія, діяльність.
2. Участь українців у подіях «весни народів» у Східній Галичині. Головна руська рада.
3. Громадівський рух у Наддніпрянщині та організації народовців на західноукраїнських землях: порівняльний аналіз.
4. Русько-українська радикальна партія (РУРП) – перша українська політична партія.
5. Політичні партії у Східній Галичині на початку XX ст. (УНДП, УРП, УСДП).
6. Політичні партії та організації Наддніпрянської України на початку XX ст. – РУП, УНП, УДРП, УСДС, УСДРП, ТУП. Пожвавлення українського національного руху в період революції 1905–1907 рр.

Терміни і поняття:

Український національний рух, націотворення, українофіли, таємне товариство, український месіанізм, Кирило-Мефодіївське братство, «Книга буття українського народу», «весна народів», Головна руська рада, громади, Валуєвський циркуляр, Емський указ, народовці, русофіли, радикали, «Просвіта», Літературне (Наукове) товариство ім. Т. Шевченка, Народна рада, політична партія, Русько-українська радикальна партія (РУРП), Українська національно-демократична партія (УНДП), Українська соціал-демократична партія (УСДП), вічевий рух, загальне виборче право, австрійський парламент, «Україна irredenta», «Самостійна Україна», український націоналізм, Братство тарасівців, Революційна українська партія (РУП), Українська народна партія (УНП), Українська демократично-радикальна партія (УДРП), Українська соціал-демократична спілка (УСДС), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), соціалізм, російська революція 1905–1907 рр., столипінська реакція, Товариство українських поступовців (ТУП).

Історичні постаті:

Микола Костомаров, Микола Куліш, Тарас Шевченко, Микола Куземський, Павло Чубинський, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Анатоль Вахнянин, Іван Франко, Михайло Грушевський, Михайло Павлик, Лев Бачинський, Кость Левицький, Микола Міхновський, Борис Грінченко, Євген Чикаленко, Володимир Винниченко, Микола Порш.

Ключові дати:

- 1846–1847 рр. – існування Кирило-Мефодіївського братства.
 1848–1849 рр. – «весна народів» на західноукраїнських землях.
 Травень 1848 р. – створення Головної руської ради.
 1861–1862 рр. – український журнал «Основа» у Петербурзі.
 1863 р. – Валуєвський циркуляр.
 1868 р. – заснування товариства «Просвіта» у Львові.
 1873–1876 рр. – функціонування у Києві Південно-західного відділу Російського географічного товариства.
 1873 р. – заснування Історичного товариства Нестора Літописця у Києві.
 1873 р. – заснування Літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові.
 1876 р. – Емський указ.
 1885 р. – політична організація народовців «Народна рада».
 1890 р. – заснування першої української політичної партії – Русько-української радикальної партії (РУРП) у Львові.
 1891 р. – створення Братства тарасівців у Каневі.
 1895 р. – «Україна irredenta» Юліана Бачинського.
 1899 р. – розкол РУРП, створення УНДП та УСДП.
 1900 р. – заснування Револьюційної української партії (РУП) – першої політичної партії на Наддніпрянщині; праця Миколи Міхновського «Самостійна Україна».
 1902 р. – створення УНП (М. Міхновський).
 1904 р. – створення УДП, УРП та УСДС.
 1905 р. – реорганізація РУП в УСДРП.
 1905–1907 рр. – революція в Російській імперії, активізація українського національного руху в Наддніпрянщині.
 1908 р. – створення ТУП.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання необхідно насамперед охарактеризувати загальні умови розвитку українського національного руху на території Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. Слід звернути увагу на особливості так званого академічного етапу українського національного відродження, коли головну роль у формуванні модерної української національної свідомості відігравали науковці, письменники, етнографи та діячі культури. Важливо проаналізувати вплив романтизму та загальноєвропейських національних рухів на формування української інтелігенції. Необхідно розкрити передумови виникнення Кирило-Мефодіївського братства, обставини його

створення та особливості функціонування. Слід охарактеризувати програмні документи організації, насамперед «Книгу буття українського народу (Закон Божий)» та «Статут слов'янського братства святих Кирила і Мефодія», визначити їхні головні політичні та суспільні ідеї. Особливу увагу варто приділити аналізу поглядів братчиків на майбутнє слов'янських народів, місце України у слов'янській федерації, питання ліквідації кріпацтва та демократичних перетворень. Необхідно дати характеристику діяльності найвідоміших членів організації – Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Миколи Гулака, Василя Білозерського та інших діячів. Доцільно визначити внесок кожного з них у формування ідеології братства та розвиток українського руху загалом. Важливо проаналізувати причини викриття організації царською владою, характер репресій проти її учасників та наслідки цих подій для українського національного руху. Завершуючи відповідь, слід оцінити історичне значення Кирило-Мефодіївського братства як першої української політичної організації модерного типу та його вплив на подальший розвиток української суспільно-політичної думки.

У **другому** питанні необхідно розглянути розвиток українського руху на західноукраїнських землях напередодні революційних подій 1848 р. Насамперед слід охарактеризувати політичне, соціальне та культурне становище українського населення Східної Галичини у складі Австрійської імперії. Важливо звернути увагу на діяльність «Руської трійці», її внесок у пробудження національної свідомості українців та підготовку ґрунту для подальших політичних процесів. Необхідно проаналізувати загальноєвропейські революційні події 1848 р. («Весну народів») та пояснити, як вони вплинули на український рух у Галичині. Слід розкрити обставини створення Головної руської ради, її склад, структуру та основні напрями діяльності. Особливу увагу варто приділити політичній програмі українців під час революції, вимогам щодо поділу Галичини на українську та польську частини, розвитку освіти й забезпечення національних прав українського населення. Необхідно охарактеризувати діяльність першої української газети «Зоря Галицька», культурно-просвітницьких товариств та інших українських організацій, які виникли в цей період. Важливо також проаналізувати участь українців у виборах до австрійського парламенту та їхню парламентську діяльність. Доцільно розглянути взаємини між українським і польським національними рухами під час революційних подій. Підсумовуючи відповідь, слід визначити головні здобутки українців у період «Весни народів», причини згортання революційних процесів та значення подій 1848 р. для подальшого розвитку українського руху в Галичині.

Під час розгляду **третього** питання необхідно здійснити порівняльний аналіз культурницького етапу українського національного руху в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. Насамперед слід охарактеризувати суспільно-політичні умови розвитку українського руху в Російській та Австро-Угорській імперіях, звернувши увагу на відмінності державної політики щодо українського населення. Важливо проаналізувати виникнення та діяльність громадівського руху в Наддніпрянській Україні, його основні осередки та провідних діячів. Необхідно розкрити внесок громадівців у розвиток української науки, освіти, літератури та культури. Особливу увагу слід приділити діяльності Київської громади та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Доцільно проаналізувати репресивні заходи російського уряду проти українського руху, зокрема Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., визначити їхні наслідки. Паралельно необхідно охарактеризувати розвиток українського руху в Східній Галичині, появу русофільської, народовської та радикальної течій. Слід розкрити діяльність народовців та створених ними культурно-просвітницьких організацій, насамперед товариств «Просвіта», «Руська бесіда», Наукового товариства імені Шевченка. Важливо проаналізувати внесок цих організацій у формування модерної української нації. Завершуючи відповідь, необхідно визначити спільні та відмінні риси громадівського і народовського рухів, їхні досягнення та місце в історії українського національного відродження.

Готуючись до **четвертого** питання, слід насамперед розглянути причини переходу українського руху від культурницької до політичної діяльності наприкінці XIX ст. Важливо проаналізувати суспільно-політичні процеси в Австро-Угорщині, які створювали можливості для легальної діяльності політичних партій. Необхідно охарактеризувати обставини утворення Русько-української радикальної партії у 1890 р., визначити її місце в історії українського політичного руху як першої української політичної партії. Слід розкрити основні положення її програми та особливості ідеології на різних етапах розвитку. Доцільно проаналізувати вплив соціалістичних, демократичних та національних ідей на діяльність партії. Особливу увагу варто приділити характеристиці її провідних діячів, насамперед Івана Франка, Михайла Павлика, Юліана Бачинського та інших лідерів. Важливо розглянути участь партії у громадському та політичному житті Східної Галичини, її роль у поширенні політичної освіти серед населення. Окремо необхідно проаналізувати працю Юліана Бачинського «Україна irredenta», визначити її значення для розвитку української самостійницької думки. Слід звернути увагу на еволюцію політичних поглядів радикалів та поступове посилення самостійницьких ідей наприкінці XIX ст.

Завершуючи відповідь, потрібно оцінити історичне значення РУРП та її внесок у процес політизації українського національного руху.

У **п'ятому** питанні необхідно охарактеризувати розвиток українського політичного життя в Східній Галичині на початку ХХ ст. Слід розглянути обставини виникнення нових політичних партій після розколу радикального руху та визначити особливості багатопартійності серед українців Галичини. Важливо проаналізувати процес створення Української національно-демократичної партії, Української радикальної партії та Української соціал-демократичної партії. Необхідно розкрити основні положення їхніх політичних програм, соціальну базу та бачення шляхів розв'язання українського національного питання. Особливу увагу слід приділити діяльності найвпливовішої сили – УНДП, її боротьбі за розширення політичних прав українського населення та розвиток національних інституцій. Доцільно проаналізувати участь українських партій у виборах до австрійського парламенту та Галицького сейму, а також результати цієї діяльності. Важливо розкрити наростання українсько-польського протистояння в Галичині на початку ХХ ст. Слід охарактеризувати вічевий рух, кампанію за відкриття українського університету у Львові та інші форми політичної мобілізації українського суспільства. Необхідно також звернути увагу на діяльність молодіжних, спортивних і військово-патріотичних товариств, зокрема «Січі», «Сокола» та «Пласту». Завершуючи відповідь, варто оцінити здобутки українського політичного руху в Галичині напередодні Першої світової війни.

Під час підготовки до **шостого** питання слід розглянути особливості розвитку українського національного руху в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Необхідно пояснити причини його відносної слабкості порівняно із західноукраїнськими землями, звернувши увагу на політику русифікації та відсутність легальних можливостей для політичної діяльності. Важливо проаналізувати виникнення перших українських політичних партій – Революційної української партії, Української народної партії, Української демократичної партії, Української радикальної партії та інших організацій. Слід охарактеризувати політичні програми цих партій, їхні ідеологічні відмінності та соціальну базу. Особливу увагу варто приділити діяльності Миколи Міхновського та його праці «Самостійна Україна», яка стала одним із перших програмних документів українського самостійницького руху. Необхідно простежити процес еволюції українських партій та формування нових політичних організацій, зокрема УСДРП та УДРП. Важливо проаналізувати вплив революції 1905–1907 рр. на розвиток українського руху, появу нових можливостей для культурної та політичної діяльності. Доцільно розглянути участь українців у виборах до Державної думи Російської імперії та діяльність

українських парламентських громад. Окремо слід охарактеризувати розвиток української преси, освітніх товариств та інших легальних форм громадської активності в роки революції. Необхідно також розкрити особливості періоду реакції 1907–1914 рр., згорання діяльності більшості політичних партій, створення Товариства українських поступовців (ТУП) та його роль у збереженні українського руху. Завершуючи відповідь, слід оцінити рівень політичної зрілості українського національного руху напередодні Першої світової війни та його готовність до майбутніх державотворчих процесів.

У процесі підготовки до семінарського заняття рекомендується особливу увагу приділити аналізу програмних документів українських політичних організацій і партій, а також праць провідних діячів українського національного руху. Важливо добре орієнтуватися в хронології подій, знати основні ідеологічні течії та вміти порівнювати особливості розвитку українського руху в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях. Під час виступів на семінарі необхідно не лише відтворювати фактичний матеріал, а й аналізувати причини еволюції українського руху від культурницьких форм діяльності до створення політичних партій, оцінювати внесок окремих діячів у процес націотворення та формулювати власні аргументовані висновки щодо ролі українських політичних організацій у підготовці майбутніх визвольних змагань ХХ ст.

Основна література:

Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001688>.

Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/.

Костомарів М. Книги биття українського народу / Микола Костомарів; із передм. М. Возняка. – Львів; Київ: Нові шляхи, 1921. 22, [2] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005366>.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії : нарис сусп.-політ. руху (ХІХ ст. - 1939 р.). Івано-Франківськ: [б.в.], 1993. 199 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002275>.

Павко А. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ- початок ХХ століття : зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ: [Вид-во "Іван Федоров"], 1999. 248 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001601>.

Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом: нариси історії ХІХ - початку ХХ ст. Львів: [б.в.], 1999. 226 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002187>.

У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації : Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / Валентина Шандра [та ін.]. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000016721>.

Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси : в 3 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. - Київ : Наук. думка, 2004. Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. 2004. 501 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002584>.

Україна кризь віки. У 15-ти тт. Т. 9: Сарбей В. Г. Національне відродження України / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 336 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005626>.

Додаткова література:

Аркуша О. Час народів. Історія України XIX століття : навч. посіб. / Олена Аркуша, Костянтин Кондратюк, Мар'ян Мудрий, Олексій Сухий; Львівський Національний університет ім. І. Франка, . Львів: Літопис, 2016. 407 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021374>.

Бардаш О. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку XX століття (1900-1917 рр.) : [монографія]. Київ: Укр. пріоритет, 2011. 207 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001811>.

Возняк М. Кирило-Методіївське Братство. Львів: Накладом фонду "Учітеся, брати мої", 1921. 238, [2] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008957>.

Головна Руська Рада. 1848-1851 : протоколи засідань і книга кореспонденції / Ін-т Історії Церкви Укр. Католиц. Ун-ту, Центр. держ. іст. архів України; упоряд. У. Кристалович та І. Сварник ; за ред. О. Турія. Львів: [Ін-т Історії Церкви Укр. Католиц. Ун-ту], 2002. 267 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011278>.

Гурак І. "Молода Україна": студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX - початок XX ст.) : [монографія]. Івано-Франківськ: ПП Третяк І. Я., 2007. 278 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008762>.

Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890-1918 рр.). Івано-Франківськ: Вид.-дизайн. від. Центру інформ. технологій, 2006. 535 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008184>.

Іванова Л., Іванченко Р. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. Київ, 1999. 126 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014722>.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть : соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 172 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020965>.

Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків, 2006. 343 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005268>.

Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття : монографія. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. 930 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015402>.

Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / [редкол.: Т. Гунчак (голова, наук. ред.) та ін.]. Київ : Дніпро, 2001. Т. 5, кн. 1 : XIX ст. / [упоряд., прим., передм. О. Сліпушко ; ред. тому Ю. Косенко]. 2001. 508 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020263>.

Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; Упорядн.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. К.: Інститут історії України, 2013. 810 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009174>.

Картографічні матеріали:

Атлас з історії України. 9 клас. К.: Інститут передових технологій, 2005. С. 8, 15, 19, 20 (карти «Суспільно-політичне життя на українських землях у першій половині XIX ст.», «Суспільно-політичне життя на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.», «Україна в роки першої російської революції 1905–1907 рр.», «Україна в 1907–1914 рр.»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 9 клас. К.: Оріон, 2019. С. 15, 16, 21, 26, 32 (карти «Національні й суспільно-політичні рухи», «Українські землі у складі Австрійської імперії», «Українські землі у складі Австро-Угорщини», «Національні та суспільно-політичні рухи», «Суспільно-політичний рух і події російської революції 1905–1907 рр.»).

Атлас. Історія України. 9 клас. К.: Картографія, 2017. С. 6, 11, 14, 16, 18 (карти «Суспільно-політичні рухи першої половини XIX ст.», «Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 1848–1849 роках», «Суспільно-політичні рухи другої половини XIX ст.», «Події революції 1905–1907 років в Україні», «Західноукраїнські землі в другій половині XIX – на початку XX ст.»).

Інтернет-ресурси та відеоматеріали:

БРАТСТВО. ЯК КІЛЬКА УКРАЇНЦІВ ЗЛАМАЛИ РОСІЙСЬКУ ІМПЕРІЮ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Sv7IYqhT7bk> (Ютуб канал «Історія для дорослих»).

ЗНО 2021 Історія України: Як вивчити політичні партії в надніпрянщині і вижити. Початок ХХ ст. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dV9VH8Ym-Fw> (Ютуб канал «Unext – твій крок до майбутнього»).

Коли українці зрозуміли, хто вони? Олексій Сухий про русофільські рухи та самоідентифікацію. URL: www.youtube.com/watch?v=pFEV7MtqeQA&ab_channel=Локальнаісторія (Ютуб канал «Локальна історія»).

ТЕМА 7. ВОЄННІ КОНФЛІКТИ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

План

1. Перша російсько-українська війна (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.). Берестейський мирний договір УНР із державами Четверного Союзу.
2. Друга російсько-українська війна (події грудня 1918 – травня 1919 р.). Окупація території УНР більшовицькими силами.
3. Польсько-українська війна (листопад 1918 – липень 1919 рр.).
4. Контрнаступ сил Армії УНР та Галицької армії на Правобережжі влітку 1919 р. Війна російських білогвардійських сил А. Денікіна проти УНР (вересень – листопад 1919 р.).
5. Перший Зимовий похід. Участь Армії УНР в подіях польсько-радянської війни 1920 р.
6. Український повстанський рух проти більшовицької влади в 1919–1922 рр. Другий Зимовий похід.

Терміни і поняття:

Українська Народна Республіка (УНР), Українська Держава, Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), Армія УНР, Галицька армія (ГА) – Українська Галицька армія (УГА), універсал, Акт злуки, перша російсько-українська війна, друга російсько-українська війна, польсько-українська війна, офензива, більшовики, білогвардійці, «Київська катастрофа», «трикутник смерті», Зимові походи, Варшавський договір, польсько-радянська війна, отаманщина, махновці, Холодноярська республіка.

Історичні постаті:

Михайло Грушевський, Микола Міхновський, Павло Скоропадський, Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Петро Болбочан, Михайло Омелянович-Павленко, Олександр Греков, Євген Коновалець, Юрій Тютюнник, Олександр Удовиченко, Микола Юнаків, Нестор Махно, Никифор Григор'єв.

Ключові дати:

- 4 березня 1917 р. – створення Української Центральної Ради.
- 7 листопада 1917 р. – III Універсал Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки.
- Грудень 1917 – квітень 1918 рр. – перша війна більшовицької Росії проти УНР.

9 (22) січня 1918 р. – IV Універсал Центральної Ради, проголошення незалежності УНР.

Грудень 1917 – січень 1918 рр. – окупація більшовиками більшої частини території УНР.

16 (29) січня 1918 р. – бій під Крутами.

27 січня (9 лютого) 1918 р. – Брестський мирний договір між УНР та державами Четверного Союзу. Захоплення Києва більшовиками.

Лютий – квітень 1918 р. – контрнаступ Армії УНР у союзі із німецькими та австрійськими силами проти більшовиків; звільнення території України.

13–25 квітня 1918 р. – Кримський рейд загонів Армії УНР під керівництвом Петра Болбочана.

29 квітня 1918 р. – прихід до влади гетьмана П. Скоропадського; ліквідація УНР та проголошення Української Держави.

12 червня 1918 р. – попередній мирний договір між Українською Державою і більшовицькою Росією.

Листопад 1918 – липень 1919 рр. – польсько-українська війна.

1–22 листопада 1918 р. – битва за Львів.

Грудень 1918 – грудень 1919 рр. – друга війна більшовицької Росії проти УНР.

14 грудня 1918 р. – перемога антигетьманського повстання, прихід до влади Директорії УНР.

Січень – травень 1919 р. – окупація більшовиками території УНР.

16 січня 1919 р. – офіційне оголошення Директорією УНР війни радянській Росії.

22 січня 1919 р. – Акт злуки УНР та ЗУНР.

Лютий – березень 1919 р. – Вовчухівська операція УГА, спроба оточення Львова.

Кінець травня 1919 р. – наступ польською армією Ю. Галлера, окупація більшої частини Східної Галичини.

Червень 1919 р. – Чортківська операція УГА, спроба українського контрнаступу проти поляків.

Червень – листопад 1919 р. – «кам'янецька доба» Директорії УНР. Перебування Директорії у м. Кам'янець-Подільський.

Липень 1919 р. – перехід УГА на територію Наддніпрянщини, об'єднання сил УГА та Армії УНР.

Липень – серпень 1919 р. – похід об'єднаних українських армій на Київ та Одесу; звільнення частини Правобережжя.

30–31 серпня 1919 р. – одночасний вступ українських та білогвардійських військ до Києва; «Київська катастрофа».

Вересень – листопад 1919 р. – війна між Армією УНР та білогвардійськими силами А. Денікіна.

6 листопада 1919 р. – перехід УГА в підпорядкування білогвардійців.

6 грудня 1919 р. – перехід Армії УНР до підпільної боротьби; виїзд Директорії УНР на чолі із С. Петлюрою до Польщі.

6 грудня 1919 – 6 травня 1920 рр. – Перший Зимовий похід Армії УНР.

21 квітня 1920 р. – Варшавська угода між УНР і Польщею про спільні військові дії проти більшовицької Росії.

Квітень 1920 – березень 1921 рр. – польсько-радянська війна; Армія УНР підтримала Польщу.

Квітень – травень 1920 р. – наступ польського війська та Армії УНР на Правобережжі; звільнення Києва.

Червень – серпень 1920 р. – контрнаступ Червоної армії, окупація частини Галичини і Волині.

Серпень – жовтень 1920 р. – «Диво на Віслі», відбиття польсько-українськими військами більшовицького наступу, стабілізація фронту.

12 жовтня 1920 р. – перемир'я між Польщею та радянською Росією.

Жовтень – листопад 1920 р. – самостійна боротьба Армії УНР проти радянських окупантів на Поділлі.

21 листопада 1920 р. – бій на Волочиському плацдармі, остаточний відступ Армії УНР на територію Польщі.

18 березня 1921 р. – Ризький мирний договір між Польщею і радянською Росією, поділ території України по р Збруч.

Жовтень – листопад 1921 р. – Другий Зимовий похід Армії УНР (Листопадовий рейд).

23 листопада 1921 р. – Базарська трагедія, розстріл більшовиками 359 учасників Другого Зимового походу біля м. Базар на Житомирщині.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання необхідно насамперед охарактеризувати загальну політичну ситуацію в Україні після більшовицького перевороту в Петрограді восени 1917 р. Слід проаналізувати причини загострення відносин між Українською Центральною Радою та більшовицьким урядом Росії, звернувши увагу на відмінності в їхньому баченні майбутнього державного устрою колишньої Російської імперії. Важливо розкрити зміст ультиматуму Ради народних комісарів до Центральної Ради та пояснити причини його відхилення українською стороною. Необхідно охарактеризувати процес створення радянських органів влади в Харкові та формування альтернативного більшовицького уряду України. Під час аналізу бойових дій грудня 1917 – січня

1918 рр. слід звернути увагу на особливості наступу більшовицьких військ на українські землі, їхню чисельність, склад і тактику. Особливу увагу варто приділити формуванню збройних сил УНР, проблемам організації української армії та причинам її недостатньої боєздатності на початковому етапі війни. Необхідно детально проаналізувати перебіг бою під Крутами, його військове та символічне значення для української історії. Важливо також розкрити обставини більшовицького повстання на заводі «Арсенал» у Києві та його вплив на оборону столиці. Окремо слід охарактеризувати проголошення IV Універсалу Центральної Ради та значення проголошення незалежності УНР в умовах війни. Під час вивчення Берестейських переговорів необхідно розглянути міжнародне становище України, інтереси держав Четверного союзу та причини укладення мирного договору. Варто проаналізувати основні умови Берестейського миру, його політичні, економічні та військові наслідки для України. Завершуючи відповідь, необхідно охарактеризувати процес звільнення території УНР від більшовицьких військ навесні 1918 р., роль українських, німецьких та австро-угорських військ у цій кампанії та загальні підсумки першої російсько-української війни.

У **другому** питанні слід розглянути причини та обставини початку другої російсько-української війни наприкінці 1918 р. Насамперед необхідно охарактеризувати загальну ситуацію в Україні після падіння Української Держави Павла Скоропадського та приходу до влади Директорії УНР. Важливо проаналізувати внутрішні проблеми нової влади, її соціальну базу та труднощі в організації державного управління. Необхідно розкрити причини відновлення більшовицької агресії проти України та політичні цілі радянського керівництва. Слід охарактеризувати створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України та його роль у легітимізації нового вторгнення. Під час аналізу воєнних дій грудня 1918 – травня 1919 рр. потрібно простежити основні напрямки наступу більшовицьких військ і визначити причини їхніх швидких успіхів. Важливо пояснити обставини втрати Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших великих міст. Окрему увагу слід приділити аналізу стану Армії УНР, внутрішнім суперечностям у керівництві Директорії та впливу соціально-економічних факторів на перебіг війни. Необхідно також охарактеризувати переговори Директорії з державами Антанти, з'ясувати причини їхнього провалу та наслідки для міжнародного становища УНР. Доцільно проаналізувати політику більшовицької влади на окупованих територіях, зокрема продовольчу політику, націоналізацію та запровадження елементів «воєнного комунізму». Завершуючи відповідь, слід зробити висновки щодо причин поразок Армії УНР у першій половині 1919 р. та наслідків більшовицької окупації більшої частини України.

Під час підготовки до **третього** питання необхідно охарактеризувати міжнародні та внутрішньополітичні передумови польсько-української війни. Слід розкрити особливості національних відносин у Східній Галичині напередодні розпаду Австро-Угорської імперії та суперечності між українським і польським національними рухами. Важливо проаналізувати обставини проголошення Західноукраїнської Народної Республіки та перебіг Листопадового Чину 1918 р. Необхідно детально розглянути боротьбу за Львів, участь українських і польських військових формувань у цих подіях та значення втрати міста для української сторони. Окрему увагу слід приділити процесу створення органів влади ЗУНР і формуванню Української Галицької армії. Варто проаналізувати структуру, чисельність та бойові можливості Галицької армії, а також її роль у захисті української державності. Під час розгляду військових подій необхідно охарактеризувати Вовчухівську операцію, дипломатичні спроби врегулювання конфлікту за посередництва Антанти та діяльність місій Бартелемі й Боти. Важливо пояснити причини втручання Польщі та підтримки польської сторони державами Антанти. Необхідно також розглянути наступ армії генерала Юзефа Галлера та його вплив на перебіг війни. Під час аналізу Чортківської офензиви слід визначити її досягнення та причини, через які вона не змінила загального результату війни. Завершуючи відповідь, потрібно пояснити причини поразки українських сил та оцінити наслідки польської окупації Східної Галичини для подальшого розвитку українського національного руху.

Розглядаючи **четверте** питання, необхідно проаналізувати обставини об'єднання Армії УНР та Української Галицької армії влітку 1919 р. Важливо охарактеризувати воєнно-політичне становище українських сил після відступу Галицької армії за річку Збруч та значення Акта Злуки для подальшої координації військових дій. Слід розкрити основні цілі контрнаступу українських військ на Правобережжі та охарактеризувати перебіг наступальних операцій у напрямку Києва й Одеси. Необхідно проаналізувати причини успішного просування українських військ улітку 1919 р., а також фактори, що обмежували їхні можливості. Особливу увагу варто приділити подіям серпня 1919 р., пов'язаним із входом українських військ до Києва та подальшою «Київською катастрофою». Важливо пояснити причини конфлікту між Армією УНР та білогвардійськими військами генерала Антона Денікіна. Необхідно розкрити політичні цілі білого руху та його ставлення до української державності. Під час аналізу війни між УНР і Добровольчою армією слід охарактеризувати перебіг бойових дій восени 1919 р. та їхні наслідки для українського визвольного руху. Доцільно також звернути увагу на складне становище українських армій у так званому «трикутнику смерті», коли вони одночасно протистояли більшовикам, білогвардійцям та епідемії тифу. Окремо

потрібно розглянути причини переходу Української Галицької армії під контроль білогвардійців, внутрішні суперечності між українськими силами та їхній вплив на перебіг подій. Завершуючи відповідь, слід оцінити причини поразки українських військ наприкінці 1919 р.

У **п'ятому** питанні необхідно проаналізувати обставини переходу Армії УНР до партизанських методів боротьби наприкінці 1919 р. Слід розкрити причини організації Першого Зимового походу та охарактеризувати його основні завдання. Важливо простежити маршрут походу, основні бойові операції та результати діяльності українських військових частин у тилу противника. Необхідно оцінити значення Першого Зимового походу для збереження боєздатності Армії УНР і продовження визвольної боротьби. Під час підготовки до другої частини питання слід охарактеризувати міжнародну ситуацію навесні 1920 р. та причини зближення керівництва УНР із Польщею. Варто проаналізувати зміст Варшавської угоди Симона Петлюри та Юзефа Пілсудського, звернувши увагу на її переваги та недоліки для української сторони. Необхідно розкрити перебіг спільного польсько-українського наступу на Київ навесні 1920 р., його результати та причини подальшого відступу союзників. Особливу увагу слід приділити участі Армії УНР у подіях польсько-радянської війни, обороні Львова та битві під Варшавою («диво на Віслі»). Доцільно проаналізувати завершальний етап боротьби Армії УНР восени 1920 р., її самостійні бойові дії проти більшовиків та причини остаточної поразки. Завершуючи відповідь, необхідно розглянути умови Ризького мирного договору 1921 р., його вплив на долю українських земель та наслідки для українського визвольного руху.

Шосте питання присвячене українському повстанському руху проти більшовицької влади та завершальному етапу збройної боротьби за незалежність України. Насамперед слід охарактеризувати причини масового селянського спротиву більшовицькій політиці на українських землях. Важливо проаналізувати особливості повстанського руху, його регіональні відмінності та масштаби. Необхідно розкрити діяльність найбільш відомих повстанських ватажків – Никифора Григор'єва, Нестора Махна, Данила Терпила (Зеленого) та інших лідерів антибільшовицького руху. Слід звернути увагу на їхні політичні цілі, соціальну базу та взаємини з урядом УНР. Окремо необхідно охарактеризувати боротьбу повстанців Холодного Яру, особливості функціонування Холодноярської республіки та її місце в історії українського визвольного руху. Важливо проаналізувати причини тривалого опору українського селянства радянській владі навіть після встановлення більшовицького контролю над більшою частиною України. Під час розгляду Другого Зимового походу необхідно визначити його мету, обставини організації

та перебіг військових дій восени 1921 р. Особливу увагу варто приділити подіям біля містечка Базар та долі учасників походу після його поразки. Доцільно оцінити значення Другого Зимового походу як останньої великої військової спроби відновлення незалежності УНР. Завершуючи відповідь, слід узагальнити причини поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., звернувши увагу як на внутрішні, так і на зовнішні чинники, а також визначити історичне значення цієї боротьби для формування сучасної української державності.

У процесі підготовки до семінарського заняття рекомендується особливу увагу приділити роботі з історичними картами, які відображають перебіг воєнних кампаній на території України у 1917–1921 рр. Важливо добре орієнтуватися в хронології подій, знати основні військові операції, мирні договори та політичні рішення, що впливали на перебіг воєнних конфліктів. Під час виступів на семінарі необхідно не лише відтворювати фактичний матеріал, а й аналізувати причини успіхів і поразок українських військово-політичних сил, порівнювати цілі та інтереси учасників конфліктів, а також формулювати власні аргументовані висновки щодо значення Української революції 1917–1921 рр. для подальшої історії України.

Основна література:

Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.

Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.). Київ: ЩеК, 2010. 303 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000817>.

Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації XIX–XX ст. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське збройне протистояння : [наук. монографія] / Михайло Ковальчук. Київ: Темпора, 2006. 575 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0010197>.

Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: ОЛІР, 1995. 361 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020282>.

На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. / А. Руккас [та ін.]. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 351 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022153>.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; [авт. кол.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2011–2012. Кн. 1. 2011. 386 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005038>.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; [авт. кол.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2011–2012. Кн. 2 . 2012. 460 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005036>.

Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998. Т. 10 : Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Рєєнт. 1999. 319 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001319>.

Додаткова література

Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. 188, [3] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000631>.

Верстюк В. Махновщина : селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наукова думка, 1992. 368 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021009>.

Герої Крут: трагічні події 29 січня 1918 року та вшанування пам'яті (до 91-ї річниці подій) : документи, фотодокументи та публікації преси / упоряд. та авт. передм. Г. Папакін. Київ: Український ін-т нац. пам'яті, 2009. 280 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014106>.

Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918 : утворення та боротьба за державу / Віктор Голубко. Львів: Кальварія, 1997. 275 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004629>.

Громенко С. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року. Київ: К.І.С., 2018. 266 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022982>.

Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 375 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002054>.

Коваль Р. Багрянні жнива Української революції : 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань / Роман Коваль; ред. Володимир Коломієць. – 2-е вид., випр. і доп. Київ: Діокор, 2005. 264, с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021040>.

Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. Київ: [б. в.], 2007. 72 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013736>.

Крути : пам'яті героїв Крут / [упоряд.: О. Зінкевич, Н. Зінкевич]. Київ: Смолоскип, 2012. 61 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008284>.

Кульчицький С. Росія і Україна в перший рік після повалення самодержавства: деконструкція більшовицького міфу про революцію / Станіслав Кульчицький ; [відп. ред. В. Смолій]; НАН України, Ін-т історії України. – Київ:

Ін-т історії України НАН України, 2021. 243 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020393>.

Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Либідь, 1995. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 1995. 606 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001061>.

Картографічні матеріали:

Атлас з історії України. 10 клас. К.: Інститут передових технологій, 2006. С. 5–10 (карти «Перша війна радянської Росії з Українською Народною Республікою (грудень 1917 – травень 1918 рр.)», «Українська Держава. Утворення Директорії та відновлення УНР (травень – листопад 1918 р.)», «Друга радянсько-українська війна. Встановлення в Україні більшовицького режиму (грудень 1918 – червень 1919 рр.)», «Наступ білогвардійців в Україні. Контрнаступ об'єднаних українських армій та їхня поразка (липень – жовтень 1919 р.)», «Розгром армії Денікіна. Відновлення більшовицького режиму в Україні (жовтень 1919 – квітень 1920 рр.)», «Радянсько-польська війна і Україна. Розгром військ Врангеля і загонів Махна (квітень 1920 – листопад 1921 рр.)»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 9 клас. К.: Оріон, 2019. С. 8–12 (карти «Україна в березні 1917 – лютому 1918 рр.»), «Українська Народна Республіка в лютому – квітні 1918 р.»), «Українська Держава в травні – грудні 1918 р.»), «Західноукраїнська Народна Республіка», «Доба Директорії. Січень – червень 1919 р.»), «Доба Директорії. Червень – грудень 1919 р.»), «Повернення більшовицького режиму в Україні. Грудень 1919 – квітень 1920 рр.»), «Війна українсько-польських військ проти більшовиків. Поразка Збройних сил Півдня Росії. Квітень 1920 – березень 1921 рр.»), «Повстанський рух»).

Атлас. Історія України. 9 клас. К.: Картографія, 2013. С. 7–17 (карти «Початок Української революції (події березня – листопада 1917 року)»), «Українська Народна Республіка (події листопада 1917 – лютого 1918 років)»), «Вступ військ Німеччини та Австро-Угорщини на територію України (події лютого – травня 1918 року)»), «Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)»), «Центральна і Східна Європа в 1918 році»), «Західноукраїнські землі в 1918–1920 роках»), «Доба Директорії (події січня – червня 1919 року)»), «Доба Директорії (події липня – грудня 1919 року)»), «Україна в грудні 1919 – травні 1920 років»), «Радянсько-польська війна. Поразка військ П. Врангеля (події квітня 1920 – березня 1921 років)»), «Поразка українських визвольних змагань. Повстанські рухи 1921 року»).

Інтернет-ресурси та відеоматеріали:

"300 українських спартанців" та інше. Головні міфи про бій під Крутами. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IrSVajFFus0>. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

"І повіє огонь новий з Холодного Яру". URL: <https://www.youtube.com/watch?v=USiuZfpGV1c>. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

"УПА" 100 років тому: трагедія Другого Зимового походу. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Kp2Q5bqMltM>. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

14 переворотів за три роки: Київ в Українській революції. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uAkeeDDg0c8>. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

How Ukraine Became Part of the USSR – The Soviet–Ukrainian War (Documentary). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9Gwuu7TXPwI>. (Ютуб канал «The Great War»).

Акт Злуки - від Соборності до краху держави. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pATGCNPRzjU>. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Київська катастрофа: як українці здобули та втратили столицю. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kgZS9jQo5wY>. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Надможлива перемога: Перший Зимовий похід Армії УНР. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7YwyjyU93nE>. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Петро Болбочан - визволитель Криму. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_a4Jrtpgzlw. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Приєднати Крим: досвід Гетьмана Скоропадського. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Yrqpmnae68>. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Українська громадянська війна: Винниченко та Петлюра проти Скоропадського. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zsLJ4S1d80Y>. (Ютуб канал «Історія без міфів»).

ТЕМА 8. БОРОТЬБА ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) І УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (УПА) ЗА НАЦІОНАЛЬНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1930-ТІ –1950-ТІ РР.)

План

1. Створення Організації українських націоналістів (ОУН). Ідеологія ОУН. Боротьба ОУН проти польського окупаційного режиму в 1930-х рр.
2. Розкол ОУН наприкінці 1930-х рр.: бандерівці і мельниківці. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.
3. Становлення Української повстанської армії (УПА), її боротьба проти нацистських окупантів та польського підпілля (1943–1944 рр.).
4. Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) – орган політичного керівництва українським визвольним рухом.
5. Протистояння УПА та підпілля ОУН радянському окупаційному режиму (1944–1954 рр.).

Терміни і поняття:

Організація українських націоналістів (ОУН), інтегральний націоналізм, атентат, пацифікація, Організація українських націоналістів революційна (ОУН-Р), бандерівці, мельниківці, похідні групи, Акт відновлення Української Держави, Дружини українських націоналістів, «Нахтігаль», «Роланд», Українське Державне Правління, «Поліська Січ», Українська повстанська армія (УПА), волинська трагедія, Вермахт, Армія Крайова, рейхскомісаріат «Україна», дистрикт «Галичина», дивізія «Галичина», Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД), Служба безпеки ОУН, підпілля.

Історичні постаті:

Євген Коновалець, Дмитро Донцов, Степан Бандера, Андрій Мельник, Василь Івахів, Дмитро Клячківський, Роман Шухевич, Микола Лебедь, Микола Арсенич, Лев Ребет, Василь Кук, Ярослав Стецько, Кирило Осьмак.

Ключові дати:

- 1929 р. – створення ОУН у м. Відень.
- 1934 р. – вбивство членами ОУН міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького.
- 1935–1936 рр. – Варшавський і Львівський судовий процеси над членами ОУН.

1938 р. – вбивство радянськими спецслужбами провідника ОУН Євгена Коновальця у м. Роттердам.

Серпень 1939 р. – II Великий збір ОУН у м. Рим, затвердження провідником організації Андрія Мельника.

Лютий 1940 р. – Краківська конференція; члени радикальної течії ОУН сформували Революційний провід на чолі із Степаном Бандерою. Створення Революційної ОУН (ОУН-Р або ОУН-Б).

Січень 1941 р. – судовий процес над 59-ма членами ОУН у Львові.

Весна 1941 р. – створення у складі німецької армії Дружин українських націоналістів (ДУН) – батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд».

30 червня 1941 р. – проголошення ОУН-Б у Львові Акту проголошення відновлення Української Держави. Створено Українське Державне Правління на чолі із Ярославом Стецьком.

9 липня 1941 р. – розгін уряду Я. Стецька німецькими окупантами.

14 жовтня 1942 р. – офіційна дата заснування Української повстанської армії (УПА).

Лютий–березень 1943 р. – перші військові операції УПА проти німецької окупаційної адміністрації на Волині.

1943 р. – українсько-польське протистояння на Волині.

Серпень 1943 р. – III Надзвичайний великий збір ОУН-Р у Козівському р-ні на Тернопільщині. Провідником організації та головнокомандувачем УПА обрано Романа Шухевича; затверджено програму революційно-демократичних перетворень.

Листопад 1943 р. – I Конференція поневолених народів у с. Будераж на Рівненщині, створення Антибільшовицького блоку народів (АБН).

Березень 1944 р. – початок військового протистояння між УПА та Червоною армією. Ліквідація повстанцями командувача I Українського фронту радянської армії М. Ватутіна.

Липень 1944 р. – створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) поблизу с. Сприня і Недільна на Самбірщині – тимчасового парламенту України на чолі із Кирилом Осьмаком. Генеральний секретаріат УГВР – український уряд на чолі із Р. Шухевичем.

Липень 1944 р. – бій під Бродами, оточення і знищення радянськими окупантами дивізії «Галичина».

1944–1960 рр. – протистояння між УПА та радянськими окупантами.

1944–1946 рр. – найбільший розмах боротьби УПА проти радянських військ та НКВД.

1947–1950 рр. – активна партизанська боротьба повстанців.

5 березня 1950 р. – загибель Р. Шухевича в бою із спецпідрозділами радянського МВД у с. Білогорща біля Львова.

1950–1954 рр. – останній головнокомандувач УПА Василь Кук.

1950-ті рр. – бойові дії розрізнених повстанських загонів, поступове затухання збройної боротьби.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання семінарського заняття необхідно насамперед охарактеризувати загальне становище українських земель після поразки Української революції 1917–1921 рр. та особливості їх перебування у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини та Радянського Союзу. Слід звернути увагу на становище українського населення в Другій Речі Посполитій, політику польської влади щодо українців, зокрема обмеження політичних прав, освітні та культурні утиски, процеси колонізації українських земель та проведення пацифікації 1930 р. Важливо проаналізувати причини радикалізації частини українського національного руху та виникнення підпільних форм боротьби. Необхідно дати характеристику Українській військовій організації (УВО), розкрити обставини її створення, склад, основні завдання та методи діяльності. Особливу увагу слід приділити постаті Євгена Коновальця, його ролі у формуванні українського націоналістичного руху міжвоєнної доби. Під час розгляду створення Організації українських націоналістів потрібно проаналізувати процес об'єднання різних націоналістичних груп на Першому Конгресі українських націоналістів у Відні 1929 р. Варто охарактеризувати організаційну структуру ОУН, принципи її діяльності та особливості функціонування в умовах підпілля. Окремо необхідно розкрити зміст ідеології інтегрального націоналізму, її основні положення та провідних теоретиків, насамперед Дмитра Донцова. Слід також проаналізувати форми боротьби ОУН проти польської влади, зокрема саботажні акції, пропагандистську діяльність, політичні замаху та інші методи підпільної боротьби. Доцільно охарактеризувати найбільш резонансні акції ОУН у 1930-х рр., реакцію польської влади на діяльність організації, політичні процеси над українськими націоналістами та їх вплив на подальший розвиток українського руху. Завершуючи відповідь, слід визначити роль ОУН у збереженні ідеї незалежної України в міжвоєнний період.

Під час розгляду **другого** питання необхідно проаналізувати події кінця 1930-х рр., які призвели до внутрішньої кризи та подальшого розколу Організації українських націоналістів. Важливо розкрити обставини загибелі Євгена Коновальця у 1938 р. та її вплив на подальшу долю організації. Слід охарактеризувати процес формування двох основних течій в ОУН, пояснити причини виникнення суперечностей між старшим поколінням керівників і

молодими діячами націоналістичного руху. Необхідно дати характеристику постатям Андрія Мельника та Степана Бандери, порівняти їх політичні підходи, методи діяльності та бачення майбутнього розвитку організації. Варто розкрити особливості діяльності ОУН на західноукраїнських землях після встановлення радянської влади у 1939–1941 рр., приділивши увагу репресіям радянських органів безпеки, депортаціям населення та підпільній діяльності українських націоналістів. Під час аналізу початкового етапу німецько-радянської війни слід пояснити політичні розрахунки керівництва ОУН щодо використання війни для відновлення української державності. Особливу увагу необхідно приділити проголошенню Акта відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. у Львові, його змісту та значенню. Важливо охарактеризувати роль Ярослава Стецька, діяльність створеного українського уряду та реакцію українського суспільства на проголошення державності. Окремо слід проаналізувати позицію нацистського керівництва щодо українського питання, арешти діячів ОУН(б), ув'язнення Степана Бандери та інших лідерів руху. Доцільно також розглянути діяльність обох фракцій ОУН у перші роки німецької окупації та їхню еволюцію в умовах Другої світової війни. Завершуючи відповідь, необхідно оцінити історичне значення Акта 30 червня 1941 р. та його місце в історії українського визвольного руху.

У **третьому** питанні слід проаналізувати зміни в діяльності ОУН(б) після краху сподівань на відновлення державності за підтримки Німеччини. Необхідно розкрити причини переходу до стратегії самостійної збройної боротьби та обставини створення Української повстанської армії. Варто охарактеризувати процес формування УПА у 1942–1943 рр., особливості об'єднання різних українських збройних формувань та створення єдиного військового командування. Слід приділити увагу постатям Дмитра Клячківського, Романа Шухевича та інших керівників повстанського руху. Необхідно дати загальну характеристику структури УПА, її територіального поділу, системи командування, військових рангів, забезпечення та джерел поповнення особового складу. Важливо проаналізувати особливості партизанської тактики УПА, методи ведення бойових дій та функціонування підпілля в умовах окупації. Під час розгляду боротьби проти нацистських окупантів слід охарактеризувати основні бойові акції УПА у 1943–1944 рр., форми протистояння німецькій адміністрації та економічній політиці окупантів. Окремо необхідно розглянути складні українсько-польські відносини періоду війни, діяльність польського підпілля та збройний конфлікт між українськими й польськими формуваннями. Важливо звернути увагу на різні підходи істориків до оцінки цих подій та необхідність їх критичного аналізу. Значну увагу слід приділити рішенням III Надзвичайного Великого збору ОУН(б) 1943 р., їхньому впливу на

ідеологічну еволюцію організації та подальшу діяльність визвольного руху. Завершуючи відповідь, потрібно оцінити місце УПА серед інших рухів опору в роки Другої світової війни та її роль у боротьбі за українську незалежність.

Під час підготовки до **четвертого** питання необхідно охарактеризувати воєнно-політичну ситуацію в Україні у 1944 р., коли радянські війська поступово витіснили німецьких окупантів із території України. Важливо пояснити причини створення нового надпартійного політичного центру українського визвольного руху та потребу координації діяльності різних його складових. Слід розкрити обставини утворення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) у липні 1944 р., її структуру, принципи діяльності та основні завдання. Необхідно охарактеризувати склад УГВР, звернувши увагу на прагнення об'єднати представників різних політичних середовищ навколо ідеї незалежної української держави. Особливу увагу слід приділити постаті Кирила Осьмака як президента УГВР, його життєвому шляху та внеску в діяльність визвольного руху. Варто проаналізувати програмні документи УГВР, їх бачення майбутнього державного устрою України та основних принципів суспільного розвитку. Доцільно також розглянути взаємовідносини між УГВР, ОУН та УПА, механізми координації політичної та військової діяльності. Слід звернути увагу на міжнародний аспект діяльності УГВР, спроби інформування світової громадськості про боротьбу українців за незалежність та протидію радянській пропаганді. Завершуючи відповідь, необхідно визначити роль УГВР як своєрідного підпільного парламенту українського визвольного руху та оцінити її значення в історії України середини ХХ ст.

Відповідаючи на **п'яте** питання, слід насамперед охарактеризувати загальну ситуацію на західноукраїнських землях після повернення радянської влади у 1944 р. Необхідно проаналізувати причини продовження збройної боротьби ОУН і УПА проти радянського режиму після завершення Другої світової війни. Варто розкрити основні етапи цієї боротьби, показавши її еволюцію від масштабних бойових дій середини 1940-х рр. до діяльності невеликих підпільних груп у 1950-х рр. Слід дати характеристику постатям Романа Шухевича та Василя Кука, їх ролі в організації та керівництві визвольним рухом. Важливо проаналізувати форми діяльності УПА та підпілля ОУН: військові акції, пропагандистську роботу, функціонування підпільних структур влади, інформаційну боротьбу та роботу серед населення. Необхідно охарактеризувати найбільш відомі операції УПА проти радянських військових і каральних органів, особливості ведення повстанської війни в умовах післявоєнного часу. Окрему увагу слід приділити методам боротьби радянських спецслужб проти українського підпілля: проведенню масштабних військових операцій, агентурній роботі, депортаціям населення, створенню спеціальних оперативних груп і

використанню пропаганди. Варто розглянути ліквідацію Романа Шухевича у 1950 р. та її вплив на подальшу долю визвольного руху. Необхідно також проаналізувати причини поступового згортання діяльності УПА та підпілля ОУН у першій половині 1950-х рр. Завершуючи відповідь, слід узагальнити основні причини поразки визвольної боротьби, звернувши увагу на несприятливу міжнародну ситуацію, нерівність сил та ресурси радянської держави. Водночас важливо визначити історичне значення діяльності ОУН і УПА, їхній внесок у збереження традиції боротьби за незалежність України та вплив на формування сучасної української національної пам'яті.

У процесі підготовки до семінарського заняття рекомендується працювати не лише з підручниками, але й з документами українського визвольного руху, спогадами його учасників, матеріалами радянських органів влади та сучасними історичними дослідженнями. Важливо враховувати складність і дискусійність багатьох аспектів історії ОУН та УПА, звертати увагу на різні інтерпретації подій у сучасній історіографії. Під час виступів на семінарі необхідно вміти аргументовано аналізувати причини виникнення та розвитку українського націоналістичного руху, порівнювати різні форми боротьби за незалежність України у ХХ ст. та формулювати власні обґрунтовані висновки щодо ролі ОУН і УПА в українській історії.

Основна література:

Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.

Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Viatrovych_Volodymyr/Vid_Reiskhtahu_do_Ivodziy_U_polumi_viiny_Ukraina_ta_ukraintsi_u_Druhii_svitovii/.

В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Viatrovych_Volodymyr/Druha_polsko-ukrainska_viina_1942-1947/.

В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Viatrovych_Volodymyr/Za_lashtunkamy_Volyni-43_Nevidoma_polsko-ukrainska_viina/.

Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації XIX–XX ст. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/.

Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Історико-архівні нариси. Том 1. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Kentii_Anatolii/Zbroinyi_chyn_ukrainskykh_natsionali_stiv_19201956_Istoryko-arkhivni_narysy_Tom_1/.

Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Історико-архівні нариси. Том 2. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kentii_Anatolii/Zbroinyi_chyn_ukrainskykh_natsionali_stiv_19201956_Istoryko-arkhivni_narysy_Tom_2/.

Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 463 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001152>.

Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Viatrovych_Volodymyr/Ukrainska_Povstanska_Armiia_Istoriia_neskorenykh_2007/.

Додаткова література:

Баран В., Токарський В. Україна. Західні землі. 1939–1941. Львів: [Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України], 2009. 446 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001058>.

Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали / ред. і упоряд. Микола Посівнич. Тернопіль: Астон, 2008. 443 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002267>.

Збройний чин Українських Націоналістів. 1920-1956 : іст.-арх. нариси : [у 2 т.] / Анатолій Кентій ; Держ. ком. архівів України, Центр. держ. архів громад. об-нь України. Київ : [б.в.], 2005–2008. Т. 2 : Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. 2008. 414, [1] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0003091>.

Кентій А. Збройний чин Українських Націоналістів. 1920-1956 : іст.-арх. нариси : [у 2 т.] / Анатолій Кентій ; Держ. ком. архівів України, Центр. держ. архів громад. об-нь України. Київ : [б.в.], 2005–2008. Т. 1 : Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. 2005. 330 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0003090>.

Ковальчук В. ОУН в центральній, південній та східній Україні. 1941–1950-ті рр. Київ, 2011. 77 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001821>.

Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки Револьюційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ / Степан Мудрик-Мечник. Тернопіль: РВВ упр. по пресі, 1994. 123 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002074>.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : Історичні нариси / В. В. Дзьобак [та ін.] ; відп. ред. С. В. Кульчицький; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 496 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000627>.

Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Patryliak_Ivan/Viiskova_diialnist_OUN_B_u_1940_1942_rokakh/.

Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба концептуального підходу. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Patryliak_Ivan/Ukraina_v_roky_Druhoi_svitovoi_viiny_sproba_kontseptualnoho_pidkhodu/.

Русначенко А. Народ збурений: нац.-визвол. рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. 518 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001869>.

Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор : діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Київ: [ПП Сергійчук М. І.], 2006. 181 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011452>.

УПА – відповідь нескореного народу. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Patryliak_Ivan/UPA_vidpovid_neskorenoho_narodu/.

Фігурний Ю. Роман Шухевич – становлення національного героя. Київ, 2011. 160 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014990>.

Картографічні матеріали:

Атлас з історії України. 10 клас. К.: Інститут передових технологій, 2006. С. 13, 16 (карти «Українська політична еміграція в міжвоєнний період», «Західноукраїнські землі в 1920–1939 рр.»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 10 клас. К.: Оріон, 2019. С. 19, 30–32 (карти «Західна Україна в міжвоєнний період», «Початок Другої світової війни. Окупація Червоною армією Галичини, Волині, Північної Буковини, Хотинщини та Південної Бессарабії», «Рух опору», «Західна Україна в роки війни»).

Атлас. Історія України. 10 клас. К.: Картографія, 2013. С. 25 (карта «Західноукраїнські землі в 1921–1939 роках»).

Атлас з історії України. 11 клас. К.: Інститут передових технологій, 2006. С. 5–7 (карти «Розгортання Руху опору в Україні», «Україна в період відбудови (1943–1953 рр.)»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 11 клас. К.: Оріон, 2020. С. 4 (карта «Західна Україна в 1945–1953 рр.»).

Атлас. Історія України. 11 клас. К.: Картографія, 2014. С. 5–8 (карти «Рухи Опору в 1941–1945 роках», «Західна Україна в 1941–1953 роках», «Україна в період повоєнної відбудови (1944–1953 роки)»).

Інтернет-ресурси та відеоматеріали:

“Наша влада мусить бути страшна”? Антиукраїнські фейки про ОУН і Бандеру // 10 запитань історичу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=mRgGBZYbaUU&t=12s&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Бандера VS Гітлер і Сталін: як націоналісти відновили українську незалежність | Серія 5. URL: https://www.youtube.com/watch?v=u-x69FP1et8&ab_channel=Центрдослідженьвизвольногоруху (Ютуб канал «Центр досліджень визвольного руху»).

Бандерівці у вермахті: за що воювали “Нахтігаль” і “Роланд”? // 10 запитань історичу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=97H0Frjpt5k&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Василь Кук: життя й боротьба останнього головного командира УПА // Історія без міфів. URL: https://www.youtube.com/watch?v=nj0WjAuEAg&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Їх боялися навіть чекісти: жінки Української повстанської армії // 10 запитань історичу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=PVSbhASTUAw&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Марні надії на самостійність: як Третій Райх став для ОУН ворогом // Історія без міфів. URL: https://www.youtube.com/watch?v=tAaXG-zQQ4I&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

НКВД проти УПА: як сталінські карателі воювали з українськими повстанцями // 10 запитань історичу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=m-wKFh8YzM4&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Полковник Андрій Мельник: в тіні Бандери й Коновальця // 10 запитань історичу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=X2dze4Hu6tY&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Роман Шухевич: руйнуємо радянсько-російські міфи про головного командира УПА // 10 запитань історичу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=A9U4xS853e8&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Росіяни, євреї, поляки та інші: неукраїнці в Українській повстанській армії // 10 запитань історичу. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XMVvhRpSpsQ&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Служба безпеки ОУН. Зачинені двері | HD. URL:
https://www.youtube.com/watch?v=kpHE7AYz5iw&ab_channel=Центрдослідженьвизвольногоруху (Ютуб канал «Центр досліджень визвольного руху»).

Українська повстанська армія: за вільну Україну - проти всіх // Історія без міфів. URL:
https://www.youtube.com/watch?v=qgHGiu4Atq0&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

Українці у військах СС: дивізія “Галичина” без героїзації та демонізації // 10 запитань історіку. URL:
https://www.youtube.com/watch?v=hktFBJBgcQE&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

ТЕМА 9. ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

План

1. Зміна політичної ситуації в СРСР в другій половині 1980-х рр. Політика перебудови та гласності.
2. Неформальні організації кінця 1980-х рр. Створення та діяльність Народного руху України. Мітингова демократія.
3. Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. Декларація про державний суверенітет.
4. Революція на граніті (жовтень 1990 р.): хід подій, наслідки та значення.
5. Політична ситуація в Україні в першій половині 1991 р. Державний переворот в СРСР та проголошення незалежності України (серпень 1991 р.).
6. Роль України в процесах розпаду СРСР у вересні – грудні 1991 р. Референдум 1 грудня 1991 р.

Терміни і поняття:

Перебудова, гласність, неформальні організації, Українська гельсінська спілка, Народний рух України, реабілітації, суверенітет, Революція на граніті, Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), Народна рада, суверенітети, референдум, Союз незалежних держав (СНД).

Історичні постаті:

В'ячеслав Чорновіл, Іван Драч, Левко Лук'яненко, Дмитро Павличко, Володимир Щербицький, Володимир Івашко, Леонід Кравчук, Станіслав Гуренко, Михайло Горбачов, Борис Єльцин.

Ключові дати:

- Березень 1985 р. – прихід до влади в СРСР Михайла Горбачова.
- 26 квітня 1986 р. – Чорнобильська катастрофа.
- Січень 1987 р. – проголошення курсу на перебудову.
- Вересень 1989 р. – створення Народного Руху України за перебудову; відставка Володимира Щербицького з посади Першого секретаря ЦК КПУ.
- Березень 1990 р. – перші демократичні вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі.
- 16 липня 1990 р. – затвердження Верховною Радою Декларації про державний суверенітет.
- Жовтень 1990 р. – Революція на граніті.

Березень 1991 р. – референдум про збереження СРСР.

19–21 серпня 1991 р. – заколот Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), невдала спроба придушення національних і демократичних рухів.

24 серпня 1991 р. – затвердження Верховною Радою Акту проголошення незалежності України.

1 грудня 1991 р. – Всеукраїнський референдум, підтвердження Акту проголошення незалежності України.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання семінарського заняття необхідно насамперед охарактеризувати загальну кризу радянської системи, яка стала очевидною на початку 1980-х рр. Слід проаналізувати економічні, соціальні та політичні проблеми СРСР, що спонукали радянське керівництво до пошуку шляхів реформування держави. Важливо розкрити обставини приходу до влади Михайла Горбачова у 1985 р. та пояснити причини започаткування політики перебудови. Необхідно дати характеристику основним складовим перебудови: прискоренню соціально-економічного розвитку, економічним реформам, демократизації суспільного життя та політиці гласності. Варто звернути увагу на суперечливий характер реформ і труднощі їх реалізації. Окремо слід проаналізувати вплив політики гласності на суспільні настрої, зростання інтересу до раніше заборонених сторінок історії та поступове руйнування монополії комуністичної ідеології. Важливо охарактеризувати становище Української РСР у другій половині 1980-х рр., особливості функціонування республіканської влади та її ставлення до реформ. Значну увагу необхідно приділити наслідкам аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р., проаналізувати реакцію союзного та республіканського керівництва на катастрофу, масштаби замовчування інформації та суспільний резонанс цієї події. Доцільно розкрити вплив Чорнобильської катастрофи на формування критичного ставлення населення до радянської влади та піднесення громадської активності. Завершуючи відповідь, слід визначити, яким чином перебудова створила умови для активізації національного руху та майбутньої боротьби за незалежність України.

У **другому** питанні необхідно проаналізувати процес відродження громадсько-політичного життя в Україні наприкінці 1980-х рр. Слід розкрити причини активізації українського національно-демократичного руху та охарактеризувати роль політики гласності у цих процесах. Важливо звернути увагу на повернення із місць ув'язнення та заслання колишніх дисидентів, їхню участь у формуванні нових громадських об'єднань і поширенні ідей демократизації. Необхідно охарактеризувати діяльність перших неформальних

організацій, зокрема Українського культурологічного клубу, Товариства Лева, Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, Товариства української мови імені Тараса Шевченка та інших громадських структур. Особливу увагу слід приділити діяльності Української Гельсінської спілки, її програмним засадам, лідерам та місцю в процесах політичного пробудження українського суспільства. Варто проаналізувати передумови створення Народного руху України за перебудову, обставини його виникнення та склад засновників. Необхідно дати характеристику програмним документам Руху, простежити еволюцію його політичних вимог від підтримки реформ до боротьби за державну незалежність. Важливо розкрити роль Народного руху України в мобілізації суспільства та формуванні масового національно-демократичного руху. Окремо слід охарактеризувати явище «мітингової демократії» — численні масові зібрання, демонстрації, живі ланцюги та інші форми громадської активності кінця 1980-х рр. Доцільно проаналізувати значення акції «Українська хвиля» («живий ланцюг») 21 січня 1990 р. та інших масштабних громадських заходів. Завершуючи відповідь, необхідно визначити роль неформальних організацій у формуванні громадянського суспільства та підготовці ґрунту для відновлення української державності.

Під час розгляду **третього** питання слід охарактеризувати політичні зміни в СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр., які сприяли поступовому переходу від однопартійної системи до елементів політичного плюралізму. Важливо проаналізувати скасування монополії КПРС на владу та процес виникнення перших політичних партій і рухів в Україні. Необхідно розкрити особливості виборчої кампанії до Верховної Ради УРСР у 1990 р., звернувши увагу на формування демократичної опозиції та її участь у виборах. Варто охарактеризувати результати виборів, склад нового парламенту та діяльність основних політичних угруповань — парламентської більшості та опозиційної Народної Ради. Слід проаналізувати політичну кризу літа 1990 р., її причини та вплив на подальший розвиток подій. Особливу увагу необхідно приділити ухваленню Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Важливо детально розглянути основні положення цього документа, зокрема принципи народовладдя, самостійності у внутрішній та зовнішній політиці, економічної незалежності, права на власні збройні сили та громадянство. Доцільно проаналізувати політичне значення Декларації як програмного документа українського державотворення. Варто також пояснити, чому цей документ став важливим кроком на шляху до незалежності, хоча формально Україна ще залишалася частиною СРСР. Завершуючи відповідь, слід оцінити роль Верховної Ради УРСР у процесах поступового демонтажу радянської системи в Україні.

У четвертому питанні необхідно охарактеризувати суспільно-політичну ситуацію в Україні восени 1990 р., коли процеси демократизації дедалі більше вступали у суперечність із прагненням союзного керівництва зберегти СРСР. Слід розкрити передумови виникнення студентського протестного руху та причини організації голодування в центрі Києва. Важливо проаналізувати основні вимоги учасників акції, серед яких були відставка уряду, проведення нових парламентських виборів, відмова від підписання нового союзного договору та забезпечення проходження військової служби українськими юнаками на території України. Необхідно простежити перебіг подій жовтня 1990 р., охарактеризувати форми протесту та рівень суспільної підтримки учасників акції. Окрему увагу слід приділити постатям лідерів студентського руху та організаціям, які брали участь у протестах. Варто проаналізувати реакцію республіканської влади на студентське голодування та причини, які змусили керівництво УРСР піти на поступки. Доцільно розглянути рішення Верховної Ради за результатами протестів і оцінити ступінь виконання вимог студентів. Необхідно визначити місце «Революції на граніті» в історії українського визвольного руху та пояснити, чому її вважають першою успішною ненасильницькою політичною революцією в новітній історії України. Завершуючи відповідь, слід проаналізувати вплив цієї акції на подальшу політичну активність суспільства та процеси здобуття незалежності.

Під час підготовки до п'ятого питання необхідно проаналізувати особливості політичної ситуації в Україні у першій половині 1991 р. Слід охарактеризувати процес підготовки нового союзного договору та участь керівництва УРСР у переговорах щодо реформування СРСР. Важливо розкрити обставини проведення всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р., проаналізувати його результати та пояснити причини, через які значна частина громадян України підтримала ідею оновленого Союзу. Варто звернути увагу на особливості українського додаткового питання до референдуму та його політичне значення. Необхідно охарактеризувати діяльність Голови Верховної Ради УРСР Леоніда Кравчука, його політичну позицію та роль у формуванні групи так званих «суверен-комуністів». Слід проаналізувати співвідношення сил між демократичною опозицією та реформаторською частиною комуністичної номенклатури. Особливу увагу необхідно приділити подіям серпневого путчу 1991 р. у Москві. Важливо розкрити причини створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), його цілі та перебіг подій 19–21 серпня 1991 р. Необхідно проаналізувати реакцію українського керівництва, демократичних сил і населення України на спробу державного перевороту. Варто пояснити, чому провал путчу став вирішальним поштовхом до проголошення незалежності України. Слід детально охарактеризувати обставини ухвалення Акта

проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., його зміст та політичне значення. Завершуючи відповідь, необхідно визначити місце серпневих подій 1991 р. в історії українського державотворення.

У шостому питанні слід розкрити особливості розвитку України після проголошення незалежності та зміни її політичного становища восени 1991 р. Необхідно проаналізувати перші кроки нової української влади щодо створення незалежних державних інституцій, формування власної зовнішньої політики та зміцнення суверенітету. Важливо охарактеризувати підготовку до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. та перших президентських виборів. Слід розглянути позиції основних політичних сил напередодні голосування та особливості передвиборчої кампанії. Особливу увагу необхідно приділити результатам референдуму, проаналізувати регіональні особливості голосування та пояснити причини надзвичайно високої підтримки незалежності серед населення України. Варто охарактеризувати перебіг президентських виборів та чинники перемоги Леоніда Кравчука. Необхідно пояснити, чому більшість громадян одночасно підтримали незалежність держави та кандидатуру колишнього представника радянської політичної еліти. Слід проаналізувати міжнародне значення результатів референдуму, реакцію іноземних держав та процес міжнародного визнання України. Важливо також розкрити роль українського керівництва в остаточному припиненні існування СРСР. Доцільно охарактеризувати зустріч керівників України, Росії та Білорусі в Біловезькій Пущі, зміст Біловезьких угод та їхні наслідки. Варто також розглянути створення Співдружності Незалежних Держав та позицію України щодо цього об'єднання. Завершуючи відповідь, необхідно зробити узагальнення щодо ролі України в процесах розпаду СРСР та визначити історичне значення подій 1991 р. для сучасної української державності.

У процесі підготовки до семінарського заняття рекомендується особливу увагу приділити аналізу документів доби – Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України, матеріалів референдуму 1 грудня 1991 р., а також спогадів учасників подій. Важливо не лише відтворювати хронологію подій, а й розуміти взаємозв'язок між кризою радянської системи, піднесенням громадянської активності та процесами українського державотворення. Під час виступів на семінарі необхідно вміти аргументовано пояснювати причини розпаду СРСР, аналізувати роль різних суспільно-політичних сил у здобутті незалежності України та формулювати власні висновки щодо історичного значення подій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. для розвитку сучасної української держави.

Основна література:

25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В. Смолій; Кер. авт. кол. Г. Боряк; Авт. кол.: В. Головка (коорд. проекту), В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Майборода, В. Смолій, Л. Якубова, С. Янішевський. НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2016. 796 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11051>.

Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). Львів: [Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України], 2003. 667 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001059>.

Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Oleksandr/Narysy_z_novitnoi_istorii_Ukrainy_1_985_-_1991_rr/.

Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації XIX–XX ст. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/.

Даниленко В. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії : монографія / В. Даниленко; Ін-т історії України НАН України. Київ: Ін-т історії НАНУ, 2018. 276 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014609>.

Додаткова література:

Барановська Н. Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи / Н. П. Барановська; НАН України, Ін-т історії України. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2001. 95 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002358>.

Бойко О. 30 років незалежності України. Т. 1: До 18 серпня 1991 року. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Oleksandr/30_rokiv_nezalezhnosti_Ukrainy_T_1_Do_18_serpnia_1991_roku/.

Бойко О. 30 років незалежності України. Т. 2: Від 18 серпня 1991 р. до 31 грудня 1991 р. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Oleksandr/30_rokiv_nezalezhnosti_Ukrainy_T_2_Vid_18_serpnia_1991_r_do_31_hrudnia_1991_r/.

Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.

Бойко О. Україна: від путчу до Пущі (серпень-грудень 1991 р.) : монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. 221 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002360>.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. Кн. 3 . 2013. 386 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022146>.

Лук'яненко Л. До історії Української Гельсинської спілки / Левко Лук'яненко. Київ: Фенікс, 2010. 318 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022498>.

Плохій С. Остання імперія : занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій, пер. з англ.: Я. Лебеденко, А. Саган. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 512 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018219>.

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали : до 20-ї річниці незалежності України / НАН України, Ін-т історії України, Галуз. держ. архів СБУ; [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: В. М. Даниленко та ін.]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 624 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000728>.

Картографічні матеріали:

Атлас з історії України. 11 клас. К.: Інститут передових технологій, 2006. С. 11 (карта «Україна в 1985–1991 роках. Боротьба за незалежність»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 11 клас. К.: Оріон, 2020. С. 14, 17 (карти «Розпад Радянського Союзу», «Україна в умовах перебудови в СРСР», «Проголошення незалежності України»).

Атлас. Історія України. 11 клас. К.: Картографія, 2014. С. 11–12 (карти «Розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України (1985–1991 роки)» «Розпад Радянського Союзу і утворення нових незалежних держав»).

Інтернет-ресурси та відеоматеріали:

Катастрофа на Чорнобильській АЕС. 35 років міфів, вигадок та омани. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YMUUZudtWvE&ab_channel=ІсторіяБезМіфів (Ютуб канал «Історія без міфів»).

День страху | Колапс. Як українці зруйнували імперію зла | Епізод перший. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=y2VN9n1HbSI&ab_channel=СуспільнеНовини (Ютуб канал «Суспільне Новини»).

Ніч гніву | Колапс. Як українці зруйнували імперію зла | Епізод другий. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=OddO0gZ_06Q&ab_channel=СуспільнеНовини (Ютуб канал «Суспільне Новини»).

Без ейфорії | Колапс. Як українці зруйнували імперію зла | Епізод третій. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=RnnkYsJCNkQ&ab_channel=СуспільнеНовини (Ютуб канал «Суспільне Новини»).

Дефолт | Колапс. Як українці зруйнували імперію зла | Епізод четвертий.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=1T1KOI-XBcM&t=764s&ab_channel=СуспільнеНовини (Ютуб канал «Суспільне Новини»).

Ефект доміно | Колапс. Як українці зруйнували імперію зла | Епізод п'ятий.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=iVWV7e3zt0M&ab_channel=СуспільнеНовини (Ютуб канал «Суспільне Новини»).

Незалежність | Колапс. Як українці зруйнували імперію зла | Епізод шостий.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=uudL79TOp7w&ab_channel=СуспільнеНовини (Ютуб канал «Суспільне Новини»).

На межі ядерної катастрофи. Колапс на Різдво | Колапс. Як українці зруйнували імперію зла. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=k6izGwSQwcs> (Ютуб канал «Суспільне Новини»).

«Перший цвях у домовину СРСР»: як Україна прийняла Декларацію про державний суверенітет | Серія 6. URL: https://www.youtube.com/watch?v=vnVOZmGm47Q&ab_channel=Центрдослідженьвизвольногоруху (Ютуб канал «Центр досліджень визвольного руху»).

Страх комуністів і натиск дисидентів: як Україна проголосила незалежність | Серія 7. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KDo3nRRbtW0&ab_channel=Центрдослідженьвизвольногоруху (Ютуб канал «Центр досліджень визвольного руху»).

Як українці поховали СРСР на референдумі | Серія 8. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eOdtxnkmoZU> (Ютуб канал «Центр досліджень визвольного руху»).

РЕВОЛЮЦІЯ НА ГРАНІТІ: як українці виборювали право на Незалежність.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=i_GSyhUIgTc&ab_channel=ТелебаченняТоронто (Ютуб канал «Телебачення Торонто»).

Революція на граніті. Чого і як домоглися учасники студентського голодування у жовтні 1990? URL: https://www.youtube.com/watch?v=k_iDCuXz0co&ab_channel=РадіоСвобода (Ютуб канал «Радіо Свобода»).

Семінарські заняття для студентів заочної форми навчання

ТЕМА 1. ПІДНЕСЕННЯ Й РОЗКВІТ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

План

1. Формування території та державних органів на Русі у другій половині IX – другій половині X ст. Передумови розквіту.
2. Прихід до влади князя Володимира Великого. Внутрішня політика князя.
3. Релігійна політика Володимира. Хрещення Русі: причини, наслідки, значення.
4. Князь Ярослав Мудрий: внутрішня політика та реформи.
5. «Руська правда» – перший збір законів Давньоруської держави.
6. Зовнішня політика князів Володимира та Ярослава: порівняльний аналіз.
7. Становлення Галицько-Волинського князівства наприкінці XII – на початку XIII ст. Князь Роман Мстиславич.
8. Боротьба Данила Романовича за батькову спадщину (1205–1238 рр.). Монгольське вторгнення в руські землі.
9. Правління Данила Галицького (1238–1264 рр.): внутрішня та зовнішня політика князя.
10. Становище Королівства Руського за нащадків короля Данила (1264–1340 рр.).
11. Розпад Галицько-Волинської держави в середині XIV ст. Боротьба за спадщину Королівства Руського.

Терміни і поняття:

Руська держава (Київська Русь), великий князь, віче, данина, вотчина, дружина, полюддя, хрещення Русі, християнство, бояри, «Руська правда», шлюбна дипломатія, дуумвірат, міжусобиці, печеніги, половці, Галицько-Волинська держава, Королівство Руське, вотчина, король, боярська опозиція, династія Романовичів, Золота Орда, монголи, улус, баскак, ярлик, темник.

Історичні постаті:

Олег Віщий, Ігор Старий, княгиня Ольга, Святослав Хоробрий, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Святополк Окаянний, Мстислав Хоробрий, Анна Ярославна, Іларіон, Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславич, Данило Галицький,

Василько Романович, Мстислав Удатний, Лев Данилович, Юрій I, Юрій II Болеслав, Любарт Гедимінович.

Ключові дати:

882 р. – об'єднання Києва та Новгороду князем Олегом, створення Київської Русі.

882–912 рр. – князь Олег.

912–945 рр. – князь Ігор.

945–964 рр. – княгиня Ольга.

964–972 рр. – князь Святослав Хоробрий; Східний похід, I і II Балканські походи.

980–1015 рр. – правління Володимира Великого.

980 р. – перша релігійна реформа князя Володимира.

988 р. – хрещення Русі.

996 р. – спорудження Володимиром Десятинної церкви в Києві.

1015–1019 рр. – міжусобна боротьба за владу між Святополком Окаянним і Ярославом Мудрим.

1016–1018 рр., 1019–1054 рр. – правління Ярослава Мудрого.

1016 р. – «Руська правда» Ярослава Мудрого.

1024 р. – битва під Лиственном.

1024–1036 рр. – дуумвірат Ярослава Мудрого і Мстислава Хороброго.

1036 р. – остаточна перемога Ярослава над печенігами.

1051 р. – призначення руським митрополитом Іларіона.

1054 р. – заповіт Ярослава Мудрого.

1199 р. – утворення Галицько-Волинської держави князем Романом Мстиславичем.

1199–1205 рр. – правління Романа Мстиславича.

1201–1264 рр. – роки життя Данила Романовича Галицького.

1238 р. – остаточне відновлення влади Данила в Галичі. Перемога Данила над лицарями-хрестоносцями під Дорогичином.

1237–1241 рр. – монгольська навала на Русь.

1240 р. – захоплення та зруйнування монголами Києва.

1241 р. – похід монголів на територію Галицько-Волинського князівства.

1245 р. – битва під Ярославом, перемога Данила над польсько-угорським військом.

1253 р. – отримання Данилом Галицьким королівської корони.

1259 р. – похід Бурундая на територію Галицько-Волинської держави.

1264–1301 рр. – правління Лева I Даниловича.

1301–1308 рр. – правління Юрія I Львовича.

1308–1323 рр. – правління Андрія і Лева II Юрійовичів.

1325–1340 рр. – останній правитель Галицько-Волинської держави Юрій II Болеслав.

1340–1392 рр. – війна за галицько-волинську спадщину.

Методичні рекомендації:

Під час підготовки до **першого** питання необхідно з'ясувати основні передумови виникнення державності на Русі та ознайомитися з найпоширенішими теоріями походження Давньоруської держави, які представлені в сучасній історичній науці. Варто звернути увагу на сутність норманської, антинорманської та сучасних компромісних концепцій, визначити їхні сильні й слабкі сторони. Особливу увагу слід приділити процесу об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва, формуванню території Русі та становленню перших державних інститутів. У відповіді потрібно охарактеризувати діяльність князів Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава, проаналізувавши як їхню внутрішню, так і зовнішню політику. Важливо показати, яким чином кожен із правителів сприяв зміцненню влади київських князів, розширенню території держави та вдосконаленню системи управління. Окремо варто розглянути адміністративні та податкові реформи княгині Ольги, а також військову діяльність князя Святослава. Наприкінці відповіді доцільно зробити висновок про те, які чинники забезпечили політичне зміцнення Русі та створили передумови для її подальшого розквіту наприкінці X – у першій половині XI ст.

У ході підготовки до **другого** питання слід дати загальну характеристику особистості князя Володимира Великого та визначити його місце в історії Русі. Необхідно розглянути обставини міжусобної боротьби між синами Святослава після його загибелі, з'ясувати причини перемоги Володимира та його утвердження на київському престолі. Особливу увагу варто приділити реформаторській діяльності князя. Студентам необхідно охарактеризувати адміністративну реформу, спрямовану на зміцнення центральної влади, військову реформу та зміни в системі оборони держави. Доцільно також розглянути заходи князя щодо укріплення кордонів Русі та боротьби з кочовиками. Важливо пояснити, як проведені перетворення сприяли централізації держави та підвищенню її міжнародного авторитету. Під час відповіді слід фахово проаналізувати причини та наслідки проведення кожної реформи.

Третє питання присвячене релігійній політиці князя Володимира та одному з найважливіших етапів історії України – хрещенню Русі. Насамперед слід охарактеризувати язичницьку реформу князя та пояснити, чому вона не дала

очікуваних результатів. Далі необхідно розкрити внутрішні та зовнішньополітичні причини запровадження християнства як державної релігії. Варто проаналізувати різні історичні версії щодо вибору віри князем Володимиром, а також описати обставини його хрещення та поширення нової релігії серед населення Русі. Особливу увагу необхідно звернути на наслідки християнізації для розвитку державності, культури, освіти, міжнародних відносин та духовного життя суспільства. Доцільно показати як позитивні результати цього процесу, так і труднощі, які виникали під час утвердження нової віри. Важливо зробити висновок про історичне значення хрещення Русі для подальшого розвитку українських земель та їх інтеграції до європейського цивілізаційного простору.

Розглядаючи **четверте** питання, необхідно охарактеризувати життєвий шлях і державну діяльність князя Ярослава Мудрого. Насамперед слід висвітлити боротьбу за владу після смерті Володимира Великого та обставини утвердження Ярослава на київському престолі. Далі потрібно проаналізувати основні напрями його внутрішньої політики. Особливу увагу варто приділити розвитку системи державного управління, зміцненню обороноздатності країни, розбудові Києва та інших міст. Важливо розкрити внесок князя у розвиток культури, освіти, книжності та церковного життя. Доцільно охарактеризувати будівництво Софійського собору, заснування бібліотеки при ньому та підтримку перекладацької діяльності. Окремо необхідно пояснити сутність запровадженого Ярославом порядку престолонаслідування та оцінити його ефективність. Під час відповіді варто обґрунтувати, чому період правління Ярослава Мудрого традиційно вважається вершиною політичного й культурного розвитку Русі.

Під час підготовки до **п'ятого** питання необхідно ознайомитися зі змістом «Руської правди» як найдавнішої пам'ятки права Давньоруської держави. Доцільно з'ясувати обставини створення цього збірника законів та визначити його місце в історії європейської правової думки. Варто звернути увагу на структуру документа, його основні редакції та ключові правові норми. Особливого значення набуває аналіз положень, які регулювали питання власності, відповідальності за злочини, судочинства та соціальних відносин. Необхідно показати, які суспільні групи згадуються в тексті документа та яке місце вони займали в соціальній структурі Русі. Важливо пояснити, чому поява писаного зводу законів стала важливим кроком у розвитку державності. Під час аналізу документа доцільно наводити конкретні приклади статей і робити на їх основі висновки про особливості суспільного життя того часу.

Готуючись до **шостого** питання, слід опрацювати основні напрями зовнішньої політики князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Необхідно визначити головні цілі міжнародної діяльності кожного з правителів,

охарактеризувати їхні відносини з сусідніми державами та народами. Варто проаналізувати боротьбу з кочовими племенами, контакти з Візантійською імперією, державами Центральної та Західної Європи. Особливу увагу слід приділити дипломатичній діяльності Ярослава Мудрого та його династичним шлюбом, завдяки яким Русь здобула значний міжнародний авторитет. Порівнюючи зовнішню політику двох князів, необхідно визначити спільні риси та відмінності в їхніх підходах до розв'язання зовнішньополітичних завдань. Важливо оцінити ефективність військових і дипломатичних методів, які вони використовували для захисту державних інтересів. Наприкінці відповіді доцільно зробити узагальнюючий висновок про місце Русі в системі міжнародних відносин тогочасної Європи та значення діяльності Володимира Великого і Ярослава Мудрого для зміцнення міжнародного становища держави.

Під час підготовки до **сьомого** питання необхідно насамперед охарактеризувати політичне становище руських земель у другій половині XII ст., звернувши особливу увагу на розвиток Галицького та Волинського князівств. Слід проаналізувати особливості їхнього політичного, економічного та суспільного розвитку, визначити причини посилення цих земель на тлі занепаду Києва та загальної політичної роздробленості Русі. Важливо з'ясувати передумови об'єднання Галичини та Волині в єдину державу, показати роль спільних політичних інтересів, зовнішніх загроз та династичних чинників у цьому процесі. Особливу увагу варто приділити постаті князя Романа Мстиславича, його походженню, політичній діяльності та обставинам приходу до влади в Галичині. Під час відповіді необхідно охарактеризувати внутрішню політику князя, його заходи щодо зміцнення князівської влади та обмеження впливу боярства. Також слід проаналізувати основні напрями зовнішньої політики Романа Мстиславича, його відносини з Польщею, Угорщиною, Візантією та іншими руськими князями. Доцільно пояснити, чому сучасники вважали Романа одним із наймогутніших правителів Русі, а також визначити значення його діяльності для становлення Галицько-Волинської держави. Завершуючи відповідь, варто охарактеризувати становище князівства після загибелі Романа у 1205 р. та окреслити виклики, які постали перед його спадкоємцями.

У **восьмому** питанні необхідно розкрити особливості політичного розвитку Галицько-Волинської держави в першій третині XIII ст. Передусім слід охарактеризувати складну боротьбу за спадщину Романа Мстиславича, визначити основних учасників цього протистояння та їхні політичні цілі. Важливо простежити основні етапи утвердження Данила і Василька Романовичів на Волині та їхню тривалу боротьбу за повернення контролю над Галичиною. Необхідно проаналізувати роль галицького боярства у внутрішньополітичних

процесах, а також вплив іноземних держав – Польщі та Угорщини – на розвиток подій у регіоні. Доцільно звернути увагу на втручання інших руських князів у боротьбу за владу в Галичині. Окремий блок підготовки має бути присвячений появі монголів на східноєвропейських теренах. Варто розглянути обставини битви на річці Калці 1223 р., причини поразки русько-половецького війська та значення цієї події для подальшої історії Русі. Під час аналізу монгольської навали наприкінці 1230-х – на початку 1240-х рр. необхідно охарактеризувати перебіг військових дій, масштаби руйнувань та причини невдач руських князівств. Особливу увагу слід приділити діяльності Данила Романовича в умовах зовнішньої загрози та його спробам зберегти державність. Наприкінці відповіді варто узагальнити наслідки монгольського вторгнення для українських земель та визначити його вплив на подальший розвиток Галицько-Волинської держави.

Готуючись до **дев'ятого** питання, необхідно розглянути період правління Данила Галицького як час найбільшого піднесення Галицько-Волинської держави. Насамперед слід проаналізувати процес остаточного відновлення єдності князівства та зміцнення центральної влади. Важливо охарактеризувати основні напрями внутрішньої політики Данила, його заходи щодо розвитку міст, ремесел і торгівлі, а також зміцнення обороноздатності держави. Доцільно звернути увагу на заснування нових міст, зокрема Львова, Холма та інших центрів політичного й економічного життя. Під час аналізу зовнішньої політики необхідно розглянути відносини князя із Золотою Ордою, Польщею, Угорщиною, Тевтонським орденом, Папським престолом та іншими державами Центрально-Східної Європи. Окремо слід пояснити причини звернення Данила до західноєвропейських держав у пошуках союзників для боротьби проти монгольського панування. Особливу увагу потрібно приділити коронації Данила у 1253 р., розкрити її політичне значення та місце цієї події в історії української державності. Важливо також оцінити результати його діяльності та визначити внесок Данила Галицького у збереження традицій руської державності після занепаду Києва. Наприкінці відповіді доцільно зробити висновок про історичну роль Данила як одного з найвидатніших правителів середньовічної України.

У **десятому** питанні слід охарактеризувати розвиток Королівства Руського після смерті Данила Галицького. Необхідно визначити основні тенденції політичного розвитку держави в другій половині XIII – першій половині XIV ст., звернувши увагу на поступові зміни в її внутрішньому та зовнішньому становищі. Варто проаналізувати особливості правління Лева Даниловича, його зовнішньополітичну активність та перенесення політичного центру держави до Львова. Під час розгляду діяльності Володимира Васильковича необхідно звернути увагу на його роль у розвитку Волині, підтримку культури та

церковного життя. Окремо слід охарактеризувати правління Юрія I Львовича, звернувши увагу на його титулування та заходи щодо зміцнення міжнародного авторитету держави. Важливо проаналізувати діяльність останніх представників династії Романовичів – Андрія та Лева II, їхню зовнішню політику та боротьбу за збереження незалежності держави. Необхідно також висвітлити правління Юрія II Болеслава, його політичний курс та обставини загострення внутрішніх суперечностей у державі. Особливу увагу слід приділити відносинам Королівства Руського із Золотою Ордою, Польщею, Литвою та Угорщиною. Підсумовуючи, варто визначити причини поступового ослаблення держави після смерті Данила та оцінити її місце в міжнародних відносинах того часу.

Під час підготовки до **одинадцятого** питання необхідно з'ясувати комплекс причин, які призвели до занепаду та розпаду Галицько-Волинської держави в середині XIV ст. Слід проаналізувати як внутрішні чинники (династичну кризу, посилення боярства, ослаблення центральної влади), так і зовнішні обставини, пов'язані зі зростанням могутності сусідніх держав. Важливо розглянути політичну ситуацію після смерті Юрія II Болеслава та визначити основних претендентів на спадщину Королівства Руського. Необхідно простежити перебіг боротьби між Польщею, Литвою та Угорщиною за контроль над українськими землями, виділивши основні етапи цього протистояння. Варто охарактеризувати політику польського короля Казимира III, литовських князів та угорських правителів щодо руських земель. Особливу увагу слід звернути на відмінності в характері входження українських територій до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Доцільно проаналізувати наслідки цих процесів для подальшого розвитку українських земель, їхнього політичного устрою та культурного життя. Завершуючи відповідь, необхідно зробити узагальнюючий висновок щодо історичного значення Галицько-Волинської держави як спадкоємиці традицій Русі та важливого етапу розвитку української державності.

Основна література:

Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.

Галицько-Волинський літопис. Львів: Червона Калина, 1994. 254 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Nevidomyi_Avtor/Halytsko-Volynskiy_litopys.pdf?

Головко О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К.: Стилос, 2006. 574 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010477>.

Грушевський М. Нарис історії українського народу. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2022. 576 с.

Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2 т. Т. 1 : До половини XVII століття. 1992. 228 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001416>.

Історія України в особах IX – XVIII ст. К.: Україна, 1993. 395 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000540>.

Котляр М. Данило Галицький: біограф. Нарис. К.: Альтернативи, 2002. 327 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001439>.

Котляр М. Історія суспільного життя Русі: нариси. К., 2016. 288 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009216>.

Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. К.: Україна, 1996. 238 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008386>.

Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. К.: Наукова думка, 1984. 176 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020064>.

Литвин В. Історія України: підручник. К.: Наукова думка, 2013. 991 с.

Плохій С. Брама Європи. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 496 с.

Повість минулих літ: літопис. К.: Веселка, 1989. 220 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004661>.

Полонська-Василенко Н. Історія України. К.: Либідь, 1995. 588 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001057>.

Ричка В. Лицар Духу: Володимир Великий в історії та пам'яті. К., 2015. 131 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004237>.

Толочко П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000017919>.

Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 4: Київська Русь / О. Толочко, П. Толочко. 1998. 351 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001615>.

Україна крізь віки: в 15 т. в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 5: Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. 1998. 335 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000667>.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000066>.

Додаткова література:

Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2013. 234 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002293>.

Брайчевський М. Вибране: в 2 т. Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 2009. 720 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013188>.

Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2011. 478 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005301>.

Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *УІЖ*. 2015. № 3. С. 37–55. URL:

https://web.archive.org/web/20170227062502/http://shron.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Holmgard_de_pravyly_ruski_kniaz_i_Sviatoslav_Ihorevych_Volodymyr_Sviatoslavych_ta_Yaroslav_Volodymyro.pdf.

Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2006. 782 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniazha_doba_portrety_elity.pdf.

Войтович Л. Князь Лев Данилович. Львів, 2012. 182 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002121>.

Головко О. Князь Роман Мстиславич та його доба. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Kniaz_Roman_Mstyslavych_ta_yoho_doba/.

Головко О. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної Європи // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. Т. 23: На пошану професора С. А. Копилова. С. 213–230. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Koronatsiia_kniazia_Danyla_Romanovycha_v_konteksti_ideolohichnoho_zhyttia_i_mizhnarodnykh_vidnosyn_s/.

Головко О. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. К., 1994. 29 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001644>.

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2021. 432 с.

Котляр М. Княжий дім Романовичів. Кілька вступних зауважень. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Kniazhyi_dim_Romanovychiv_Kilka_vstupnykh_zauvazhen/.

Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. К.: Наш час, 2010. 280 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015368>.

Котляр М. Південно-Західна Русь в європейській політиці XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вип. 3. К., 2003. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Pivdenno-Zakhidna_Rus_v_ievropeiskii_politytsi_KhIIKhIII_st/.

Котляр М. Рюриковичі в Галичині й на Волині. Український історичний журнал. К., 2008. Вип. 3. (№ 480). URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Riurykovychi_v_Halychyni_i_na_Voly_ni/.

Котляр М., Смолій В. Історія України в життєписах. К.: Час, 1994. 328 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000050>.

Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. К.: Промінь, 2012. 190 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002190>.

Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. К.: Євшан-зілля, 2007. 619 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001349>.

Русь "після Русі". Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / Авт. кол.: В. М. Горобець, М. М. Волощук, А. Г. Плахонін, Б. В. Черкас, К. Ю. Галушко. Х., 2016. 352 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Voloschuk_Myroslav/Rus_pislia_Rusi_Mizh_koronoiu_i_bulavoju_Ukrainski_zemli_vid_korolivstva_Rusi_do_Viiska_Zaporozkoho/.

Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ: Стародавній світ, 2014. 164 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020573>.

Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. К. : Дніпро, 2001. Т. 1 : X-XV ст. / упоряд. і прим. О. Сліпушко; ред. Ю. Косенко; передм. О. Сліпушко, В. Яременко: [б.в.]. 2001. 632 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018547>.

Троневи́ч П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст. Луцьк: Християнське життя, 2003. 112 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002590>.

Федака С. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. 340 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019763>.

Юсупович А. Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів? (польсько-руські відносини наприкінці X – на початку XI ст.). *ВІЖ*. 2015. № 5. С. 43–69. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yusupovych_Adrian/Chy_khodyv_Volodymyr_Velykyi_nado_liakhiv7_polsko-ruski_vidnosyny_naprykintsi_Kh_na_pochatku_KhI_st.pdf.

Картографічні матеріали:

Атлас з історії України. 7 клас. К.: Інститут передових технологій, 2005. С. 6–9, 11–13 (карти «*Київська держава за перших князів*», «*Київська держава за князювання Ольги та Святослава*», «*Київська держава за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого*», «*Київ у XI–XIII ст.*», «*Українські землі в другій половині XII – першій чверті XIII ст. Утворення Галицько-Волинської держави*», «*Битва на Калці 31 травня 1223 р.*», «*Монгольська навала*

на українські землі. Галицько-Волинська держава в XIII–XIV ст.», «Битва під Ярославом 17 серпня 1245 р.», «Культурне і церковне життя Галицько-Волинської держави. Господарство»).

Атлас. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. 7 клас. К.: Оріон, 2018. С. 5, 12–16 (карти «Русь-Україна за перших князів», «Країни Центрально-Східної Європи в IX–XIII ст.», «Київська держава за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого», «Правління Ярославичів. Любецький з'їзд», «Київ у X–XIII ст.», «Київське, Переяславське, Чернігівське, Галицьке та Волинське князівства у XII – першій половині XIII ст.», «Монгольські завоювання. Утворення Монгольської імперії», «Галицько-Волинська держава за правління Данила Романовича. Походи монголів на Русь», «Галицько-Волинська держава в другій половині XIII – першій половині XIV ст.»).

Атлас. Історія України. 7 клас. К.: Картографія, 2017. С. 2–6, 10–12 (карти «Утворення Київської Русі. Перші князі», «Київська Русь за правління Ольги і Святослава», «Київська держава за князювання Володимира Великого», «Київська держава за князювання Ярослава Мудрого», «Київська держава за правління Ярославичів», «Українські землі в 1199–1240 роках. Галицько-Волинська держава», «Монгольська навала на Русь», «Українські землі в 1245–1340 роках. Галицько-Волинська держава»).

Відеоматеріали:

Галицько – Волинське князівство. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CliriA0CnMA> (канал Галицька Старовина).

Данило – князь Галицький (1987) [художній фільм]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Yanm7bK6uKg&t=4934s> (канал Odesa Film Studio).

Київська Русь: утворення. Історія України / ZNOUA. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1hpLqb6722M>. (канал ZNOUA).

Король Данило Галицький та його Корона / Київська Русь / Історія України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gASBE0F8inM> (канал імені Т. Г. Шевченка).

Період розквіту Русі. Хто був найкращим князем Київської держави? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SveLJUfgGUM>. (канал ZNOUA).

Таємне життя Ярослава Мудрого / Русь / Історія України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Y5KZQBrxCbo>. (канал імені Т. Г. Шевченка).

Таємниці великих Українців. Данило Галицький. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TUtEGekni-E> (канал Телеканал 1+1).

Як відбувалось ХРЕЩЕННЯ РУСИ? / Русь, або ж Київська Русь/ Історія України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JbYRJFw-Tos>. (канал імені Т. Г. Шевченка).

Як Русь стала Україною / Історія Русі / Історія України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5Zna0WTzFtY>. (канал імені Т. Г. Шевченка).

КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ ПО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТТЯХ

Контрольна робота № 1 (семінари 1–4)

Письмові контрольні роботи передбачені на 4 семінарі (за темами 1, 2, 3 і 4 семінарів) та на 8 семінарі (за темами 5, 6, 7 і 8 семінарів). Передбачено 2 розгорнуті запитання, час виконання – 30 хвилин. Максимальний бал за кожною із робіт – 10 балів (по 5 балів на кожне запитання). Структура оцінювання відповіді на розгорнуте запитання:

1 б. – відповідь складається із 1–2 речень, містить узагальнюючу інформацію про історичний період або одиничні конкретні факти.

2 б. – відповідь не структурована, вступ і висновок відсутні; студент демонструє знання окремих історичних фактів, дат, подій, процесів, постатей або допускає значні помилки; не володіє історичною хронологією, історичною географією, термінами і поняттями; узагальнення відсутні.

3 б. – відповідь структурована в рамках основної частини, не містить яскраво вираженого вступу чи висновку; студент розкриває історичний процес в рамках питання із значними пробілами та розривами; демонструє знання найбільш важливих історичних фактів, дат, подій, процесів, постатей, допускає значні помилки; на задовільному рівні володіє історичною хронологією, історичною географією, термінами і поняттями; у відповіді практично відсутні узагальнення або вони дуже фрагментарні.

4 б. – відповідь структурована, містить або вступ або висновок; студент розкриває історичний процес в рамках конкретного питання із певними пробілами та розривами; демонструє знання значної кількості історичних фактів, дат, подій, процесів, постатей, проте допускає окремі помилки; володіє історичною хронологією, історичною географією, термінами і поняттями; робить фрагментарні узагальнення, усвідомлює роль і значення конкретних подій в історії України.

5 б. – відповідь детально структурована, містить вступ, основну частину та висновок; студент повноцінно розкриває історичний процес в рамках конкретного питання; демонструє знання значної кількості конкретних історичних фактів, дат, подій, процесів, постатей; на високому рівні володіє історичною хронологією, історичною географією, термінами і поняттями; водночас робить узагальнення та висновки з питання, розуміє ширший контекст конкретних подій, усвідомлює їх роль і значення в історії України, демонструє володіння науковою літературою з теми.

Варіант 1

7. Формування території та державних органів на Русі у другій половині IX – другій половині X ст. Передумови розквіту.
8. Лівобережні гетьмани Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович.

Варіант 2

1. Прихід до влади князя Володимира Великого. Внутрішня політика князя.
2. Гетьман Петро Дорошенко та його спроби об'єднання Гетьманщини. Українське питання під час турецько-польської війни 1672–1676 рр.

Варіант 3

1. Релігійна політика Володимира. Хрещення Русі: причини, наслідки, значення.
2. Розкол Гетьманщини. Особливості політики Павла Тетері на Правобережжі та Івана Брюховецького на Лівобережжі.

Варіант 4

1. Князь Ярослав Мудрий: внутрішня політика та реформи.
2. Гетьман Юрій Хмельницький. Переяславська угода та Слободищенський трактат.

Варіант 5

1. «Руська правда» – перший звід законів Давньоруської держави.
2. Правління Івана Виговського. Гадяцький трактат та московсько-українська війна.

Варіант 6

1. Зовнішня політика князів Володимира та Ярослава: порівняльний аналіз.
2. Козацькі повстання в 1620-х – 1630-х рр. Ординація Війська Запорозького.

Варіант 7

1. Становлення Галицько-Волинського князівства наприкінці XII – на початку XIII ст. Князь Роман Мстиславич.
2. Отаман Петро Конашевич-Сагайдачний та особливості його політики у відносинах із польською владою.

Варіант 8

1. Боротьба Данила Романовича за батькову спадщину (1205–1238 рр.). Монгольське вторгнення в руські землі.
2. Передумови козацьких повстань проти влади Речі Посполитої. Повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка.

Варіант 9

1. Правління Данила Галицького (1238–1264 рр.): внутрішня та зовнішня політика князя.
2. Боротьба козаків проти турків і татар. Доба героїчних походів.

Варіант 10

1. Становище Королівства Руського за нащадків короля Данила (1264–1340 рр.).
2. Політичний, військовий і територіальний устрій Запорозької Січі в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Варіант 11

1. Розпад Галицько-Волинської держави в середині XIV ст. Боротьба за спадщину Королівства Руського.
2. Передумови і причини виникнення козацтва.

Контрольна робота № 2
(семінари 5–8)

Варіант 1

7. Гетьманування Івана Мазепи: внутрішня і зовнішня політика.
8. Протистояння УПА та підпілля ОУН радянському окупаційному режиму (1944–1954 рр.).

Варіант 2

1. Антимосковське повстання Івана Мазепи 1708–1709 рр.: причини, хід і наслідки.
2. Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) – орган політичного керівництва українським визвольним рухом.

Варіант 3

1. Спроби гетьмана Пилипа Орлика відновити контроль над Україною. «Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького».

2. Становлення Української повстанської армії (УПА), її боротьба проти нацистських окупантів та польського підпілля (1943–1944 рр.).

Варіант 4

1. Лівобережна Гетьманщина за гетьманування Івана Скоропадського. Перша Малоросійська колегія.

2. Розкол ОУН наприкінці 1930-х рр.: бандерівці і мельниківці. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.

Варіант 5

1. Гетьман Данило Апостол (1727–1734 рр.). Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.).

2. Створення Організації українських націоналістів (ОУН). Ідеологія ОУН. Боротьба ОУН проти польського окупаційного режиму в 1930-х рр.

Варіант 6

1. Останній гетьман Кирило Розумовський (1750–1764 рр.) та Друга Малоросійська колегія (1764–1786 рр.).

2. Український повстанський рух проти більшовицької влади в 1919–1922 рр. Другий Зимовий похід.

Варіант 7

1. Кирило-Мефодіївське братство: лідери, ідеологія, діяльність.

2. Перший Зимовий похід. Участь Армії УНР в подіях польсько-радянської війни 1920 р.

Варіант 8

1. Участь українців у подіях «весни народів» у Східній Галичині. Головна руська рада.

2. Контрнаступ сил Армії УНР та Галицької армії на Правобережжі влітку 1919 р. Війна російських білогвардійських сил А. Денікіна проти УНР (вересень – листопад 1919 р.).

Варіант 9

1. Громадівський рух у Наддніпрянщині та організації народовців на західноукраїнських землях: порівняльний аналіз.

2. Польсько-українська війна (листопад 1918 – липень 1919 рр.).

Варіант 10

1. Русько-українська радикальна партія (РУРП) – перша українська політична партія.
2. Друга російсько-українська війна (події грудня 1918 – травня 1919 р.). Окупація території УНР більшовицькими силами.

Варіант 11

1. Політичні партії у Східній Галичині на початку ХХ ст. (УНДП, УРП, УСДП).
2. Перша російсько-українська війна (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.). Берестейський мирний договір УНР із державами Четверного Союзу.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Колоквіум на тему УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

План

- 1.Тенденції післявоєнного розвитку УРСР у 1945–1953 рр.
- 2.Україна в період «відлиги» (1953–1964 рр.).
- 3.Український національний рух в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х роках. Дисидентство.
- 4.Командно-адміністративна система. Застійні явища в політичній та економічній сферах у 1970–80-х рр.
- 5.Україна в період “перебудови”. Національно-політичне відродження у 1985–1990 рр.
- 6.Проголошення Декларації про державний суверенітет України 1990 р. та здобуття Україною незалежності 1991 р.
- 7.Процес становлення Української держави у 1992–1996 роках.
- 8.Конституційний процес в Україні. Прийняття Конституції України в 1996 р. та її подальші зміни.
- 9.Тенденції та основні події політичного розвитку України в 1991–2013 рр.
- 10.Тенденції економічного розвитку України в 1991–2013 рр.
- 11.Основні напрямки зовнішньої політики України в 1991–2013 рр.
- 12.Революція Гідності 2013–2014 рр.
- 13.Російсько-українська війна (2014–2024 рр.). Анексія Криму Російською Федерацією. Бойові дії на Донбасі.
- 14.Тенденції політичного, економічного розвитку, основні напрямки зовнішньої політики України в 2014–2024 рр.
15. Розвиток української культури у другій половині 1940-х – 1980-х рр.
16. Українська культура періоду незалежності.

Рекомендована література:

25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В. Смолій; Кер. авт. кол. Г. Боряк; Авт. кол.: В. Головка (коорд. проекту), В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Майборода, В. Смолій, Л. Якубова, С. Янішевський. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 796 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11051>.

- Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). – Львів: [Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України], 2003. – 667, [1] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001059>.
- Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. Львів, 1992.
- Бойко О. 30 років незалежності України. Т. 1: До 18 серпня 1991 року. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Oleksandr/30_rokiv_nezalezhnosti_Ukrainy_T_1_Do_18_serpnia_1991_roku/.
- Бойко О. 30 років незалежності України. Т. 2: Від 18 серпня 1991 р. до 31 грудня 1991 р. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Oleksandr/30_rokiv_nezalezhnosti_Ukrainy_T_2_Vid_18_serpnia_1991_r_do_31_hrudnia_1991_r/.
- Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.
- Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 р.р.). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Oleksandr/Narysy_z_novitnoi_istorii_Ukrainy_1985_-_1991_rr/.
- Бойко О. Україна: від путчу до Пущі (серпень-грудень 1991 р.) : монографія / О. Д. Бойко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. – 221 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002360>.
- Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації XIX–XX ст. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/.
- Даниленко В. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії : монографія / В. Даниленко; Ін-т історії України НАН України. – Київ: Ін-т історії НАНУ, 2018. – 276, [2] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014609>.
- Історія світової та української культури: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К., 2010.
- Історія української культури / Під заг. ред. І. Крип'якевича. – К., 1991 – 1993.
- Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд. Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін. – К., 2000.
- Історія української та зарубіжної культури: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. М. Клапчук, В. Ф. Остафійчук, Б. І. Білик. – К., 2002.
- Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. К., 1995.
- Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі : [у 3 кн.] / Станіслав Кульчицький. - Київ : Темпора, 2013. Кн. 3. – 2013. – 386 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022146>.
- Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 366 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014455>.

Плохій С. Остання імперія : занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій, пер. з англ.: Я. Лебеденко, А. Саган. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. – 512 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018219>.

Судовий процес Валентина Мороза: розсекречені матеріали / упор. Б. В. Паска. Брустури: Дискурсус, 2021. 704 с.

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали : до 20-ї річниці незалежності України / НАН України, Ін-т історії України, Галуз. держ. архів СБУ; [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; упоряд.: В. М. Даниленко та ін.]. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 624, [1] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR00000728>.

КОНТРОЛЬ УСПІШНОСТІ СТУДЕНТІВ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Шкала оцінювання

Оцінка в балах	Оцінка за іспит	Оцінка національній шкалі	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за залік
90–100	відмінно	5	A	зараховано
80–89	добре	4	B	
70–79			C	
60–69	задовільно	3	D	
50–59			E	
26–49	незадовільно (з можливістю повторного складання)			
1–25	незадовільно			

Критерії оцінювання:

A «Відмінно» – теоретичний зміст курсу засвоєний повністю, без прогалин, необхідні практичні навички роботи із засвоєним матеріалом сформовані, всі передбачені програмою завдання виконані, якість їх виконання оцінена балом, близьким до максимального.

B «Дуже добре» – теоретичний зміст курсу засвоєний повністю, без прогалин, необхідні практичні навички роботи із засвоєним матеріалом в основному сформовані, всі передбачені програмою завдання виконані, якість виконання більшості з них оцінена балом, близьким до максимального.

C «Добре» – теоретичний зміст курсу засвоєний повністю, без прогалин, деякі необхідні практичні навички роботи із засвоєним матеріалом сформовані недостатньо, всі передбачені програмою завдання виконані, якість виконання жодного з них не оцінена максимальним балом, деякі завдання виконані з помилками.

D «Задовільно» – теоретичний зміст курсу засвоєний частково, але прогалини не мають суттєвого характеру. Необхідні практичні навички роботи із засвоєним

матеріалом в основному сформовані, більшість передбачених програмою завдань виконані, деякі з виконаних завдань, можливо, містять помилки.

Е «Достатньо» – теоретичний зміст курсу засвоєний частково, деякі практичні навички роботи не сформовані. Багато з передбачених програмою завдань не виконані, або якість виконання деяких з них оцінені балом, близьким до мінімального.

FX «Умовно незадовільно» – теоретичний зміст курсу засвоєний частково, необхідні практичні навички роботи не сформовані, більшість передбачених програмою завдань не виконані, або якість виконання їх оцінена балом, близьким до мінімального. При додатковій самостійній роботі за матеріалом курсу можливе підвищення якості виконання навчальних завдань.

F «Безумовно незадовільно» – теоретичний зміст курсу не засвоєний, необхідні практичні навички роботи не сформовані, усі виконані завдання містять грубі помилки. Додаткова самостійна робота над матеріалом курсу не приведе до підвищення якості виконання навчальних завдань.

Структура розподілу балів у ході аудиторно-самостійної роботи студентів (за умови підсумкової оцінки у вигляді заліку):

35 балів – усні відповіді на семінарських заняттях. Підсумковий бал за семінарські заняття визначається на основі вирахування середнього арифметичного зі всіх усних оцінок;

35 балів – письмові (тестові) контрольні роботи (3 контрольні роботи по темах лекцій + 2 контрольні роботи по темах семінарських занять). Максимальний бал за кожну роботу – 5;

15 балів – самостійна робота студентів (7 б. – презентація у форматі PowerPoint на визначену тему; 8 б. – письмова (тестова) контрольна робота на визначену тематику).

15 балів – відвідування студентами занять із курсу (по 1 балу за кожне заняття).

Структура розподілу балів у ході аудиторно-самостійної роботи студентів (за умови підсумкової оцінки у вигляді екзамену):

20 балів – усні відповіді на семінарських заняттях. Підсумковий бал за семінарські заняття визначається на основі вирахування середнього арифметичного зі всіх усних оцінок;

20 балів – письмові (тестові) контрольні роботи (3 контрольні роботи по темах лекцій + 2 контрольні роботи по темах семінарських занять). Максимальний бал за кожну роботу – 5;

10 балів – самостійна робота студентів (5 б. – презентація у форматі PowerPoint на визначену тему; 5 б. – письмова (тестова) контрольна робота на визначену тематику).

50 балів – екзаменаційна письмова робота.

Семінарські заняття:

Виступи на семінарських заняттях оцінюються за 5-бальною шкалою. Активна усестороння участь на занятті може оцінюватися у 0,25 або 0,5 б., які додаються до підсумкової оцінки наприкінці семестру. Максимальна кількість балів, яка може бути додана в такий спосіб – 4 б.

Умови допуску до підсумкового контролю:

Студент допускається до підсумкового контролю за умови відпрацювання усіх пропущених занять і негативних оцінок; виконання усіх передбачених форм роботи. Для отримання підсумкової залікової оцінки протягом семестру студент зобов'язаний отримати як мінімум 50 б. Для допуску до екзамену студент повинен набрати протягом семестру як мінімум 25 б.

ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1. Стародавня історія України. Періодизація первісного суспільства.
2. Племена Трипільської культури у IV-III тис до н.е.: господарство, суспільний устрій, вірування.
3. Державні утворення народів-кочовиків у Північному Причорномор'ї у I тис. до н.е.
4. Антична колонізація Північного Причорномор'я.
5. Східні слов'яни у I тис. н. е.: розселення, суспільний та господарський лад.
6. Зародження державності у слов'ян. Київська (полянська) держава.
7. Передумови утворення Давньоруської держави у IX ст. Норманська й антинорманська теорії походження Русі.
8. Формування території та державних органів на Русі у другій половині IX – другій половині X ст.
9. Прихід до влади князя Володимира Великого. Внутрішня політика князя.
10. Релігійна політика Володимира. Хрещення Русі. Причини, наслідки, значення.
11. Князь Ярослав Мудрий: внутрішня політика та реформи.
12. «Руська правда» – перший збір законів Давньоруської держави.
13. Зовнішня політика князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
14. Початок політичної роздробленості Русі в 1054–1113 рр. Князь Володимир Мономах (1113–1125). Розвиток удільних князівств на українських землях (1132–1240).
15. Розвиток культури в період Давньоруської держави.
16. Передумови та причини утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславович.
17. Боротьба Данила Романовича за батькову спадщину (1205–1238 рр.). Боротьба Русі з монгольськими загарбниками.
18. Правління Данила Галицького (1238–1264 рр.): внутрішня та зовнішня політика.
19. Галицько-Волинські землі за наступників Данила Галицького (1264–1340).
20. Розпад Галицько-Волинської держави в середині XIV ст. Боротьба за спадщину Королівства Руського.
21. Розвиток культури в період Галицько-Волинської держави.
22. Політичний та економічний розвиток українських земель у складі Литви та Польщі у другій половині XIV – першій половині XVI ст.
23. Передумови і причини виникнення українського козацтва.

24. Запорізька Січ: політичний, військовий і територіальний устрій в XVI–XVII ст.
25. Становище українських земель у складі Речі Посполитої в другій половині XVI ст.
26. Передумови та причини козацьких повстань. Повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка у 1590-х рр.
27. Боротьба козаків проти турків і татар в кінці XVI – на початку XVII ст. Діяльність кошового отамана Петра Конашевича-Сагайдачного.
28. Козацькі повстання в 1620-х – 1630-х рр. Ординація Війська Запорозького.
29. Розвиток української культури у XVI – першій половині XVII ст.
30. Передумови і причини національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.
31. Військові дії національно-визвольної війни 1648–1649 рр. Зборівський мирний договір і його наслідки.
32. Українська козацька держава за часів Богдана Хмельницького: державний, політичний та територіальний устрій.
33. Військові дії національно-визвольної війни в 1650–1653 рр.
34. Причини укладення і зміст договору Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. Завершальний період національно-визвольної війни 1654–1657 рр.
35. Правління Івана Виговського (1657–1659 рр.). Гадяцький трактат та московсько-українська війна.
36. Гетьман Юрій Хмельницький (1659–1663 рр.). Переяславська угода та Слободищенський трактат.
37. Розкол Гетьманщини на початку 1660-х рр. Особливості політики Павла Тетері на Правобережжі та Івана Брюховецького на Лівобережжі.
38. Гетьман Петро Дорошенко та його спроби об'єднання Гетьманщини. Українське питання під час турецько-польської війни 1672–1676 рр.
39. Гетьманування Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича на Лівобережжі.
40. Втручання іноземних держав в українські справи у 1657–1687 рр. Політика Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії щодо Гетьманщини.
41. Гетьманування Івана Мазепи: внутрішня і зовнішня політика.
42. Передумови та причини антимосковського повстання І. Мазепи на початку XVIII ст. Початок Північної війни та роль у ній України.
43. Антимосковське повстання І. Мазепи та українсько-шведський союз 1708 р.
44. Полтавська битва 1709 р., її результати та наслідки для України.
45. Спроби гетьмана Пилипа Орлика відновити контроль над Україною. «Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького».

46. Обмеження прав України в період гетьманування Івана Скоропадського. Наказний гетьман Павло Полуботок. Правління I Малоросійської колегії.
47. Спроби гетьмана Данила Апостола реформувати Україну. Правління гетьманського уряду (1734–1750).
48. Гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764). Остаточне скасування російським царизмом автономії на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. Ліквідація Запорозької Січі.
49. Культура України у XVIII ст.
50. Політичне та економічне становище українських земель в складі Російської імперії у першій половині XIX ст.
51. Кирило-Мефодіївське братство: лідери, ідеологія, діяльність.
52. Політичне та економічне становище західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії у першій половині XIX ст.
53. Початок українського національного відродження в Галичині. Діяльність «Руської трійці».
54. Революційні події 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях.
55. Громадівський рух у Наддніпрянщині та організації народовців на західноукраїнських землях: порівняльний аналіз.
56. Русько-українська радикальна партія (РУРП) – перша українська політична партія.
57. Політичні партії у Східній Галичині на початку XX ст.
58. Політичні партії та організації Наддніпрянської України на початку XX ст. Пожвавлення українського національного руху в період революції 1905–1907 рр.
59. Українська культура у XIX – на початку XX ст.
60. Україна під час Першої світової війни (1914–1917 рр.).
61. Діяльність Української Центральної Ради у березні – листопаді 1917 р. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).
62. Перша війна більшовицької Росії проти УНР (грудень 1917 – квітень 1918 рр.). Брестський мирний договір УНР із державами Четверного Союзу.
63. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.).
64. Прихід до влади Директорії УНР, її внутрішня і зовнішня політика. Злука УНР і ЗУНР.
65. Друга війна більшовицької Росії проти УНР (грудень 1918 – червень 1919 рр.). Окупація території УНР більшовиками.
66. Західно-Українська Народна Республіка: державний устрій, основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики.
67. Польсько-українська війна 1918–1919 рр. на західноукраїнських землях.

68. Контрнаступ сил Армії УНР та УГА проти російських окупантів на Правобережжі влітку 1919 р. Київська катастрофа і трикутник смерті.
69. Перший Зимовий похід. Участь Армії УНР в подіях польсько-радянської війни 1920 р.
70. Український повстанський рух проти більшовицького режиму в 1919–1921 рр. Другий Зимовий похід.
71. Соціально-економічні і політичні перетворення в УСРР в 1920-ті рр. Створення СРСР. Політика українізації та її наслідки.
72. Сталінська політика індустріалізації. Насильницька колективізація українського села. Голодомор 1932–1933 рр.
73. Масові репресії комуністичної влади в 1920–1930-х рр. та їх наслідки.
74. Західноукраїнські землі у складі Польщі. Основні напрями в українському політичному русі Галичини.
75. Українські землі у складі Румунії та Чехословаччини. Карпатська Україна (1938–1939 рр.).
76. Українська культура в часи революції 1917–1921 рр. та міжвоєнний період.
77. Створення Організації українських націоналістів (ОУН). Ідеологія ОУН. Боротьба ОУН проти польського окупаційного режиму в 1930-х рр.
78. Перша радянська окупація західноукраїнських земель (1939–1941 рр.).
79. Розкол ОУН наприкінці 1930-х рр. Особливості бандерівської та мельниківської фракцій.
80. Початок німецько-радянської війни. Бойові дії на українських землях у 1941–1942 рр.
81. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. Спроби державотворення в перші місяці німецько-радянської війни.
82. Німецький окупаційний режим в Україні.
83. Створення Української повстанської армії (УПА), її структура, чисельність, озброєння. Боротьба проти нацистських окупантів та польського підпілля.
84. Вигнання нацистських загарбників з України (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.). Окупація України радянськими військами.
85. Українська культура в період Другої світової війни.
86. Тенденції післявоєнного розвитку УРСР у 1945–1953 рр.
87. Протистояння УПА та підпілля ОУН радянському окупаційному режиму (середина 1940-х – 1950-ті рр.).
88. Україна в період хрущовської відлиги (1953–1964 рр.) та брежнєвського застою (1964–1985 рр.).
89. Український національний рух в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х роках. Дисидентство.

90. Зміна політичної ситуації в СРСР в другій половині 1980-х рр. Політика перебудови та гласності.
91. Неформальні організації кінця 1980-х рр. Створення та діяльність Народного руху України. Мітингова демократія.
92. Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. Декларація про державний суверенітет.
93. Революція на граніті (жовтень 1990 р.): хід подій, наслідки та значення.
94. Політична ситуація в Україні в 1991 р. Державний переворот в СРСР та проголошення незалежності України (серпень 1991 р.).
95. Роль України в процесах розпаду СРСР у вересні – грудні 1991 р. Референдум 1 грудня 1991 р.
96. Розвиток української культури в 1945–1991 рр.
97. Тенденції та основні події політичного розвитку України в 1991–2013 рр.
98. Тенденції економічного розвитку України в 1991–2013 рр.
99. Основні напрямки зовнішньої політики України в 1991–2013 рр.
100. Революція Гідності 2013–2014 рр.
101. Російсько-українська війна (2014–2024 рр.). Окупація Криму Російською Федерацією. Бойові дії проти російських збройних формувань на Донбасі.
102. Тенденції політичного, економічного розвитку, основні напрямки зовнішньої політики України в 2014–2024 рр.
103. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 2022–2024 рр.
104. Українська культура в період незалежності.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1

ПІДНЕСЕННЯ Й РОЗКВІТ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Уривок із «Повісті минулих літ» про перші роки правління Володимира Великого (980–996 рр.)

У РІК 6488 [980]. Прийшов Володимир з варягами до Новгороду і сказав посадникам Ярополковим: «Ідіте до брата мого і скажіте йому: «Володимир іде на тебе, готуйся насупроти, битися».

І сів він у Новгороді, і послав [отроків] до Рогволода, князя полоцького, мовлячи: «Хочу взяти дочку твою за жону». Він тоді запитав дочку свою: «Чи хочеш ти за Володимира?» А вона сказала: «Не хочу я роззути Володимира, а Ярополка хочу». Рогволод же прийшов був із замор'я і мав волость свою в Полоцьку. А Тур [сів] у Турові; од нього ж і туровці прозвалися.

І прийшли отроки Володимирові, і повідали йому всю річ Рогніді, дочки Рогволода, князя полоцького. Володимир тоді зібрав воїв багато — варягів, і словен, і чуді, і кривичів — і пішов на Рогволода. У сей же час хотіли вести Рогнідь за Ярополка. І прийшов Володимир на Полоцьк, і вбив Рогволода і синів його двох, а дочку його Рогнідь узяв за жону і пішов на Ярополка 1. /46/

І прийшов Володимир до Києва з воями многими. І не зміг Ярополк стати супроти Володимира, і заперся Ярополк з людьми своїми і з воєводою Блудом. І стояв Володимир, окопавшись, на Дорогожичі — межі Дорогожичем і Капичем, — і єсть рів [той] і до сьогодні.

Володимир тим часом послав до Блуда, воєводи Ярополкового, [послів], обманливо мовлячи: «Посприяй мені! Якщо уб'ю я брата свого — буду мати тебе за отця свого і велику честь і дістанеш ти од мене. Не я бо почав братів | убивати, а він. Я ж того убоявся і прийшов на нього». І сказав Блуд до посланих Володимиром: «Я буду з тобою в приязні».

О злая облудо людська! Як ото Давид говорить: «Той, що їсть хліб мій, підняв на мене облуду» 2. Так і сей лукавив проти князя свого обманом. І ще [говорив Давид]: «Язиками своїми вони лестили. Осуди їх, боже, хай відпадуть вони од замислів своїх; за безліч нечестя їх відринь їх, бо прогнівали вони тебе, господи» 3. І ще сказав той же Давид: «Мужі криваві і лукаві не проживуть [і] половини днів своїх» 4. Се є зла порада, коли підбивають на кровопролиття. То

є безумнії [люди], які, діставши од князя чи од господина свого честь і дари, замишляють іще погубити голову князя свого. Гіршими такі є від бісів. Отак і Блуд зрадив князя свого, діставши од нього почесні многі. Сей і був повинен за ту кров.

Бо сей Блуд, запершись із Ярополком [у Києві], часто слав до Володимира [послів], кажучи йому іти на приступ до города з боєм, [а] сам замишляв убити Ярополка. Та [через] городян не можна [було] вбити його. Блуд, отож, не змігши, як би його погубити, замислив [учинити це] обманом, кажучи йому не виходити на битву з города. І мовив при цім Блуд Ярополкові: «Кияни посилають до Володимира, говорячи: «Іди на приступ до города з боєм. Ми видамо, — мовляв, — тобі Ярополка». — Утікай із города».

І послухав його Ярополк, і побіг із города, і, прийшовши, заперся в городі Родні 5 на усті Росі. А Володимир увійшов у Київ.

І обложили [вої Володимирові] Ярополка в Родні, і був голод великий у ньому, і єсть примовка й до сьогодні: «Біда, як у Родні». І сказав Блуд Ярополкові: «Чи бачиш ти, скільки воїв у брата твого? Нам їх не перебороти. Тому мирися ти з братом своїм», — обманюючи його, це говорив він. І мовив Ярополк: «Нехай буде так». І послав Блуд до Володимира [посла], кажучи: «Збувся, — мовляв, — намір твій. Я приведу, — мовляв, — Ярополка до тебе, а ти приготуй [людей] убити його».

Володимир же, це почувши [і] увійшовши у двір теремний отчий, що про нього ми раніш сказали, сів тут із воями і з дружиною своєю.

І сказав Блуд Ярополкові: «Піди до брата свого і скажи йому: «Що ти мені не даси — те я візьму». Пішов тоді Ярополк, і сказав йому [боярин його] Варяжко: «Не ходи, княже. Уб'ють тебе. Утікай в Печеніги і ти приведеш воїв».

І не послухав він його, і прибув Ярополк до Володимира. І коли входив таін у двері, підняли його два варяги двома мечами під груди, а Блуд зачинив двері і не дав услід за ним увійти своїм. І так убитий був Ярополк.

Варяжко ж, побачивши, що вбито Ярополка, утік із двору в Печеніги і багато воював з печенігами проти Володимира. І той ледве прихилив його [до себе], поклявшись йому.

Володимир же став жити з жоною брата, грекинею, а була вона вагітна. Від неї він і родив Святополка. А від гріховного кореня - лихий плід буває. Тому, що була раніш мати його черницею, а, по-друге, [оскільки] Володимир жив із нею, не одружившись, то був він плодом перелюбства. Тим-то й отець його не любив, бо був він од двох батьків: од Ярополка і від Володимира.

Після цього сказали варяги Володимирі: «Се город наш, бо ми здобули його. Тому хочемо ми взяти окуп із них по дві гривні з чоловіка». І мовив їм

Володимир: «Пождіте з місяць, поки вам куни 6 /47/ зберуть». І ждали вони місяць, і не дав він їм [окупу], і сказали варяги: «Обдурив ти єси нас. Так що покажи нам путь у Греки». І він сказав їм: «Ідіте».

І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих, і хоробрих, і роздав їм городи. А інші пішли до Цесарограда. І послав він поперед них послів, кажучи так цесареві [грецькому Василію]: «Ідуть осе до тебе варяги. Не держи їх у столиці, бо того вони натворять тобі в городі, що й тут, але розішли їх нарізно і сюди не пускай ні одного».

І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, — а голова його [була] срібна, а вус — золотий, — і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той. Але преблагий бог не хоче смерті грішникам; на тім пагорбі нині є церква святого Василія [Великого], як ото ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемося. /48/

Володимир же посадив Добриню, вую свого, в Новгороді. І Добриня, прийшовши в Новгород, поставив кумир Перуна над рікою Волховом, і приносили йому жертви люди новгородські яко богу.

Був же Володимир переможений похиттю до жінок, [і] було йому приведено шість жон: Рогнідь, що її посадив він на [річці] Либеді, де ото є нині сільце Передславине 7, і від неї родив чотирьох синів: Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода, — і двох дочок: [Передславу та] (Премиславу); від грекині [він родив] Святополка; від чехині [Аллогії] — Вишеслава, а від другої [чехині Малфріді] — Святослава [і] Станіслава 8; від болгарині — Бориса і Гліба. І наложниць [було] в нього триста у Вишгороді, триста в Білгороді, а двісті - на Берестовім, у сільці, яке й нині зовуть Берестовим 9. /49/

І був він ненаситний на блуд, і, приводячи до себе замужніх жінок і дівчат, він розтлівав їх. Був бо він [такий] жонолюбець, як і Соломон, бо в Соломона було, кажуть, сімсот жон і наложниць триста, і мудрий він був, а кінець кінцем погиб. Сей же був невіглас, а кінець кінцем знайшов [вічне] спасіння.

«Велик бо господь, і велика сила його, і розумові його нема числа» 10. Бо злом є жіноча принада. Як ото сказав Соломон, покаявшись, про жінок: «Не слухай злої жони, бо мед капле із уст її, жони-любодійки; часину тільки насолоджує вона гортань твою, а потім знайдеш [це] гіркішим од жовчі; ті, що туляться до неї, [підуть із] смертю в пекло; по путі бо життя не ходить вона, блудна бо стезя її і нерозважна» 11. Се так сказав Соломон про перелюбниць.

А про добрих жінок він сказав: «Дорожча вона від каменя многоцінного, радується нею муж її, бо робить вона мужеві своєму добрим усе життя. Добувши

вовну і льон, зробить вона потрібне руками своїми. Будучи мов корабель, | вона чинить торг, здалеку збирає собі багатство; і встає вона ще вночі, і дає їжу в домі і діло рабням. Побачивши ниву — купує її, плодами рук своїх вона засадить ниву. Перепоясавши міцно стегна свої, укріпить вона рамена свої на діло; і відчуває вона, що робити — добре, і не гасне світильник її всю ніч. Руки свої простирає вона на корисне, а лікті свої підставляє під веретено. Руки свої вона розтуляє убогим, а плід подасть жебракам. Не клопочеться про дім свій муж її, коли де-небудь він буде. Подвійну одіж зробить вона мужеві своєму, а собі черлене і багряне одіння. Примітним буває у воротах муж її, якщо коли сяде він на зібранні зі старійшинами і з жителями землі. Вона зробить покривала і віддасть [їх] на продаж. Уста ж свої одкриває вона розсудливо і до речі мовить язиком своїм. У силу і в красу вона убралась. Милості її піднесли, діти її збагатили, і муж її похвалить її. Благословенною ж є жона розумна, бо хвалить вона страх господній. Дайте їй од плоду рук 12 її, нехай хвалять у воротах мужа її» 13.

У РІК 6489 [981]. Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю.

Сього ж року і вятичів він перемиг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав.

У РІК 6490 [982]. Піднялися оружно вятичі. І пішов на них Володимир, і перемиг їх удруге.

У РІК 6491 [983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх.

І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, — того заріжемо богам».

А був варяг один [Тури], — двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир, — і варяг той прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. | І був у нього син [Іван], гарний з лица і душею, і на сього упав жереб по зависті диявола, бо не терпів [його] диявол, який має владу над усіма; сей був йому наче терен у серці, і прагнув погубити [його] окаянний, і підбурих людей.

І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: «Упав жереб на сина твого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам». І сказав варяг: «Не боси вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зроблені /50/ вони руками з дерева, сокирою і ножем. А бог один єсть, [той], що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і сонце, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свого бісам».

Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя, пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях 1 із сином своїм, [і] вони сказали йому: «Дай сина свого, ми оддамо його богам». А він відповів: «Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з-між] себе бога і візьмуть сина мого. А ви чому приносите їм жертви?» І зняли вони крик, і підрубали сіни під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили, бо люди були тоді невігласами і поганями 2.

А диявол радувався цьому, не знаючи, що скоро буде погибель йому. Отак бо й раніше старався він погубити рід християнський, але прогнали його хрестом чесним в інших землях. «Тут же, — думав собі окаянний, — тут, — мовляв, — єсть мені житвó, бо тут не вчили апостоли, ні пророки [не] прорекли». Не відав він, що /51/ пророк [Осія] сказав [про слова господа]: «І наречу не моїх людей людьми моїми» 3. А про апостолів [Давид] сказав: «По всій Землі розійшлися провіщання їх, і до кінця Всесвіту глаголи їх» 4. Бо якщо апостоли і не були тут самі, то учення їх, яко труби, звучать по всім і світі в церквах. їх бо ученням побіждаємо ми врага-диявола, топчучи [його] ногами, як ото потоптали його сі два побожники, діставши вінець небесний зо святими мучениками і з праведниками.

У РІК 6492 [984]. Пішов Володимир на радимичів. А був у нього воєвода Вовчий Хвіст, і послав перед собою Володимир Вовчого Хвоста. І стрів він радимичів на ріці Піщані, [і] побідив Вовчий Хвіст радимичів. Тому й дражнять руси радимичів, кажучи: «Піщанці од вовчого хвоста втікають». Були ж радимичі із роду ляхів і, прийшовши, тут поселилися. І платять вони данину Русі, і возять повіз 1 і до сьогодні.

У РІК 6493 [985]. Рушив Володимир на Болгар з Добринею, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так перемиг болгар. І сказав Добриня Володимирові: «Оглядав я колодників 1, і всі вони є в чоботях. Сим данини нам не платити, підемо оба шукати тих, що в постолах». І вчинив мир Володимир з болгарами, і поклялися вони межи собою, і сказали болгари: «Тоді хай не буде миру межи нами, коли камінь стане плавати, а хміль — тонути». І вернувся Володимир до Києва.

А коли минув рік,

У РІК 6496 [988], пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: «Якщо ви не здастесь,— буду стояти хоч три роки».

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипали, корсуняни, підкопавши стіну городську,

викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи [її] посеред города. Вої тоді досипали більше, а Володимир стояв.

І от [один] муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: «За тобою, зі сходу, є колодязі 1, з яких іде вода по трубі. Перекопавши [їх], ви переймете воду». Володимир же, це /62/ почувши [і] глянувши на небо, сказав: «Якщо збудеться се — охрещусь». І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир [послів] до цесаря Василя і Костянтина, говорячи так: «Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу 2 [те], що й сьому вчинив».

І, це почувши, опечалились цесарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: «Не належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш — не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе».

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: «Скажіте обом цесарям так: «Я охрещусь, тому що раніше від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі». /63/

І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи: «Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе». І сказав Володимир: «Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене».

І послухали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: «Лучче б мені тут умерти». І сказали їй брати: «Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам». І ледве удвох присилювали вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

А за божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи: «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні,— то не позбудешся сього». І, це почувши, Володимир сказав 3: «Якщо буде се правда,— воістину велик бог християнський». І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, огласивши 4 його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: «Тепер узнав я бога істинного». А коли побачила це дружина його,— многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем.

По охрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, [деякі] неправильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж — кажучи, [що] у Василеві, а другі, говорячи, [ще] інакше кажуть.

Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так: «Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи: /64/

«Вірую во єдиного бога отця вседержителя, творця неба і землі»,— і до кінця цей символ віри. І ще: «Вірую во єдиного бога отця нерожденного, і в єдиного сина рожденного, і в єдиний святий дух, що з'являється: три сутності довершені, мисленні, що розділяються по числу і власній сутності, а нероздільні в божестві, і з'єднуються вони нероздільно. Отець бо, бог отець, — він завжди перебуває в отцівстві, він нерожденний, безначальний, начало [і] причина всьому, одним [не] рожденням 5 він старший 3 од сина і духа; од нього ж рождається син; раніше ж від усіх віків з'являється дух святий, і поза часом і без тіла; вкупі отець, вкупі син, вкупі дух святий єсть. Син подібносущий 6 [єсть] до безначального отця, рожденням тільки одрізняючись від отця і духа. Дух єсть пресвятий, отцю і сину подібносущий 6 і вічносущий. Отцю бо — отцівство, сину ж — синівство, святому духу — з'явлення. Ні отець бо в сина чи в духа [не] переходить, ні син в отця і духа, ні дух у сина або в отця; незмінні бо [їхні] сутності. Не три боги, а один бог, тому що божество єдине в трьох ликах. За бажанням же отця і духа спасти своє творіння, [те], що отчого лона не покинуло, зійшовши яко боже сім'я і в дівоче лоно пречисте ввійшовши, прийняло плоть одушевлену, і словесну ще, і розумну, якої раніш не було. Вийшов бог втілений, який родився незбагнено і дівоцтво матері зберіг нерозтлінним, ні змішання, ні з'єднання, ні зміни не зазнавши, але оставшись [таким], яким був, він став [таким], яким не був 3, прийнявши насправді, а не в уяві, образ раба, [і] в усьому, окрім гріха, нам подобен бувши. Своєю волею він родився, своєю волею відчув спрагу, своєю волею зголоднів, своєю волею мучився, своєю волею устрашився, своєю волею помер, насправді, а не в уяві, всі переживши неудавані страждання людства. Коли ж він розіп'явся і смерті зазнав, безгрішний,— то воскрес у своїй плоті, і, не відавши тління, на небеса зійшов, і сів одесную отця. І прийде ж він

знову зі славою судити живих і мертвих; як же вознісся він зі славою із своєю плоттю,— так і зійде сюди. До сього одне хрещення визнаю — водою і духом, приступаю до пречистих тайн, вірую воістину [в] тіло і кров, і приймаю церковні завіти, і поклоняюся чесним іконам, поклоняюся древу чесному — хресту, і всякому хресту, і святим мощам, і священному начинню.

Вірую теж у сім соборів святих отців, з яких перший був у Нікеї, трьохсот і вісімнадцяти святих [отців], що прокляли Арія і проповідували віру непорочну і правдиву; другий же собор — у Константинограді, ста і п'ятдесяти святих отців, які прокляли духоборця Македонія і проповідували трійцю єдиносущу; третій же собор — у Ефесі, ста святих отців, проти Несторія, які, його проклявши, проповідували святу богородицю; четвертий собор — у Халкідоні, шестисот і тридцяти святих отців, проти Євтихія і Діоскора, що їх, проклявши, святі отці проголосили істинним богом та істинною людиною господа нашого Ісуса Христа; п'ятий собор — у Цесарограді, святих отців ста і шістдесяти і п'яти, проти Орігенового учення і проти Євагрія, що їх прокляли святі отці; шостий собор — у Цесарограді, святих отців ста і сімдесяти, проти Сергія і Кіра, що їх прокляли 7 святі отці; сьомий собор — у Нікеї, трьохсот і п'ятдесяти святих отців; вони прокляли [тих], які не поклоняються святим іконам».

Не приймай же учення од латинян, бо їхнє учення перекручене. Увійшовши бо в церкву, вони не поклоняються іконам, а, стоячи, поклоняться [кожен], і, поклонившись, напише хреста на землі, і цілує, і стане ногами просто на ньому; так що, лігши, цілує, а вставши — топче. А сього апостоли не заповіли; апостоли заповіли цілувати поставлений хрест та ікони заповіли цілувати. Лука бо євангеліст, | уперше написавши [ікону], послав її в Рим 8. Як ото говорить Василій [Великий]: «[Шана] ікони на первообраз переходить». Іще ж вони землю називають матір'ю. А якщо земля єсть їм мати, то отцем для них є небо,— спервоначалу бо сотворив бог небо і також землю. Так говорять: «Отче наш, що еси на небесах». Якщо ж /65/ за їхнім розумінням земля єсть їм мати, то чому ви плюєте на матір свою? Тут же її цілуєте і тут її скверните? Сього бо раніш 3 римляни не чинили, а виправляли [віру] на всіх соборах, сходячись од Рима й од усіх єпархій.

На перший собор, що [був] проти Арія в Нікеї, із Рима насамперед [папа] Сильвестр прислав єпископів і пресвітерів, а з Олександрії [прибув] Афанасій [Великий]; із Цесарограда [патріарх] Митрофан послав єпископів од себе,— і так виправляли вони віру. На другий же собор із Рима [папа] Дамас [прислав послання], а з Олександрії [прибув патріарх] Тимофій, з Антіохії — [патріарх] Мелетій; [були тут] Кирило єрусалимський, Григорій Богословець. На третій же собор [прислав послів] Келестин, [папа] римський; [прибули] Кирило олександрійський [та] Ювеналій єрусалимський 3. На четвертий же собор [прислав послів] Леонтій, [папа] римський; [прибули патріарх] Анатолій [із] Цесарограда [та] Ювеналій єрусалимський. На п'ятий же собор [послання послав

папа] римський Вігільй; [були тут патріарх] Євтихий [із] Цесарограда, Аполінарій олександрійський, Домнин антіохійський. На шостий же собор [прислав послів] із Рима [папа] Агафон; [присутніми були патріарх] Георгій [із] Цесарограда, Феофан антіохійський, з Олександрії — Петро монах. На сьомий же собор [папа] Адріан [прислав послів] із Рима; [патріарх] Тарасій [прибув із] Цесарограда; Політіан олександрійський, Феодор антіохійський, Ілля єрусалимський [прислали пресвітера Фому]. Ці всі зі своїми єпископами, сходячись 9, виправляли віру.

По сьомім же соборі Петро Гугнівий з іншими, прийшовши в Рим, і престол захопивши, [і] перекрутивши віру, одкинувся од престолу єрусалимського, і олександрійського, і Цесарограда, і антіохійського. І збаламутили вони Італію всю, сіючи учення своє по-різному.

Тим-то додержують [римляни] не узгоджену в одно віру, а по-різному: одні бо попи служать, оженившись на одній жоні, а другі служать, беручи до семи жінок. І багато іншого чого додержують вони по-різному. Остерігайся ж їхнього учення! Прощають же вони гріхи за дар, що є гіршим за все. Бог нехай береже тебе, княже, од сього».

Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, моці святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь], двох мідяних /66/ ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

Весна 990 (?)

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! «Велик ти еси, господи, дивні діла твої!» 10 Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб,— то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, і а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнськії, і утверди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: «У ті дні почують глухії слова книжніі [і] ясною буде мова недорікуватих» 11. Бо сі не чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилував [їх] бог. Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа]: «Помилую [того], кого я захочу» 12. Помилував бо він усе-таки нас хрещенням та оновленням духа, і [це] за волею божою, а не за наші діла. Благословен господь Ісус Христос, що возлюбив новії люди, Руськую землю, і просвітив її хрещенням святым.

Тим-то й ми припадаєм до нього, говорячи: «Господи Ісусе Христе! Чим тобі воздамо ми за все, що ти дав нам, грішникам сущим? Ми не знаєм, що дати тобі за дари твої, бо велик ти єси, /67/ і дивні діла твої, і величі твоїї немає кінця. Із роду в рід будемо вос-хваляти ми діла твої, кажучи з Давидом: «Прийдіте, возрадуємося господеві і [в піснях] вигукнемо богу і спасителю нашому. Станем

перед лице його, славословлячи. Славте його, бо він благий, бо вівіки милість його» 13, бо ізбавив ти нас єси од ворогів наших, себто од ідолів суетних 14. І ще скажемо з Давидом: «Заспівайте господеві пісню нову; заспівайте господеві, вся Земля; заспівайте господеві, благословіте ім'я його, благовістите день за днем спасіння його; возвістите в народах славу його і в усіх людях чудеса його; бо велик господь і прехвален, і величі його немає кінця» 15. Яка це радість! Не один, не два спасаються! Сказав бо господь: «Так, радість буває на небі [й] за одного грішника, який кається!» 16 А се не один, не два, а незчисленне множество до бога приступило, святим хрещенням просвітлені. Як ото пророк [Іезекіїль] сказав: «Окроплю вас водою чистою, і ви очиститеся од ідолів ваших і од гріхів ваших» 17. І ще другий пророк [Міхей] сказав: «Хто, яко бог, одпускає гріхи і прощає несправедливість? Як той, що хоче [милості],— він милостив єсть, він наверне і помилує нас, занурить гріхи наші в глибину [морську]» 18. Бо Павло говорить: «Браття! Скільки нас охрестилося в Христа Ісуса, [стільки] і в смерть його охрестилося; бо погреблись ми з ним хрещенням у смерть [тому], що як ото встав Христос із мертвих зі славою отця, так само й ми в оновленім житті підемо» 19.1 ще: «Старе минуло, і тепер усе стало нове»; «нині наблизилось нам спасіння; ніч пройшла, а день наблизився»; «через нього бо, [Ісуса Христа], здобули ми вірою князя нашого Володимира доступ до благодаті сієї, якою ми хвалимось і [в якій] стоїмо»; «нині ж, звільнившись од гріха [і] ставши рабами господеві, маєте ви плід ваш — святість» 20. Тому-то повинні ми | єсмо служити господеві, радуєчись йому. Сказав бо Давид: «Служіте господеві зі страхом і радуйтеся йому з трепетом» 21. Ми ж волаємо до владики бога нашого, говорячи: «Благословен господь, що не дав нас у добичу зубам їх! Сіть розірвалась, і ми ізбавлені були від обману диявольського». «І загинула пам'ять його з шумом, а господь пробуває вівіки» 22, якого прославляють руськії сини, оспівують у трійці, а демони проклинаються благовірними мужами і благочестивими жонами, що прийняли хрещення [і] покаєння для одпущення гріхів, — нові люди християнськії, вибрані богом».

Володимир, ото ж, просвітився сам, і сини його, і земля його. А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмуторокані.

І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх.

У РІК 6497 [989].

У РІК 6498 [990].

Освячена 12. V 995

У РІК 6499 [991]. Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши [послів], привів майстрів із Греків, [і] почав зводити. А коли скінчив споруджувати, прикрасив він її іконами, і поручив її Анастасові-курсунянину, і попів курсунських приставив служити в ній. Він дав сюди все, що взяв був у Корсуні,— ікони, і начиння церковне, і хрести.

У РІК 6500 [992]. Володимир | заклав город Білгород, і набрав у нього [людей] з інших городів, і багато людей звів у нього, бо любив він город сей. /68/

У РІК 6501 [993]. Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули. Володимир тоді пішов супроти них і вступив їх на Трубежі коло броду, де нині Переяславль. І став Володимир на сій стороні [ріки], а печеніги на тій. І не наважувалися ці [перейти] на ту сторону, а ті — на сю сторону.

І приїхав князь печенізький [Куря?] до ріки, і викликав Володимира, і сказав йому: «Ти випусти свого мужа, а я — свого. Нехай обидва борються. І якщо твій муж ударить моїм [об землю], то не будем воювати три роки, якщо ж наш муж ударить вашим, то будем воювати три роки». І розійшлися вони урізнобіч 1.

Володимир же, вернувшись у табір, послав по табору бирича, говорячи: «Чи нема такого мужа, який би взявся з печеніжином боротися?» І не знайшовся такий аніде.

А на завтра приїхали печеніги і свого мужа привели, а [мужа] наших не було. І став тужити Володимир, посилаючи [биричів] по всьому війську своєму. І прийшов один старий муж до нього, і сказав йому: «Княже, єсть у мене один син удома, менший. Бо /69/ з чотирма я вийшов, а він удома. Від самого дитинства його ніхто не вдарив ним. Одного ж разу, коли я сварив [його], а він м'яв шкуру, він розгнівався на мене [і] роздер шкуру руками».

Князь же, це почувши і зрадівши, послав по нього [гінця] зараз же. І привели його до князя, і князь розповів йому все. Цей тоді сказав: «Княже! Я не знаю, чи переможу його. Спробуйте-но мене. Чи немає бика 2, великого й сильного?» І знайшли бика сильного, і сказав він роздразнити бика, і поклали на нього залізо гаряче, і пустили бика. І побіг бик мимо нього, і схватив він бика рукою за бік, і вирвав шкуру з м'ясом, скільки йому рука захопила. І сказав йому Володимир: «Можеш із ним боротись».

А на завтра прибули печеніги | і стали гукати: «Чи нема [вашого] мужа? Наш ось готов!» Володимир же повелів тої ночі надіти оружжя. І приступили тут вони одні до одних 3, і випустили печеніги мужа свого, і був він превеликий вельми і страшний. Виступив також муж Володимирів, і, побачивши його, печеніжин посміявся, бо був він середній тілом. І, розміривши [відстань] між обома військами, пустили їх одного до одного. І взялися вони оба, і стали /70/ кріпко держати [один одного], і удавив він печеніжина в руках своїх до смерті, і вдарив ним об землю. І вигукнули руси, а печеніги побігли, а руси погнали вслід за ними, рубаючи їх, і прогнали їх. Володимир же, рад будиши, заклав город на броду тому і назвав його Переяславлем, бо [тут] перейняв славу отрок той 4. Володимир при цім великим мужем зробив його і отця його. А Володимир вернувся у Київ з побідою і славою великою.

У РІК 6502 [994].

У РІК 6503 [995].

У РІК 6504 [996]. Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він, увійшовши до неї, помолився богу, говорячи: «Господи боже! Поглянь із небес, і побач, і одвідай сад свій, і зроби, [щоб те], що насадила десниця твоя, люди сії новії, серце яких ти навернув еси до істини, [могли] пізнати тебе, істинного бога. І поглянь ти на церкву осью, що її спорудив я, недостойний раб твій, на честь матері, яка породила тебе, і приснодіви Марії богородиці. І якщо помолиться хто в церкві сій, то почуй ти молитву його і одпусти всі гріхи його бланннн ради пречистої богородиці». А коли він помолився, то сказав так: «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину». І, написавши, положив він присягу в церкві сій, [і] сказав: «Якщо се одмінить хто,— хай буде проклят». І дав він десятину Анастасові-курсунянину, і справив тоді празник великий у той день боярам, і старцям городським, і вбогим роздав 1 багато добра.

Після цього ж прийшли печеніги до Василева, і Володимир з невеликою дружиною вийшов супроти них. А коли зступилися вони, не зміг Володимир усто|яти проти [натиску їх]. Підбігши, став він під мостом і ледве укритися од противників. І тоді обіцявся Володимир поставити у Василеві церкву святого Преображення, бо був празник Преображення господнього в той день, коли сталась ця січа.

15.VIII 996

Оскільки Володимир уник [небезпеки] сеї, він поставив церкву і справляв празник, зваривши триста перевар меду. І скликав він бояр своїх, і посадників, і старійшин по всіх городах, і людей многих, і роздав триста гривень убогим. І празникував князь Володимир тут вісім днів, і вертався до Києва на Успіння святої богородиці. І тут знову він празник світлий справляв, скликаючи

незчисленне множество народу. Він бачив же, [що] люди є християнами, [і] радувався душею і тілом. І так в усі літа він чинив.

Він бо любив книжні слова і одного разу почув читане в Євангелії: «Блаженні милостивії, бо вони помилувані будуть» 3. І ще: «Продайте маєтності ваші і дайте убогим» 4. І ще: «Не ховайте собі скарбів на землі, де ото міль жере і злодії підкопують, а збирайте собі скарби на небі, де ані міль [не] жере, ні злодії [не] крадуть» 5. І Давида [він слухав], який говорить: «Добрий чоловік милує і дає» 6. І Соломона він слухав, який говорить: «Той, хто бідним дає, богу в позику дає» 7.

Це почувши, повелів він усякому старцеві і вбогому приходити на двір на княжий і брати всяку потребу — питво і їжу, і з скарбниць кунами. Урядив він також і це. Сказавши: «Немічні й недужі не можуть дійти до двору мойого», — він повелів спорядити вози і накладав [на них] хлібів, м'яса, риби, і овочів різних, і мед у бочках, а в других квас. [І стали це] возити по городу 8, запитуючи: «Де недужі чи старці, що не можуть ходити?» І тим роздавали [все] на потребу. /71/

І, це саме роблячи людям своїм щонеділі, установив він повсякдень на дворі своїм, у гридниці 9, пир справляти, і [звелів] приходити [сюди] боярам, і гридям, і соцьким, і десятникам, і знатним мужам — і при князі, і без князя. І бувало на обіді тому | багато м'яса, і яловичини, і звірини, і було ж подостатком усього. А коли підпивалися вони, то починали нарікати на князя, говорячи: «Зле єсть нашим головам! Дав він нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними!»

І коли це почув Володимир, звелів він викувати срібні ложки, їсти дружині, сказавши так: «Сріблом і злотом не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і злото, як ото дід мій і отець мій добули дружиною злота і срібла». Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі [своїї], і про порядки землі, і про війни. І жив він із князями навколишніми у мирі — з Болеславом лядським, і з Стефаном угорським, і з Ондроником 10 чеським, і був мир межи ними і дружба.

І жив Володимир у страху божому. І умножилися розбої, і казали єпископи 11 Володимирові: «Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш?» І він мовив: «Боюся гріха». Вони ж сказали йому: «Ти поставлений єси богом на кару всім злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням». Володимир тоді, одкинувши віри 12, став карати розбійників. І сказали єпископи і старці: «Воєн багато. А коли б [була] віра, то хай вона на коней і на оружжя буде». І мовив Володимир: «То нехай так буде». І жив Володимир за порядками діда і отця.

Звід законів «Руська правда» (XI–XII ст.)

СТАТУТ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА

Убогого не можна помилувати, тому що зло має бути відплачене злом, а тому суддям належить вникати в суть справи, оскільки мають право осудити без слідства і без тортур. Будь-який справедливий вирок людина не скоро сприйме, хай не осудять неповинного, не убивають. Тортури осуджений хай приймає як дар, що не страчений. А тому судіть із страхом Божим і скоро зрозумієте обмовника ближнього свого. Наклепи-бо також проливають кров людську: наклеп учиніть наклепнику, бо лукавив на ближнього свого. Адже написано: проливаючи кров людську за кров винуватця, хай проллється кров обмовника. Вивідайте у винуватця все достовірно, але спершу довідайтеся про життя наклепника. І коли благопорадник і благовірник віднайдуться, то також не йміть їм віри, бо беззаконними є такі свідчення, а тому знайдіть і інших свідків посоромленого, і єдина мораль: хай перед двома чи трьома свідками правдивим стане кожне слово.

Сказано-бо: не приймай свідчень брехні, і не сідай з іншими, щоб усунути правду. Належить підсудного перевірити, яке його життя і яка життєва мораль, засвідчена слідством.

Коли невинний, хай довго не тримає гніву на суд, чи він угодник Божий, чи мандрівець, чи жебрак, чи непорочний і незапідозрений у брехні, окрім хіба що різних лукавих дрібниць; муж-бо, як сказано, непотребний Богу, коли він непорочний.

Бо каже Соломон: послухайте і переконайте всі землі, де судять, що від Бога дано вам владу, і сила ваша від Всевишнього. І ще: горе тому, хто оправдує нечестивого ради мзди і від правдивого правду віднімає, бо Бог, який дає нам владу, піддає суду ваші діла і помисли ваші перевірить, оскільки ви є слугами царства його. Бійтеся, хто не судив справедливо, не охороняв Закону Божого, не був під його повелінням; бійтеся, бо скоро настане вам випробовування і суд суворий буде над владуючими, бо менші заслуговують милості, сильні ж випробувані будуть.

І говорить Господь: кому мало дано, з того менше питають, а кому багато дано, з того багато і питають, окрім тих, хто з великим терпінням встановив правду, утвердив істину. Одні з людей через нерозуміння добра щиро помиляються, а інші, хитруючи, спокушаються, а ще інші златолюбства ради корчмарюють.

ПРАВДА РУСЬКА

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну

помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривень сплатити за нього.

2. Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воєводи їхні — Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили.

Про вбивство

3. Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити верву 80 гривень тій верві, в якій голова убитого лежить, а коли простолюдин, то 40 гривень.

4. Коли якась верв [1] починає платити дику віру [2], то кілька років оплачує ту провину, оскільки платять за незнайденого злочинця.

Якщо злочинець із їхньої верві, і в ній було дано волю злочинцеві, то як співучасники мають помагати злочинцю, оплачуючи дику випу [3]. Але сплатити їм в цілому 40 гривень, а за злочинство те самому злочинцю заплатити із 40 гривень свою частку від сплати дружини. Якщо вчинив убивство або в сварці, або на пиру, то тоді йому платити у верві, якщо оплачують злочин у складчину.

Якщо трапиться під час розбою

5. Якщо вчинив розбій без будь-якої сварки, то за розбійника люди не платять, а віддають його з жінкою і дітьми в дику випу і віру, але сам платить.

А це статут про збирання віри

6. Статути про збирання віри після Ярослава: вірникові зібрати 7 відер солоду [4] на тиждень, чи барана, або частину туші, або 2 ногати [5], а в середу куну [6] чи сир; і в п'ятницю так само, а курей по двоє йому на день, і хлібин по 7 на тиждень, і пшона 7 уборків [7], і солі 7 головажень [8], — то все вірникові з отроком; а коням 4-рьом; коням на зворотну дорогу вівса, вірникові 8 гривень і 10 кун прикладних [9], і метельнику 12 вікші [10], і в'їзна гривня.

А це про віри

7. Якщо віра в 80 гривень, то вірнику 16 гривень і (10) кун, і 12 вікші, а спершу в'їзна гривня і за чоловіка 3 гривні.

Про княжих отроків

8. А це про княжих отроків, чи про конюха, чи про повара, — то 40 гривень, а за тіуна огнищного [11] 11, і за конюшого — 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривень; а за рядового (нечиновну, просту людину. — В.Я.) 5 гривень, так само і за боярського.

Про ремісників і ремісниць

9. А за ремісника і за ремісницю, то 12 гривень, і за кормилицю, хоч би була й із холопів чи рабів.

Про наклепну віру

10. Якщо буде на кого наклепна віра (звинувачення в убивстві. — В. Я.), то треба мати 7 свідків, які і встановлять віру (провину). А коли варяг, чи хто інший, то 2 [свідки].

11. Верв кісток мертвого не оплакує, бо імені його не відає, і не знає його (Себто: коли на території верви знайдено кістяк або труп, то громада віри не сплачує. — В. Я.).

Скасування віри

12. Якщо суд скасує віру, то пошлину отроку в суді сплачує оправданий — одну гривню кун, а хто вчинив наклеп, той має дати другу гривню, а від того, хто виграв справу, «за допомогу» судові, — 9 кун віри.

13. Коли, шукаючи свідка, не знайдуть, а позивач далі буде чоловіка звинувачувати в головництві, тоді правду встановлює розжарене залізо. Так само і в інших судових справах: і в злочинстві, і в наклепі. Коли позивач не з'явиться в суд, тоді насильно випробувати його залізом, якщо мав сплатити півгривні золотом. Коли мав сплатити до двох гривень [сріблом], то піддати тортурам водою, коли ще менше, то під присягою іти йому по свої куні.

Якщо ударити мечем

14. Якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду.

15. Якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривня кун.

16. Якщо хто кого вдарить батоном чи чашею, чи рогом, чи тилеснією [12], то 12 гривень. Хто не стерпить цього і супроти цьому вдарить у відповідь мечем, то вини його в тому нема.

17. Коли вдарить руку і вона відпаде чи усохне, то платить половину віри 20 гривень [князівському суду], а тому, хто постраждав, — 10 гривень.

18. Коли будь-хто вдарить мечем (але не вб'є), платить 3 гривні продажі [13], а потерпілому — гривню.

А це коли прийде закривавлений муж

19. Коли на двір прийде закривавлений муж або з синцями, то свідка йому шукати не треба, але належить заплатити 3 гривні продажі. Коли ж не буде на ньому слідів побиття, то привести йому свідка, щоб слово було проти слова. Той,

хто почав бійку, має платити 60 кун. Якщо ж закривавлений прийде, а сам був зачинщиком, і знайдуться свідки, то йому платити тому, хто побив.

20. Якщо вдарить мечем не на смерть, то має заплатити 3 гривні продажі, а потерпілому — гривню за рану, як лікувальне. Коли ж уб'є на смерть, то платити віру.

21. Коли штовхне муж мужа або до себе, або від себе, або ж по обличчю вдарить, і 2 свідки засвідчать, чи коли жердиною вдарить, то платити 3 гривні продажі. Коли буде варяг або колб'яг, то забезпечити повноту свідків (за однією версією — 2 свідки, за іншою — 7 свідків. — В. Я.), які мусять взяти присягу.

Про челядь

22. Коли челядник (холоп) сховається, і на торгу сповістять про його втечу чи пропажу (це означало заборону переховувати холопа чи приймати його, як і крадену річ. — В. Я.) і через три дні його не знайдуть, то після третього дня новий господар вважає його своїм челядником, а попередньому власнику холопа сплачує 3 гривні продажі.

Сідання на чужого коня

23. Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплачує 3 гривні продажі.

24. Коли хто загубить коня, чи вбрання, чи зброю і про це звіщено на торгу, а потім впізнають їх у своєму місті, то своє власник має забрати в наявності і одержати за кривду 3 гривні.

25. Коли хто впізнає своє, що загубив чи що було у нього вкрадено — чи кінь, чи одяг, чи худоба, то хай не говорить: «це моє», але: «веди на свод [14], де взяв»; встановлять, хто злодій, тоді своє візьме і, що загинуло, винуватець почне сплачувати.

26. Коли буде конокрад, то віддати його князеві на поток; якщо ж виявиться наклеп, то наклепник має сплатити потерпілому 3 гривні (доказ невинуватості).

Про свод

27. Коли буде в одному місті, то позивач має бути до кінця сводів. Коли ж свод відбуватиметься по землях міста (округах), то позивач має іти до третього своду, а що буде наявним (з краденого), то тому третьому платити за наявне кунами, а з наявним іти до кінця (третього своду) або позивачу чекати на залишок, а коли провина ляже на третього, то тому все платити і продажі.

Про крадіжки

28. Коли ж щось крадене купив на торгу, чи коня, чи одяг, чи худобину, то довести невинуватість можуть два вільні мужі або митник, які мають знати, у кого купив, тоді йти за ним тим свідкам під присягою, а позивачу своє наявне забрати, а що вже пропало, то того домагатись повернення через наступні оскарження, а покупцю краденого оскаржити повернення своїх кун, якщо не знає, у кого купив. Коли ж із часом довідається, у кого купив, то цей має сплатити куни покупцеві краденого і за те, що в нього вже пропало, позивачу, і князю — продажі.

Коли знайде челядника

29. Коли хто знайде свого украденого челядника і візьме його, то цей челядник має вести до покупців його до третього своду, після цього позивач залишає свого челядника взамін на челядника третього покупця, щоб цей з наявним міг іти до кінцевого своду, бо то є не скот безмовний: «не відаю, у кого я купив»; а за свідченнями іти до останнього своду, і де буде остаточний вор, назад має повернути челядника, а свого забрати; і за всі збитки має платити останній вор, і князю продажі 12 гривень за челядника, чи вкраденого чи уведеного.

Ще про свод

30. А із свого міста в чужу землю на свод не відправляють, але винуватець має дати свідків чи митника, які засвідчать, у кого купив; позивачу своє наявне взяти, а за втраченим тільки шкодувати, а винуватцю залишається жаліти за втраченими кунами.

Про крадіжки

31. Коли злодія уб'ють в домі під час крадіжки, то уб'ють його як пса, а коли виживе до ранку, то мають привести на княжий двір. Коли ж буде вбитий і будуть люди, що бачили його зв'язаним, то платити за нього 12 гривень.

32. Коли краде в хліві чи в домі, то якщо буде один — платити йому 3 гривні і 30 кун, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні і 30 кун.

Про крадіжки

33. Коли крадуть худобу на полі, чи вівці, чи кози, чи свині (і будуть зловлені), то сплачують по 60 кун; якщо злодіїв буде багато, то кожен сплачує по 60 кун.

34. Коли обкрадає тік чи збіжжя в ямі, то скільки б не було злодіїв, усім платити по 3 гривні і по 30 кун; коли крадене пропало, то власник може взяти наявне, коли воно (у злодія) буде, а впродовж літа має взяти із злодія по півгривні.

35. Якщо вкрадуть княжого коня і наявного не буде, то платити за нього 3 гривні, а за інших по 2 гривні.

А це плата за худобу

36. За кобилу — 60 кун, а за вола — гривню, за корову — 40 кун, за третяка — 30 кун, за лошицю — півгривні, за теля — 5 кун, за барана — ногату, за жеребця об'їждженого — гривня кун, а за лоша — 6 ногат, — це плата смердом, що платять князівську продажу.

Коли ворами будуть холопи

37. Якщо ворами будуть холопи, чи князівські, чи боярські, чи монастирські, — їх же князь продажею не карає, оскільки вони не вільні, то подвійно має заплатити їх власник позивачу за кривду.

Стягнення кун

38. Коли хто хоче стягнути з іншого куни, а він відмовляється, то проти нього треба виставити свідків, які приймуть присягу, а позивач візьме куни свої. Оскільки не віддав за багато літ, то винуватець має сплатити позивачеві за кривду 3 гривні.

39. Коли купець купцю позичить для купівлі куни чи для торгівлі з іноземцями, то купцю перед свідками кун не брати, свідки йому не потрібні, а сам мусить стати під присягу (клятву), оскільки він відмовляється.

Про поклажі

40. Якщо хто поклажу залишає у кого-небудь, то той, у кого лежав товар, свідка не виставляє. Але коли буде наклеп, що товару було більше, то під присягу має іти той, у кого товар лежав: «стільки у мене поклав», оскільки йому благодіяв і зберігав.

Про відсотки

41. Коли хто куни дав під відсотки, чи мед під надбавку, чи жито під повернення з присягою, то свідків виставляти позивачу, оскільки з ним вирішував, так йому і брати.

Про місячні відсотки

42. Місячні відсотки за мало днів беруть; якщо куни сплачуються в тому ж році, то дають позичальнику куни в третину (40%), а коли місячний відсоток віддано забуттю, свідків не буде, а буде кун 3 гривні, тоді іти йому по свої куни під присягу, якщо ж буде кун більше, то казати йому на присязі так: «Помилився ти, що ти свідків не брав».

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА (КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ)

Уривок із Галицько-Волинського літопису про монгольську навалу
(1237–1241 рр.)

У рік 6745 [1237]. У ті ж часи прийшли безбожні ізмаїльтяни, які раніш билися з князями руськими на Калках 157. Перше нашестя їх було на землю Рязанську, і взяли вони город Рязань списом. Вивівши хитрістю князя Юрія [Інгваревича], вони повели його до [города] Пронська 158, — бо княгиня його в той час була в Пронську 158, — вивели княгиню його хитрістю і вбили Юрія-князя і княгиню його. І весь народ перебили, і не пощадили [навіть] дітей — до немовлят.

Кир Михайлович же утік із людьми своїми [із Пронська] до Суздаля і розповів великому князю Юрієві [Всеволодовичу] про навалунашестя безбожних агарян. Це почувши, великий князь Юрій послав [проти них] сина свого Всеволода з усіма людьми, і з ним [пішов] кир Михайлович.

Батий же ринувся на землю Суздальську. І стрів його Всеволод біля [города] Коломни 159, і билися вони, і багато упало із них з обох [сторін]. [І] переможений був Всеволод, і прибіг Всеволод у Володимир з невеликою дружиною 160, [і] розповів отцю про битву, що була з [ворогами], які ринулися на землю і городи його.

І Юрій-князь, zostавивши сина [свого у Володимирі і княгиню [Огафію], вийшов із города. І збирав він навколо себе воїв, але, не маючи сторожів, застигнутий був зненацька беззаконним Бурондаєм, — весь город [Суздаль] він спустошив, а [згодом] самого князя Юрія вони вбили.

Коли ж Батий стояв коло города [Володимира], борючись кріпко за город, вони, [татари], облудно говорили городянам: «Де є князі рязанські, і ваш город 161, і князь ваш великий Юрій? Чи не наша рука, схопивши, його смерті оддала?»

І, почувши про се, преподобний Митрофан, єпископ, став говорити зі сльозами до всіх: «Чада! Не убоїтесь облуди нечестивих і не візьмемо собі в ум тлінне се і скороминуще живоття, а про інше, не скороминуще життя подбаємо, про життя, яке з ангелами. Якщо навіть город наш вони, захопивши, списом візьмуть і смерті нас оддадуть, я про те, чада, поручником є, що вінці нетлінні ви од Христа бога дістанете». І згідно з цим словом, почувши [його] всі, стали вони кріпко боротися.

А татари пороками городські стіни били, стрілами без числа стріляли. Побачивши це, що все сильніше в битві вороги налягають, князь Всеволод убоявся, — бо ж сам він був молодий, — сам із города вийшов з невеликою дружиною, несучи з собою дари многії: він бо надіявся од нього, [Батия], життя дістати.

Але він, як той розлючений звір, не пощадив юності його, велів перед собою зарізати і город увесь вибив. А коли єпископ преподобний вбіг у церкву з княгинею і з дітьми, то повелів нечестивий вогнем [храм] запалити. І так душі свої оддали вони в руки богові 162.

Коли він вибив город Володимир і пограбував [інші] города суздальські, то прийшов до города Козельська. [А] був у ньому князь молодий, на ім'я Василій. І довідався нечестивий, що помисел сильних духом мають люди в городі, — словами облудними город не можна було взяти. Козляни бо вчинили раду — не здатися Батию, сказавши: «Хоча князь наш молодий є, та положимо життя своє за нього. І тут ми славу сього світу здобудемо, і там небесні вінці од Христа бога дістанемо».

Татари, отож, билися за | город, маючи намір узяти город. Розбивши городську стіну, татари зійшли на вал, і козляни ножами різалися з ними. А тоді вчинили вони раду — вийти на полки татарські. І, вийшовши з города, посікли вони праці їх, [а], напавши на війська їх, убили із татар чотири тисячі, і самі теж побиті були.

Батий же взяв город, вибив усіх, і не пощадив [навіть] од дітей до немовлят. Про князя Василя [нічого] невідомо, але деякі говорили, що він у крові утонув, — і він же молодий був 163.

Тому-то в татар не сміють його, [цей] город, називати Козельськ, а [називають] «лихий город», бо вони билися за нього сім неділь, бо з-поміж татар [козляни] вбили трьох синів темничих 164, і татари, шукавши їх, не змогли їх знайти мертвих серед множества трупів.

Батий же, взявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на города руські. І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа, преподобного Симеона, вони убили.

У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав 165, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони залишили живим і одвели його в Глухів.

Менгухан тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло Городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі його і величі його. Він прислав послів своїх до Михайла [Всеволодовича] і до городян, хочаби їх обманути, та вони не послухали його.

У рік 6746 [1238]. Потім же Михайло побіг услід за сином своїм [Ростиславом] перед татарами в Угри, а Ростислав 166 Мстиславич, [онук Романа Ростиславича] смоленського, сів у Києві.

Данило тим часом поїхав на нього, [Ростислава Мстиславича], і схопив його, і залишив у нім, [Києві, тисяцького] Дмитра. І оддав він Київ у руки Дмитрові, [щоб] удержати [город] проти іноплемянних народів, безбожних татар.

Коли Михайло втік із Києва в Угри, [Ярослав Інгваревич], поїхавши, узяв княгиню його [Олену] 167, і бояр його схопив, і город Каменець узяв. Почувши ж се, Данило послав [до нього] послів, кажучи: «Пусти сестру до мене, тому що Михайло обом нам зло замишляє». І Ярослав послухався слів Данила, і так воно сталося — прийшла до них сестра [Олена], до Данила й Василька, і держали вони її у великій честі.

Король же [угорський Бела] не оддав дівки своєї [Анни] Ростиславу [Михайловичу], а погнав його від себе. Пішли [тоді] Михайло й Ростислав у Ляхи до воя свого, до Кондрата, [князя лядського], і прислав Михайло послів до Данила й Василька, кажучи: «Многочас провинилися ми оба перед вами, і многочас я шкоду робив тобі. Що тобі я обіцяв, — то того не сповнив. Якщо коли хотів я приязнь мати з тобою, — невірні галичани не давали мені. Нині ж клятвою клянусь я тобі, що ніколи ото ворожнечі з тобою не буду мати».

І Данило, й Василько не спом'янули зла, оддали йому сестру і привели його з Ляхів. Данило також раду вчинив із братом своїм [і] пообіцяв Київ йому, Михайлові, а синові його Ростиславу дав Луцьк. Але Михайло через страх перед татарами не одважився йти до Києва, тому Данило й Василько дозволили йому перебувати в землі своїй, і дали йому пшениці багато, і меду, і худоби, і овець доволі.

Михайло тим часом, довідавшись про взяття Києва, утік із сином своїм у Ляхи до Кондрата. А коли татари прибули, то він не видержав тут, пішов у землю Воротславську і прибув до міста німецького, що зветься Середа. Німці ж, побачивши, що в нього добра багато є, побили йому людей, і добра багато одібрали, і онуку 168 його вбили. І Михайло не дійшов [туди, куди рушив]. І зібрався він, і був у печалі великій, — бо татари вже прийшли були на бій до Індриховича 169, — і вернувся Михайло назад знову до Кондрата 170. Та ми до попереднього повернемося.

У рік 6747 [1239].

У рік 6748 [1240]. У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою) многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила 171 [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої 172 його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами.

[Кияни] тим часом захопили в них татарина, на ім'я Товрула, і той розповів їм про всю силу їх. Се були брати його, [Батия], сильні воєводи: Урдюй, Байдар, Бирюй, Кайдан, Бечак, і Менгу, і Куюк, — який [потім] вернувся, довідавшись про смерть ханову, і став ханом 173, — але він [був] не із його, [Батия], роду. А першим його воєводою був Себідяй-богатир 174, і Бурондайбогатир, що взяв Болгарську землю і Суздальську. і інших [було] без числа воєвод, що їх ми не списали тут.

І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, — бо тут підступили були дебрі, — і пороки безперестану били день і ніч. Вибити вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на І стіни і сиділи [там] того дня й ночі, а городяни зробили ще друге » укріплення навколо [церкви] святої Богородиці [Десятинної].

А назавтра прийшли [татари] на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, [і] од тягаря повалилися з ними стіни церковні. і так укріплення було взяте [татарськими] воями. Дмитра ж вивели [до Батия], пораненого, але вони не вбили його через мужність його.

У той же час поїхав був Данило в Угри до короля [Бели] 175, бо він іще не чув був про прихід поганих татар на Київ. А коли Батий узяв город Київ і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до [города] Володимира.

І прийшов він до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то ю відійшов 1 од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм нема числа.

Тим часом Дмитро, київський тисяцький Данила, сказав Батиеві: «Не барися у землі сій довго. Настала тобі пора на Угрів уже йти. Якщо ж ти забаришся, — то земля [та] єсть сильна. Зберуться вони на тебе і не пустять тебе

в землю свою». А сказав він йому [так] через те, що бачив, як гине земля Руська од нечестивого.

Отож Батий послухав ради Дмитрової, пішов в Угри, а король Бела і [брат його] Коломан стріли їх на ріці Солоній. Билися їхні війська, [і] побігли угри, і гнали їх татари до ріки Дунаю. Стояли вони після побіди три роки 176.

Перед цим поїхав був Данило-князь до короля в Угри, маючи намір заприятитися з ним, посвататись. Та не було приятні межі ними обома, і вернувся він од короля, і приїхав у Синеводсько 177 в монастир святої Богородиці.

Але назавтра, вставши, побачив він безліч утікачів од безбожних татар і вернувся назад в Угри, — не міг бо він пройти Руської землі [до Холма], тому що мало було з ним дружини. І, зоставивши сина свого [Льва] в Уграх, — бо [не] оддав він його в руки галичанам, знаючи невірність їх: тому не взяв його з собою, — він пішов із Угрів у Ляхи, на [город] Бардуїв, і прибув у [город] Судомир. [Тут] почув він про брата свого, і про дітей своїх, і про княгиню свою [Анну], що вони вийшли з Руської землі в Ляхи перед безбожними татарами, і постарався одшукати їх. І знайшов він їх на ріці, що зветься Полиця 178, і зраділи вони, що зібралися всі разом, і жалкували, що побідили [вороги] землю Руську і що взято городів іноплеменниками множество.

Данило тоді сказав: «Недобре нам зоставатися тут, близ іноплеменників, що воюють нас». [І] пішов він у землю Мазовецьку до Болеслава до Кондратового сина. І дав йому князь Болеслав город Вишгород, і пробував він тут, допоки вість [не] дістав, що вийшли вже із землі Руської безбожні, і вернувся він у землю свою.

І прибув він до города Дорогичина, і захотів увійти в город, та було сповіщено йому: «Ти не ввійдеш у город». [І] він сказав: «Сей город був наш і отців наших, а ви не дозволили увійти в нього». І візі дійшов він, думаючи собі, що бог колись же вчинить одплату державцеві города того. І оддав його, [город, бог] у руки Данилу, і він, обновивши його, спорудив [тут] церкву прекрасну на честь святої Богородиці, і сказав: «Се город мій, бо я раніш здобув його списом».

Данило тим часом прибув із братом до Берестія, і не змогли вони вийти на поле [бою] через сморід од безлічі вбитих. А в [городі] Володимирі не зосталося [жодного] живого. Церква святої Богородиці наповнена була трупами, інші церкви [теж] були наповнені трупами і тілами мертвих.

А потім Михайло [Всеволодович] пішов із сином своїм [Ростиславом] од вужа свого [Кондрата] на Володимир і звідти рушив до Пінська. Ростислав же Володимирович прийшов до Данила в Холм, — бо зберіг був [сей город] бог од безбожних татар, — і Ростислав доказав правоту свою, що він не є у змові з Михайлом. Михайло натомість не додержав присяги, [даної] і Данилу й Васильку

за [їх] добродіяння, а пройшов землю його, [Данила], і, пославши посла, прибув у Київ, і жив під Києвом на острові. А син його Ростислав пішов у Чернігів.

Лев же, [син Данила], вийшов із Угрів з боярами галицькими і приїхав у [город] Во [ло] даву до отця свого, і рад був йому отець.

Бояри ж галицькі Данила князем собі називали, а самі всю землю держали. Доброслав же Суддич, попів онук, укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в [город] Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління. Григорій же Васильович замишляв підгірську землю Перемишльську собі захопити. І була смута велика в землі [Галицькій] і грабіж од них.

Отож, коли Данило довідався [про це], він послав Якова [Марковича], стольника 179 свого, з великою жалобою до Доброслава, кажучи до них, [бояр]: «Князь ваш я єсть, [а] ви повеління мого не сповняєте і землю грабуєте. Чернігівських бояр я не велів тобі, Доброславе, приймати, а дати волості галицьким. А коломийську сіль залишіть для мене» 180. І він, [Доброслав], сказав: «Нехай буде так».

У той же час, коли Яків сидів у нього, [Доброслава], прийшли Лазар Домажирець та Івор Молибожич, два беззаконники, із роду смердів, і поклонилися йому до землі. Яків тоді здивувався і запитував про причину, чому вони поклонилися. І Доброслав сказав: «Я дав їм обом Коломию». Яків тоді сказав йому: | «Як ти можеш без княжого повеління оддати її сим обом, коли великі князі держать сю Коломию, щоб роздавати [сіль] оружникам? Сі ж обидва не достойні навіть Вотнин держати». І він, усміхнувшись, сказав: «То що ж я можу говорити?»

Яків же, приїхавши, усе це розповів князю Данилові. І Данило уболівав і молився богові за отчину свою, що нечестивим сим [вдається] держати її і володіти нею.

Коли ж минуло трохи часу, прислав Доброслав [до Данила посла з доносом] на Григорія [Васильовича], кажучи: «Він тобі невірний є», — бо [Доброслав] виступав проти нього і сам хотів усю землю [Галицьку] захопити. [А потім], пересварившись самі, вони приїхали [до Данила] з великою гординою. Доброслав їхав у одній сорочці, гордовито, навіть на землю не дивлячись, а галичани бігли коло стремена його. І Данило та Василько, бачачи погорду його, сповнилися до нього ще більшою ворожнечею. А коли Доброслав і Григорій стали один одного обмовляти, то Данило, вислухавши речі їх, [побачив], що вони повні є облуди і не хочуть під його волею ходити, а волость його [ладні] іншому передати. Тому, порадившись із братом, він ото мимоволі, бачачи беззаконня їх, повелів їх схопити.

У рік 6749 [1241]. Потім же Ростислав [Михайлович] зібрав князів болохівських і останок галичан [і] прийшов до [города] Бакоти. Але Курило-

печатник 181 був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр, [і] він утишив народ.

Бо коли вони, [війська Ростислава], билися коло воріт [Бакоти, Ростислав], одступивши, хотів перемовити його, [Курило], багатьма словами. Але Курило відповів йому: «Осе так ти оддячуєш вуюм своїм за добродіяння? А чи не пам'ятаєш ти, як король угорський вигнав тебе був з отцем твоїм із землі [своєї], як тебе прийняли обидва володарі мої, вуї твої? Отця твого вони у великій честі держали, і Київ пообіцяли, і тобі Луцьк дали, і матір твою, а сестру свою з Ярославових рук одібрали і отцю твоєму оддали». і іншими словами мудрими говорив він 182 йому багато. Але, побачивши, що той не послухав його, він вийшов на нього з пішими воями. Він тоді, побачивши це, пішов звідти. Так що він, [Курило], мудрістю і силою вдержав Бакоту, а Ростислав пішов за Дніпро. із Данило ж, почувши [про] прихід Ростислава з князями болохівськими 183 на Бакоту, відразу кинувся на них: городи їх вогневі оддав і вали їх розкопав. А Василько-князь zostався стерегти землі [своєї] од литви, [бо] воїв своїх він послав був із братом. Данило тим часом, узявши здобич велику, вернувся, а взяв він [такі] городи їх: Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків. Прийшов також Курило, печатник князя Данила, з трьома тисячами піших воїв і трьома стами кінників, і дав їм [Данило] узяти город Дядьків 184. Звідти ж він, [Данило, пішов назад], пограбувавши землю Болохівську і попаливши, — бо zostавили їх, [болохівських князів], татари, щоб вони їм орали [та сіяли] пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали.

Адже він князів їхніх вибавив із рук Болеслава, князя мазовецького, коли Болеслав сказав: «Чого вони увійшли в землю мою, якщо я не дав їм [її] ?» Кажучи [Данилові]: «Вони не є вої твої, а є особні князі», — він хотів розграбувати їх. Вони тоді обіцялися покоритись [Данилові], вони тоді благали, і Данило й Василько за них збиралися з ним 518 [Болеславом], битву вчинити. Але Василько, поїхавши, переконав його, тобто ублагав його, і дав йому дари многі за визволення їх. Та вони все одно не пам'ятали добродіяння.

Бог воздав їм одплату [за це], бо не zostалося нічого в городах 186 їхніх, що не було б пограбоване. А він, [Данило], прийшов до брата свого, за милістю бож'ою знаменуючи побіду.

Ростислав же все одно не переставав у злобі своїй, а, зібравши воїв і [боярина] Володислава [Юрійовича] невірного [взявши], рушив на Галич. І, прийшовши до [города] Печери Домажирової 187, обманув їх, [городян], Володислав, і здалися вони Ростиславу. А звідти, узявши [город], пішов [Володислав] до Галича, кажучи [Ростиславу]: «Твій є Галич». А сам він дістав тисячу 188 од нього.

Почувши ж [це і] зібравши воїв своїх, Данило й Василько скоро пішли на них. І він, [Ростислав], не видержав, вибіг із Галича до [города] Щекотова, а з ним утік Артемій, єпископ галицький, та інші галичани.

Та коли Данило й Василько гналися вслід за ним, вість прийшла йому, що татари вийшли вже із землі Угорської, ідуть у землю Галицьку, і тою вістю [Ростислав] спасся, а декількох із бояр його схоплено було.

Данило тим часом, | прагнучи встановити порядок у [Галицькій] землі, поїхав до [городів] Бакоти і Каліуса, а Василько поїхав у Володимир. Данило також двірського [Андрія] вирядив на Перемишль, на Костянтина [Володимировича] рязанського, посланого [туди] Ростиславом, і [проти] владики перемишльського, який із ним, [Ростиславом], чинив коромолу. Та коли Костянтин почув, що Андрій іде на нього, він утік уночі. Отож Андрій не застав його, але застав владику, і слуг його розграбував гордих, і сагайдаки їх боброві роздер, і прилбиці 189 їх вовчі й борсукові розідрані були. Славетного співака Митусу 190, який колись із гордості не схотів 191 служити князю Данилові, розшарпаного, яко в'язня 192, привели. Сиріч, як ото сказав творець притч [Соломон]: «Гордість дому твого сокрушиться» 193, бобра, і вовка, і борсука обдеруть 194. Се так реченням сказано було.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Куруківський трактат (1625 р.)

Ми: Станіслав на Конецполі Конецпольський, воєвода сандомирський, гетьман польний коронний, віленський, барський, ковельський староста; Тома на Замості Замоїський, воєвода київський, староста книшинський; Ян із Турова Данилович, воєвода земель руських, буський, корсунський, чигринський староста; Гаврило Госький, каштелян київський; Матвій Лесневський, каштелян белзький, канівський, рациборський староста; Мартин Казановський, каштелян галицький, богуславський староста; Станіслав із Потока Потоцький, підкоморій подільський; Стефан Немирич, підкоморій київський; Яків Собеський, староста красноставський; Олександр Балабан, теребовльський, рогатинський староста; Адам Калиновський, брацлавський, вінницький староста; князь Костянтин Корибут-Вишневецький; князь Юрій із Острога Заславський; Януш Тишкевич; Микола з Потока Потоцький, воєводич брацлавський; Тома Склинський, староста жигвільський; Федір Єлець, хорунжий київський; Філон Стрибель, чашник київський, і Ян Белецький — комісари, призначені королем його милістю і Річчю Посполитою для приведення в належний порядок війська Запорозького і оголошення йому королівської волі, зголошуємо.

Виконуючи доручення Річі Посполитої і зобов'язання, яке ми прийняли, ми доклали всіх сил, відповідних часові і обставинам, щоб задовольнити наміри і потреби Річі Посполитої з найменшою для неї шкодою і кровопролиттям. Для цього, керовані любов'ю і належною вірністю державі, ми не шкодували ні праці, ні здоров'я і з Божою допомогою і з загальної нашої згоди привели військо Запорозьке в порядок і покору на таких умовах:

Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їхні свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська 1. Тим, які через щастя і з волі Божої unikнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Річі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Річі Посполитої оголошуємо прощення; всі вони, як ті, що лишаться на службі й. к. м. а, так і ті, які по волі й. к. м. повернуться в свої домівки, не мусять нести ніякої відповідальності з умовою, що вони виявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи.

Ми вважаємо справедливим, щоб військо Запорозьке, яке складається з підданих й. к. м., мало голову або старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від й. к. м. і Річі Посполитої, й. м. пан воевода сандомирський, гетьман польний коронний, з відома всіх нас, затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка 2.

І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями, на подання коронних гетьманів. Якби він не виконував належним чином своїх обов'язків, то козаки мусять подати на нього скаргу й. к. м. і коронним гетьманам і покійрно просити про дозвіл і затвердження нових виборів; так само мусять вони робити і в разі смерті старшого; втім, якби військо Запорозьке було далеко від й. к. м. і коронних гетьманів, то йому дозволяється в разі смерті старшого обрати нового тимчасово для збереження військового ладу, поки король на подання коронного гетьмана не затвердить нових виборів. Старші надалі мусять давати присягу в присутності осіб, уповноважених на це коронними гетьманами, в тій формі, за якою виголосив її теперішній старший перед лицем й. м. пана гетьмана і панів комісарів. Вона полягає в такому:

«Я, Михайло Дорошенко, присягаю Господу Богу триєдиному, що буду додержувати вірності і послушенства в усьому найсвітлішому королю польському Жигмонту Третьому, його наслідникам, Річі Посполитій і Короні польській, лишаючись на моїй посаді з волі і милості й. к. м.; що буду в усьому виконувати накази й. к. м. і Річі Посполитої, приборкуючи всяку сваволю й непокору, а саме: ні сам я особисто, ні за допомогою інших осіб не буду робити походів ні по морю, ні по суші на володіння турецького султана (хіба що з наказу й. к. м.). Навпаки, якщо довідаюсь, що хтось замишляє такий похід, чи то з ввіреного мені війська, чи хто сторонній, я мушу повідомити про це короля і гетьманів коронних і сам мушу перешкоджати походів. Я мушу не допускати зборищ і не скликати людей, виписаних з реєстру, без наказу й. к. м. і Річі Посполитої. Навпаки, учасників зборищ мушу карати. Взагалі я повинен разом з товариством додержувати до дрібниць усіх умов, встановлених панами комісарами в договорі, укладеному на Ведмежих Лозах» 3.

Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу захопити більш заслужених до успішної служби Річі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська Запорозького із зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті й. к. м. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 000, з зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або й. м. коронному

гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звітні копії будуть повідомлені всім старостам. Особам, які не будуть включені в реєстри, виключення їхнє не повинне завдавати шкоди, і підстарости не повинні їх карати за те, що вони служили в війську Запорозькому. Іменем й. к. м. і Річі Посполитої ми затверджуємо в 6 000 число козаків на службі Річі Посполитої і ці 6 000, вписані в реєстр, всі взагалі і кожний зокрема, будуть користуватися правами й вольностями, які їм були надані як попередніми Польськими королями, так і нині благополучно царюючим королем й. м., так само, які і раніш ними користувались. Вони можуть вільно займатися промислами для поліпшення свого життя, як от: торгівлею, ловлею риби і звіра, але з умовою, щоб вони не завдавали шкоди доходам старост і не захоплювали єзів і уходів а, які здавна належать старостам.

Для війська Запорозького ми призначаємо платні на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті й. к. м. Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі й. к. м. і Річі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, шести полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шестидесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому 100 злотих.

З числа 6 000 козаків 1 000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, муситиме йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утискання жителів.

Якщо старшому треба буде піти за пороги, він мусить лишити на своє місце людину певну і розсудливу, яка повинна стежити за порядком і особливо за задоволенням скарг, щоб козаки нікому не чинили кривди і не підлягали судам замковим, духовним і міщанським. Справедливість мусить бути виявлена до кожного, хто зазнав кривди від козаків, отаманами і старшинами в присутності підстарост за існуючими законами; суперечки ж між козаками вони повинні розв'язувати самі.

Козаки не повинні робити морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, суміжних з територією Річі Посполитої, і не повинні порушувати трактатів, укладених з турецьким султаном. Вони не повинні, без наказу короля і Річі Посполитої, чинити війни з сусідніми державами ні на суші, ні на морі. Морські судна вони повинні спалити негайно в присутності ревізорів і, під страхом суворої кари, не повинні спускати в море по Дніпру і по інших ріках ні суден, ні липових колод; старший повинен буде стежити за виконанням цього

під страхом немилості й. к. м. і суворої відповідальності. Старости також повинні стежити за цим і забороняти такі вчинки.

В маєтках земських, шляхетських і духовних козаки можуть проживати тільки з умовою, що вони коритимуться володільцям, і за згодою останніх. Ми наказуємо, щоб ті козаки, які не схочуть коритися владі поміщиків, виселилися з маєтків шляхетських і духовних в дванадцятитижневий строк з дня укладення цього наказу. Козаки мусять повернути негайно старостам, державцям і поміщикам усі села, уходи, ези, млини та інші угіддя, які вони привласнили собі досі, якщо не зможуть подати прав на володіння ними панам комісарам, призначеним для перепису війська. Кожний, хто не схоче коритися володільцеві і через це повинен буде виселитися з маєтків шляхетських і духовних, має право протягом 12 тижнів до свого виселення продати свій будинок і майно особі, яка перебуває під владою поміщика; проте старости і поміщики повинні дозволити тим, що виселяються, без перешкоди зібрати озимі і ярові посіви.

Військо Запорозьке не повинне затівати справ, для нього недоречних. Тому король і Річ Посполита наказують козакам, щоб вони не укладали договорів зі сторонніми державами, не приймали їхніх послів, не виряджали до них посольств і не насмілювалися вступати на службу до іноземних державців. Якби вони насмілились чинити згадані речі, Річ Посполита вважатиме їх не вірними підданими, а ворогами, і суворо і жорстоко покарає їх, не зносячись далі з ними через комісарів, бо вони виявилися б негідними ні королівської милості, ні праці шановних і високопоставлених осіб.

Через те, що за покору і смиренність козаків ми прощаємо їм вчинені проти Річі Посполитої злочини і, крім того, від імені короля і Річі Посполитої даруємо їм милість у багатьох відношеннях, то застерігаємо їх, що якби вони виявились невдячними за милості й. к. м., не додержали свого слова і порушили дану присягу або в усіх пунктах цієї постанови, або в одному з них, то прав і вольностей, наданих їм, будуть позбавлені як неслухи Річі Посполитої. Всі милості, прощення злочинів і все те, що на їхню користь тепер дається, буде скасовано, і Річ Посполита буде їх переслідувати як порушників королівської волі.

А що військо Запорозьке, розуміючи обов'язок послуху вірних підданих відносно короля і Річі Посполитої, прийняло всі вищенаписані умови і зобов'язалося присягою додержувати їх на майбутнє, то на знак свідчення цього вони до цього договору приклали військову печать і кілька старшин скріпили його своїми підписами. На Ведмежих Лозах, листопада 6 дня 1625 року.

Крім того, під Куруковим не тільки старшина, а й уся чернь дала таку присягу:

«Ми, отамани і вся чернь війська й. к. м. Запорозького, всі разом і кожний зокрема, присягаємо всемогутньому триєдиному Господу Богові в тому, що, корячись волі і наказові й. к. м., віднині будемо перебувати у вірному підданстві й. к. м., будемо коритися нашим старшим, припинимо походи по Дніпру в Чорне море і напади на землі турецького султана; всі наші морські судна спалимо, договорів із сторонніми монархами без відома й. к. м. укласти не будемо і не вчинимо нічого, що могло б образити величність короля й Річі Посполитої, а будемо точно виконувати всі умови, поставлені нині паном комісаром».

Для перепису козацького війська і для перевірки їхніх прав обрані з-серед комісарів: каштелян галицький Мартин Казановський, підкоморій київський Стефан Немирич, хорунжий Філон Стрибель і староста жигвольський Тома Склинський.

Ординація Війська Запорозького реєстрового (1638 р.)

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але, оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками 1, і з благословіння Бога як володаря всіх воєн, розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Річі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які смирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] зсеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, — людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита. Він мусить бути приведений до присяги за такою формою:

«Я, такий-то, присягаю Господу Богу, в святій Трійці єдиному, що на цій посаді вірно і віддано буду служити найсвітлішому Владиславу IV, королю, моєму панові, його наступникам, королям польським, і Річі Посполитій, сваволю

козацьку по моїй можливості буду заспокоювати, заздальгідь запобігати бунтам і про останні гетьмана коронного вчасно повідомляти, чинити справедливість потерпілим від козаків, а козакам кривд і несудових присудів не чинити. Буду додержуватися всіх вказівок і в усьому коритися наказам гетьмана. Так поможи мені, Боже, і його святі страждання».

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ.

Попереджаємо також про те, що, перебуваючи на службі у Річі Посполитої, козаки не терпітимуть від старост і українських підстарост безсудних вироків. Так само козаки не повинні втручатися ні в які справи, що їх не стосуються, і не повинні чинити ніяких труднощів у здобуванні доходів у наших маєтках, — за цим полковники і комісар повинні пильно стежити, і якби виявились недбалими в виконанні своїх обов'язків, то підлягають відповідальності перед коронним гетьманом. В разі виникнення справи між міщанином з наших маєтків і реєстровим козаком в судах у таких справах повинні засідати підстарости з полковником.

Призначаємо також іменем нашим і Річі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Річі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, що козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирини, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим володільцям.

Докладніший виклад даної організації в особливому списку переданий до державного архіву.

Про козаків із праці Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (1651 р.)

Говорячи про відвагу козаків, цілком доречним буде розповісти і про їхні звичаї та заняття. Отож, ви дізнаєтесь, що серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. \30\ Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато 47, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. /5/ Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, призвичаїлися не дбати про завтрашній день.

Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на усіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними, ніж інші у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чиї знання у порівнянні з загалом значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, тим більше, що немає судноплавних річок, які б впадали у море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 льє 48 нижче

Києва [Kіov] із-за 13 водопадів 49, що там є. Останній з них віддалений від першого на сім великих льє, що становить цілий день шляху, як це видно на карті 50. Це перешкоджає їм вивозити зерно в Константинополь, а звідси — і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо, їм доволі, коли є що їсти й пити.

Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають /6/ руською [Rus], дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік 5 і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав \31\ би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як-то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі. Окрім одягу, в них немає нічого простацького 52. Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7-8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі * під прикриттям возів 53 (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Пригадується, /7/ і я сам це бачив, як біля двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів.

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними. Вони високі на зріст, жваві, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, яким особливо хизуються, коли пограбують його у своїх сусідів, бо в інших випадках вдягаються досить скромно. Вони відзначаються міцним від природи здоров'ям, навіть мало схильні до такої пошесті, розповсюдженої по всій Польщі, яку медики називають Віса, бо все волосся у тих, хто нею вражений, сплутується, жахливо переплітаючись до купи; місцеві жителі \32\ називають її гостець [gosches] 54. Мало хто з козаків помирає від хвороби, хіба що в глибокій старості, бо більшість гине почесною смертю на війні.

[...]

Нам ще залишається розповісти, як ми й обіцяли раніше, про те, як козаки обирають свого старшого 270, а також як вони, пересікаючи Чорне море, здійснюють свої походи аж до Анатолії [Natolie], щоб воювати з турком. Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника 271. Хоча самі при цьому чинять по-зрадницьки, та ви і пригадуєте, напевно, що я оповідав раніше, говорячи про їхні звичаї і звичні зради. Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, /55/ вигукуючи: «Слава! Слава!» 272 і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом [hettman], його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих 273, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою [Ruds]. Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у своїх діях, зокрема, щоб не трапилось жодної невдачі, коли веде їх у похід, і щоб він проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень [з ворогом], оскільки за виявлену малодушність \70\ його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповідав вище. Керувати ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, кому це випадає. За сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї 274, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано 275.

Коли у них виникає намір піти в море, то, не маючи дозволу короля, вони беруть його у свого старшого, скликають Ruds, тобто Раду, і проводять вибори отамана 276, котрий очолить їх у цьому поході, дотримуючись такого ж звичаю, про який ми розповідали стосовно виборів старшого, хоча отаман цей потрібен тільки на певний час. Далі вони вирушають до Військової Скарбниці [Sczabenisza Worskowa], місця свого збору і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10—12 стіп завширшки і 12 — завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з /54/ верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і до однієї стопи завширшки,

які прибиті [дерев'яними] цвяхами, причому кожен ряд унапуск на наступний, як і в звичайних річкових судах, і так доти, доки [човен] не досягне 12 стіп у висоту і 60 — у довжину, розширюючись у міру підвищення. Та це зрозуміліше на рисунку 277, який я в загальних рисах накидав. На ньому можна бачити товсті, як бочки, в'язанки очерету, що щільно кріпляться одна до одної по всій довжині човна від одного краю до другого і міцно прикріплюються [до бортів] ликом із липи або дикої вишні. Будуються вони так, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. Користуються двома стернами по краях човна, як показано на рисунку, оскільки човни дуже довгі і треба було б забагато часу, щоб розвернутись, коли виникає потреба у розворотах під час втечі. Звичайно, з кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони [козаки] напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати, їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути. \71\

Сухарі знаходяться у великій бочці заввишки 10 стіп, на 4 стопи в діаметрі, яку міцно прив'язують. Сухарі витягають через втулку. Беруть із собою також барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається /57/ «саламаха» [salamake] 278, тобто, пречудова страва. Щодо мене, то я не знайшов у ньому вишуканого смаку, а коли й вживав його під час своїх мандрів, то лише тому, що не знайшлося нічого кращого. Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того жодної горілки везти з собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заповідяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя [Zarougys] усе, що необхідне для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5-6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. \72\ У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4—6 фальконетів 279 і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженську свиту і шапку 280, 6 ліврів 281 пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Спорядившись ось так, вони спускаються по Борисфену. Отаман 282 має /58/ на щоглі відзнаку 283 і, звичайно, йде на третину корпусу попереду, їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслами. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфена напоготові кілька галер, щоб не дати їм вийти [з лиману]. Але козаки хитріші: вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3-4 льє [вгору] по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож задовольняючись чеканням на них [козаків] у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили [взагалі], то по всій країні здійснюється тривога, досягаючи [самого] Константинополя. Великий Пан розсилає гінців по всьому анатолійському узбережжю, в Болгарію і Румелію [Romanie] 284, аби там кожен пильнував і був готовий до появи козаків з моря. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року*, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії.

Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловіків і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста, захоплюють їх, грабують, палять їх, заглиблюючись іноді на ціле льє в глиб краю, але одразу ж повертаються, знову вантажаться зі здобиччю і вирушають в інше місце, щоб не раз спробувати щастя. Якщо випадково \73\ натраплять [на щось підходяще], то атакують його, а якщо ні — то повертаються зі здобиччю додому. А коли вони наткнуться на якісь турецькі галери чи інші судна, то переслідують їх, нападають на них і беруть штурмом. Ось як це відбувається: їхні судна виступають з води не більше, як на 2,5 стопи, тому вони [козаки] помічають судно або /59/ галеру раніше, ніж можуть бути помічені самі. Далі вони опускають на своєму човні щоглу і визначають напрям вітру, намагаючись плисти так, щоб сонце до вечора було у них за спиною. За годину перед заходом сонця вони з силою гребуть до судна чи галери, доки не опиняться на відстані 1 льє і звідти стережуть їх, боячись втратити з поля зору. Потім десь біля півночі (подавши сигнал) вони щосили веслюють до судна, [причому] половина команди готова до бою, тільки й чекає, коли судно настільки наблизиться, щоб стрибнути на нього. Ті, що на судні, дуже дивуються, побачивши, що на них напало 80 чи 100 човнів, з яких сипляться люди, одразу ж захоплюючи корабель 286. Зробивши це, козаки грабують усі знайдені гроші й товари малих розмірів, які не псуватимуться у воді, а також гармати й усе те, що, на їх думку, може знадобитися; потім пускають судно разом з людьми на дно. Ось яку користь мають з цього козаки. Якби вони вміли правити судном чи галерою, забрали б їх теж, але у них немає цього вміння.

Тепер слід повернутися у свій край. [Тим часом] варта у гирлі Борисфену подвоєна, щоб належно покарати їх за грабунки. Вони, однак, кепкують з цього, хоча й ослабли. Адже не буває так, щоб у проведених битвах вони не втратили

багатьох зі своїх, чи щоб море не поглинуло кількох човнів, бо не всі вони такі міцні, аби витримати. Козаки причалюють у затоці, яка знаходиться за 3-4 льє на схід від Очакова . В цьому місці за чверть льє від Великого моря [Grande Mer] 288 у напрямку до Борисфена тягнеться майже на 3 льє дуже низька долина, яка інколи заливається на півстопа водою. Звідси козаки по 200— 300 чоловік починають перетягати волоком один за одним свої човни, /60/ і [в такий спосіб] протягом двох-трьох днів дістаються до Борисфена з усією здобиччю. Ось так вони рятуються і уникають бою з галерами, що стережуть гирло \74\ навпроти Очакова. Наприкінці повертаються до своєї Скарбниці [Karbenicza], де ділять здобич, про що я вже розповідав.

Є у них ще один шлях повернення — повертаються вони через Донський лиман [le Limen du Don] , перепливаючи протоку між Таманню і Керчю [Керсу] і піднімаючись по лиману аж до річки Міусу [Mius] 290 доти, доки вона сплавна для човнів. Від її верхів'я до верхів'я Тачаводи [Taczawoda] 291 лише 1 льє, а Тачавода тече у Самару [Samare], котра в свою чергу впадає у Дніпро на відстані 1 льє вище Кодака [Kudak], як це видно на карті. Але козаки цим шляхом повертаються рідко, бо це задовга дорога до Запорожжя. Іноді вони використовують цей шлях, вибираючись у морський похід, коли вихід із Борисфена стережуть, щоб не дати їм вийти, великі сили, або ж у них є не більше 20—25 човнів.

Коли галери натрапляють на них у [відкритому] морі посеред дня, то завдають їм великої шкоди своїми гарматами, розполохуючи, немов шпаків, і немало човнів іде на дно. Приголомшені козаки, кому вдалося врятуватись, швидко утікають навсібіч, куди лиш можуть. Але коли вони самі йдуть на бій з галерами, то лишаються на своїх лавах, прикріпивши весла до кочетів перев'яззю з лози. Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, уже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином ведуть вогонь безперервно і дуже влучно. Галера може зав'язати бій лише з одним човном, однак їхні гармати завдають козакам великої шкоди. У таких /61/ сутичках вони завжди втрачають до двох третин своїх людей. Рідко коли трапляється, щоб повернулася половина команди, зате привозять багату здобич, як-от: іспанські реалі 292, арабські цехини 293, килими, парчу, бавовняні і шовкові тканини, інші цінні товари. Ось з чого живуть козаки і такі, [власне,] у них прибутки, бо якщо йдеться про працю, то вони не знають іншого, як тільки пити та гуляти зі своїми товаришами після повернення 294. Виконуючи свою обіцянку, ми розкажемо дещо про їхні звичаї, яких вони дотримуються, зокрема весільні, а [також] про те, як вони інколи діють, закохавшись, що, безсумнівно, багатьом видасться новим і неймовірним.

\75\

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4

ГЕТЬМАНЩИНА У 1657–1687 РР.

Гадяцький трактат гетьмана Івана Виговського (1658 р.) із Річчю Посполитою

В ім'я Боже амінь.

До вічної пам'яті тепер і тих, що будуть потім завжди.

Комісія поміж станами Корони Польської та Великого князівства Литовського з одного і вельможним гетьманам та військом Запорозьким з другого боку через вельможних Станіслава Казимира Беневського, волинського, Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштелянів з сейму від найяснішого Яна Казимира, з божої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянського, смоленського, чернігівського, готського, вандальського дідичного короля та всіх станів коронних і Великого князівства Литовського призначених комісарів з вельможним Іваном Виговським, гетьманом та всім військом Запорозьким в обозі під Гадячим, дня 6/16 вересня, року Божого 1658, Бог дав, щасливо і вічнотривало закінчена.

На тому місці вельможний гетьман запорозький зі своїм військом, прийнявши, як належить, пристойно й подячно, нас, комісарів, і зваживши на повну комісарську силу, дану нам від його королівської милості милостивого пана нашого та станів коронних і Великого князівства Литовського сеймовою повагою, декларував з усім військом, що не з доброї волі, а з примусу Запорозьке військо притиснуто було так всілякими утрудненнями і приступило до своєї оборони. Отож його королівська милість, наш милостивий пан, згадуючи батьківським серцем все, що сталося через колотнечу, взиває до єдності --- не погорджуючи прихильністю його королівської милості добротливого пана, ласку покійно приймаючи, приступають до тієї комісії, потім до спільної домови, постанови, згоди, щирості і із зупільної любові, беручи за свідків страшних заступників Божих, що постановлене має бути щиро, правдиво і вічно дотримано. У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

1. Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в

публічних процесах, візитуванні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра.

Також релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі.

Що ж стосується церков і добр, фундованих здавна на старожитну церкву грецької релігії, при них залишатись мають греки старожитні, православні, а церкви ті після надання публічних прав вірним через полковників та іншу старшину Запорозького війська протягом половини року віддано буде через зобабіч призначених комісарів. А ту віру, що є супротивна вірі грецькій православної і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами² жоден із духовного та світського, сенатського та шляхетського станів церков, монастирів, фундушів засновувати й помножувати не може як у духовних добрах, так і в його королівської величності і у власних дідичних у будь-який спосіб, і силу цієї комісії не порушуватиме на вічні часи. А римську віру у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, але пани світські, так і дідичні, так само й урядники його королівської милості релігії римська жодної юрисдикції не матимуть над духовними, світськими і ченцями релігії грецької, окрім їм належного пастора.

А що в спільній вітчизні спільні прерогативи взаємно належно мають обидві віри, то отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками:

луцьким, львівським, персмишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання. Місце однак призначається його милості отцю митрополитові після його милості ксьондза архієпискупа львівського, а владикам після біскупів їхніх повітів.

У Київському воєводстві сенаторські достоїнності не мають даватися тільки шляхті грецької віри в правочинності тих урядів. А у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативна, так що після відставки сенатора грецької віри має заступати сенатор римської віри. В усіх однак трьох тих воєводствах в осаді й добру посесію уряди мають віддаватися, подавши клятву теперішніх посесорів³.

Для того, щоб розросталася зуйльна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату⁴ грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вальностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютерських професорів, учителів та студентів. Отож аби між студентами та учнями не було жодна okazji до звади, всі інші школи, які були перед тим у Києві⁵, його королівська милість накаже перенести в інше місце.

Його королівська милість, пан наш милостивий, і стани коронні та Великого князівства Литовського дозволяють також другу академію там, де побачать їй принагідне місце, яка буде заживати таких прав і вольностей, як і академія Київська, але така мав бути установлена кондиція, щоб у ній сект аріанських, кальвіністських та лютерських професорів, учителів, студентів не було. А де та академія буде, вже там інших шкіл не можна буде відкривати на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість.

А оскільки вельможний гетьман із Запорозьким військом, од Річі Посполитої одірваним, з любові до його королівської милості, пана свого милостивого і власної вітчизни, відступаючи від усяких сторонніх протекцій, повертається, тож його королівська милість пан наш милостивий і всі стани коронні та Великого князівства Литовського, скільки пан Бог допустив на два боки, офірувати за спільні гріхи його святому маєстату, покрити вічною амністією; тобто вічним забуттям, подаючи різної кондиції людям від найменшого до найбільшого, нікого не виключаючи як з-посеред Запорозького війська, так і урядників шляхетного сіпану, так само і приватних людей, тих загалом усіх, які будь-де і будь-коли залишилися й залишаються при вельможних гетьманах як померлому, так і теперішньому, ніякої помсти ані королівський маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані ніхто з приватних супроти них і кожному зосібна, від найбільших до найменших, не буде чинити і взагалі всі несмаки і все те, що тільки під час війни діялося, цілим християнським серцем під свідоцтвом страшного Бога зупільно добре, по-дружньому собі подарувавши, жодної один до одного ані явної, ані потаємної не повинні чинити помсти і практики, не даючись зводитись без жодного звільнення, коли б хотіли чинити скритні задуми, звільняючись від присяги.

Також усілякі кадукиб, як під тими, які є належні до Запорозького війська, так і під шляхтою, яка при вельможному гетьмані у Запорозькому війську і при шведах Казалася, від будь-кого запрошена, і надані від початку війни без усяких вимовлень, загалам усі і кожен зосібна касуються і законом публічним зносяться,

і щоб вони нічиєму не шкодили гонорові, ані власності добр, які будь-де були за касацією і з книг оголошеними вважати і тих добр власним посесорам вільно віддавати володіти, і не мають боронити того кадуками під цілковитим знеславленням.

А оскільки сама річ, так і імя сама амністії повинні бути святі і оскільки в давнім стані речі й особи всілякої кондиції людям відновлено, то до тієї ж єдності, згоди, милості, права, пана повертаються, як було перед війною. Також застерігається, коли хтось би важився рвати те святобливе з'єднання публічно чи приватна, смів би комусь за посідання ворожі дії попрікати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати. В чому, коли б трапилася okazія для збереження лихослів'я, пильно має бути чинена інквізиція з обох боків. Вся річ Посполита народів польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто аби ті народи залишалися в своїх межах і свободах непорушна, як були перед війною, згідно прав, описаних у радах, судах і вільної елекції панів своїх, королів польських, і Великого князівства Литовського, і руських.

А коли буде необхідність війни зі сторонніми панами на зміну кордонів, або щось би сталося вольності тих народів проти озлоби й пустоти має бути, а при свободах своїх вище названі народи мають ставати добре, по-дружньому як одне ціле, однієї і нероздільної Річі Посполитої, не чинячи поміж себе різниці щодо віри, але хто заявить і зголосить себе до релігії християнської, римська і грецька, усіх при мирі й вольності залишати. Також на права чи декрети, що (постали) з очевидної контрверсей, так і в супротиві, правні приводи були встановлені перед війною і в час війни.

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі⁷. Затяжного війська десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському та інших має йти кошт від Річі Посполита на те військо.

Стан Запорозького війська у тих воєводствах і добрах призначається, в яких лишалися перед війною, і тому війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та інших звичаях, і їх не тільки ні в чому не ображатимуть, але всіляку загалом підтверджують повагу. Надто жоден державець добр його королівська милості і староста, ні дідичний пан і пожшптевий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не бігатимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень, також від цел⁸ і мит по цілій Короні і Великому князівству Литовському. Також і від сусідів усіляких старост, державців, панів і їхніх

намісників мають залишатися вільні, перебуваючи тільки під юрисдикцією самого гетьмана руських військ. При тому всілякі напої 9, лови, польові та річкові, та інші козацькі пожитки вільно мають лишатися при козаках, згідно старих звичаїв.

Зосібна також для подальшого прихилення до послуг його королівській милості, кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень Суде нобілітовано з наданням усіляких шляхетних вольностей так, однак, визначаючи, щоб з кожного палку могло бути сто нобілітованих. Жодних військ польських та литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське. Війська однак платні, які будуть під владою гетьмана військ руських, будуть вибирати хліб з добр королівських та духовних у згаданих воєводствах за ордонансом¹⁰, того-таки, руського гетьмана. А коли б мала бути якась війна від границь руських і була б потреба у посиленні коронних військ, то ті мають бути під регіментом гетьмана руських військ.

Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у Воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне вибрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, з яких одного король, його милість, вибере.

Монетний двір для карбування всіляких грошей у Києві, або будь-де, як належить і буде зручно, має бути засновано, згідно однієї ліги і з королівською особою. Податки, котрі Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, у воєводствах Київським, Брацлавським та Чернігівським мають іти на платного жовніра, який залишається під владою гетьмана руських військ.

Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога.

Дбатимуть ті три народи спільно, всілякими способами, аби вільна була навігація Річі Посполитій на Чорне море.

Однак коли його милість цар не захоче повернути провінцій Річі Посполитої і наступатиме на Річ Посполиту, тоді всі сили, як коронні і Великого князівства Литовського, так і війська руські Запорозькі під регіментом свого гетьмана будуть з'єднуватися і воювати¹².

Добра рухомі й нерухомі, королівщин, також і суми грошей обивателів Руської землі, котрі в'язалися чи при шведському війську, чи Запорозькому, і зараз до вітчизни повертаються, конфісковані, мають бути повернені і заслуги їхні у війську короннім та Великого князівства Литовського мають бути

компенсовані й оплачеш рівно із заслугами військ коронних та Великого князівства Литовського.

А що від цього часу гетьман із Запорозьким військом теперішнім і що буде потім, відступившись від усіляких сторонніх протекцій, не повинен буде більше до них в'язатися і взагалі у вірності, підданстві, послушенстві найяснішого маєстату польського королівства і наступників його, також усієї Річі Посполита має і мають, буде і будуть на вічні часи, не порушуючи однак постановленого братерства з його милістю кримським ханом¹³.

Ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а кали такі трапляться, їх до його королівської милості мають відсилати. Також ані військ чужих не впроваджувати і не мати жодного із сторонніми порозуміння на школу Річі Посполитої, хіба доповівши його королівській милості.

Приватом усім зобабіч, так і духовним римської віри у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському і на Білій Русі, і в Сіверщині до біскупств, пробовств, каноній, плебаній і добр, що до них належать, також ченцям усім до костьолів, кляшторів, дібр, фундацій, також світським зобабіч до добр дідичних, старосте, держав і власностей своїх дожшптевих, заставних і за іншими контрактами належних у тих-таки воєводствах і у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі і на Сівері, які там залишаються, відкривається безпечне повернення і віддача майна. Час однак повернення і віддачі майна його королівська милість, знісшись із гетьманом запорозьким, має призначити. Також спосіб того повернення майна має бути дотриманий, щоб жоден до своєї власності не повертався, а тільки за універсалом його королівської милості та вельможного гетьмана Запорозьких військ. З чого має бути взаємна зобабіч конференція.

А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і поточних повинні мати в тих воєводствах свій особливий трибунал із таким укладом, який самі собі визначать. Окрім того, мають бути осібні судові староства овруцьке та житомирське.

А для ліпшої певності, оскільки гетьман із Запорозьким військом і відірвані воєводства відкидають усі інші протекції сторонніх народів, а добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних і шляхетні до шляхетних повертаються, для певнішого дотримання цього теперішнього постановлення дозволяє тому народові руському його королівська милість та Річ Посполита мати осібних печаткарів, маршалків, підскарбіїв разом із сенаторською достойністю та інші уряди руського народу, які згідно роти¹⁴ коронних урядників, мають виконати клятву, додавши той пункт, що нічого супротивного теперішньому постановленню печаткувати не будуть і взагалі остерігатимуть, щоб тому настановленню через конституцію або сеймові декрети і задвірні рескрипти, універсали, привілеї, не діялося нічого супротивного. До тих печаткарів, уряду і

канцелярії належатимуть всі тільки духовні милості митрополій, єпископій, ігуменій та бенефіцій¹⁵ надання до яких дає його королівська милість, пан наш милостивий у воєводствах Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським. Чернігівським, також всі милості не тільки духовні, але й світські у воєводствах тільки Київським, Брацлавським, Чернігівським, також і суди з королівських міст і згаданих тільки трьох воєводств, і всілякі декрети як задвірні, пак і сеймові. А що тільки б супротивне вийшло тому настановленню з коронної канцелярії або Великого князівства Литовського, те недійсне має бути і голова такого привілею не тільки тратить привілея, але і карі має підлягати на десять тисяч литовських кіп, і це ставитиметься на суд перед королем, його королівською милістю спеціальним списком.

Щоб випадки суперечок щодо підданих, звинувачених у сваволі, не приводили до нових заворушень, усі процеси про належність підданих до наїздів, забоїв, шкод, починених під час внутрішніх колотнеч, земські, городські, трибунальські, також декрети трибунальські персонально щоб розглядалися, особливо у воєводствах Київським, Волинським, Брацлавським, Чернігівським, і касувалися.

З царем, його милістю московським, коли б дійшло до настановлення пактів його королівською милістю і станами коронними та Великого князівства Литовського, має бути забезпечено репутацію й теперішнього настановлення вельможному гетьманові і Запорозькому війську і застережено.

Оцю комісію як їхні милості комісари, так і вельможний гетьман князівства Руського фактично підтвердили присягою і запис присяги виразно підписано рукою їхніх милостей. Більше того, та комісія постановлена буде особливою присягою з сенату через ясно превелебного його милість ксьондза біскупа віденського, також їхніх милостей панів гетьманів чотирьох коронних і Великого князівства Литовського, і печаткарів обох народів, пиж само і через маршалка посольського, боку рицарського на сеймі, який повинен бути якнайшвидше скликаний у присутності послів, відправлених від вельможного гетьмана Запорозьких військ.

А що стосується присяги його королівської милості, пана нашого милостивого, те з ласки своєї панської на покірливе прохання Запорозького війська зволяє його королівська милість і за неї панове комісари, їхня милість, асекурують.

Присяги ж полковників, сотників та усіх старшин Запорозького війська після сейму, на якому буде затверджено теперішнє настановлення, буде виконано перед комісарами, на те деатованими.

Щоб та комісія мала вічну вагу та повагу так як звучить з початку до кінця, буде вона вписана в право посполите, тобто в конституцію, сеймом апробована, знана і утримана як вічне і невідкличне право.

До великої руської булави має належати Чигиринське староство так як постановлено в певний час у привілеї уродженого Богдана Хмельницького, наданому від його королівської милості. А гетьман військ руських вільний мати резиденцію при його королівській милості.

Конвокація воєводств Київського, Брацлавського, Чернігівського після майбутнього сейму, дасть Бог, буде складена найшвидше від його королівської милості, пана нашого милостивого, універсалом.

Діялося, як вище подано, в таборі під Гадячим, дня і року вище названих.

Іван ВИГОВСЬКИЙ,

гетьман військ руських рукою власною.

Московські статті гетьмана Івана Брюховецького (1665 р.) із Московським царством

1

Оскільки належне і від Бога доручене діло містами та землями володіти монархам, а не гетьманам, те щоб Богу і всьому світу було явно, що він, гетьман, із Запорозьким військом і з усіма малоросійськими містами і з селами вічно пробувати хоче в цілковитому та істинному государському підданстві і що бажає самою істиною монарха свого знати, через це гетьман із військом бажає і чолом б'є, щоб всілякі малоросійські та негрошові побори від міщан та поселян, котрі живуть у всякому малоросійському місті й селі, за милостивим государським розглядом щорічно вибирати у государеву казну, а при цих грошових поборах гетьман-таки із військом чолом б'є, щоб, за прикладом інших чільніших міст, і по менших усіх містах малоросійських кабаки були тільки на одну горілку, з яких кабацькі винні приходи мають обертатись у государеву казну, також і всі хлібні розмірки з усіх млинів малоросійських міст прихідні, разом із медовою даниною, вибирати в малоросійських містах як звичайно і з доходами, які приходять від чужоземних купців, вони нікуди інде мають іти в усіх малоросійських містах, тільки в государеву казну.

На перше. Великий государ гетьмана, і старшину, і все військо ударовує, за те милостиво похваляє і почне тримати в своєму государському ударуванні та догляді більше, як раніше, і за їхнім чолобиттям укаже послати в малоросійські міста своїх государських воєвод.

Тоді ж за те від великого государя ударований він, гетьман, у бояри, а ті, що були із ним у Москві, обозний, суддя, полковники й осавули, — в дворяни.

2

Про їхні вольності відповідно попередніх статей із деяким додатковим виясненням, а саме:

Щоб козаків старшина їхня, гетьман, судді, полковники, сотники й отамани у війську по містах і по селах, відповідно прав і звичаїв військових стародавніх, судили й карали, а в ті козацькі суди і в права військові щоб ані боярин, ані воєвода, ані інший начальний чоловік не вступалися.

Щоб дома й хутори козацькі по всіх містах та селах од усіляких становищ вільні були, а ратним людям, котрі через місто проходять чи в місті стоять, мати становища по міщанських і по сільських домах.

Щоб і інші всілякі козацькі місця, тобто гаї, сади, займища, сіножаті, поля, городи були без усілякої шкоди від бояр, і воєвод, і ратних людей, котрі будуть по містах і йтимуть через місто.

Щоб полишені вдови після козаків, в бою побитих і вдома померлих, у домах і в усіх своїх маєтках із дітьми своїми при тих-таки вольностях були збережені.

Щоб млини козацькі, які гачено не мирськими грішми, були цілком вільні при козаку й при козацькій удові.

А з млинів козацьких, тих, що зроблені на заплатах миром і від миру починаються, доходу половина — в государеву казну, а друга половина — на козака та вдову козацьку мають іти також.

Млини міщанські та мужичі, опріч їм третьої млинової мірички, мають підлягати государевій казні.

Щоб вотчини і пасіки козацькі від медової данини вільні були, а коли б який козак слухняний не був і у військо ходити огинався, то той від згаданих статей відпадає і має бути причислений у міський посад; оскільки є щодо того государський милосердний указ, щоб ті особи мали задоволення від того, що їм грамотами надано, і щоб села та млини, надані в грамотах заслуженим особам, не підлягали казенним стаціям, поборам та орендам, а ті вотчини і пасіки в малоросійських городах у трьох місцях: у козаків — вітцівські, а в інших — куплені.

Щоб на військового писаря, як давніше, городище йшло із млинами й належностями, на двох судей військових по млину, на полковників на всіх — по млину із двома борошняними колесами і трете — ступне, щоб у собі мали.

На друге. Бути за їхнім чолобиттям, на остереження козацьких маєтків пошлються до боярина та воєвод у Київ та інші малоросійські міста укази, і бути їхнім вотчинам та пасікам за ними постарому і за купчими.

3

Щоб на гетьмана поміж козацького Запорозького війська, а не з іншого народу та війська, істинного козака вільно було війську Запорозькому правом обирати на гетьманство за указом великого государя при особі, присланій від його государевого престолу. А вибраному гетьману їздити в Москву і бачити очі великого государя.

А після смерті гетьманської булаву і прапора великого, і булаву та прапора меншого, і бунчук, і гармати до гетьманського обрання, через непевність малоросійських жителів, має взяти військовий обозний і відвезти до боярина та воєвод, що будуть у Києві чи в іншому якому малоросійському місті.

На третє. Цій статті бути, як написано, і гетьманам при обранні давати меншу булаву, і прапор, і бунчук, і гармати, а булаву та прапор великі із Києва прислати в Москву, якими нововибраного гетьмана ударує великий государ і зволить дати йому в Москві на потвердження своєю государеву жалувану грамоту.

4

Щоб уся волость Гадяцька була при булаві, як за гетьмана Богдана Хмельницького, а у Гадяцькій волості пробувають міста: Котельна, Опішна, Куземин, Грунь, Черкаська, Зіньків, Лютинка, Веприк, Рашівка, Комишна, Ковалівка, Бурок — і щоб вони всі із млинами, із селами, з полями та з іншими угіддями, що до них належать, ішли на гетьманську булаву. У тих містах млини дані будуть військовим осавулам, двом чоловікам.

На четверте. Великий государ ударував гетьмана, велів дати йому на булаву Гадяч із тими містами.

5

Щоб у Київ на митрополію, за указом государським, прислано було з Москви російського святителя для того, щоб духовний чин, озираючись на митрополитів, що перебувають під королівською рукою, не був шкідливий війську у хитаннях, оскільки в Переяславських статтях і в Батуриновських постановлено київському митрополиту бути під послушанням патріарха московського.

На п'яте. Великий государ зволить щодо того списатися з царгородським патріархом, і коли царгородський патріарх подасть благословення щодо митрополита в Києві, то про те буде в той час і указ.

6

Щоб у малоросійських містах при воєводах було ратних людей: у Києві — 5000, у Переяславлі — 2000, а з тої двотисячки до Канева — 500 з переміною ходити, в Чернігові — 1200, в Ніжині — 1200, в Новгородку — 300, в Полтаві — 1500, а з них на Запорожжя 1000 піде, в Кременчук — 300, на Кодак — 300, в Острі — 300; з Києва також до Мотовилівки [піде] — 300; із Києва також мають ходити при гетьмані 100 чоловік. І щоб воєводи у воєнну дорогу гетьману та полковникам половину ратних людей із міст давали безвідмовно.

На шосте. Бути за їхнім чолобиттям, а боярину та воєводам у малоросійських військах давати гетьману на війну і полковникам для посилок людей за своїм розглядом.

7

Про дачу на військову армату до Лохвиці ще й другого міста Ромен з належностями.

На сьоме. Великий государ ударував гетьмана: на армату місто Ромен велів дати.

8

Також щоб государевим ратним людям насильно не давати малоросіянам фальшивої монети.

9

Щоб козаків змінниками не називати.

На восьме і дев'яте. Повелено щодо того до боярина та воєвод у Київ та в інші малоросійські міста послати укази.

10

На підтвердження попереднього, щоб гетьману без волі государевої із чужими землями не зсилатися. На десяте. За те гетьман похвалений.

11

Щоб за указом великого государя королівські привілеї міщанам, дані на магдебурзьке право, гетьман, відібравши у міщан, подав у приказ Малої Росії.

На одинадцяте. Великий государ указав їм на магдебурзьке право дати свої жалувані грамоти відповідно їхніх привілеїв.

Статті-прохання гетьмана Петра Дорошенка до турецького султана (1668 р.)

1

Ми готові воювати з усяким неприятелем твого повелительства, а на затвердження цих договорів послано було посла, чауша, в літо від Різдва Христового 1668, в 10 день серпня.

2

За договором і установленням, які були в час Богдана Хмельницького, гетьмана, те ж хоче й Петро Дорошенко, гетьман, разом із послами, посланими до султанської величності, тобто: хай утвердить такі примирення і установлення, раніше мовлені, бо й він сам завжди готовий стати супроти всякого неприятеля султанської величності, коли буде нужда й потреба.

3

Того просимо, щоб раті, які повинуються султановому повелительству, тобто кримські, черкаські, нагайські, також і буджацькі й інші такі ж, котрі мають приходити в нашу поміч і в посіб'я, хай будуть під владою й керівництвом нашого гетьмана, а потім його наступників через те, щоб ті раті слухали гетьмана і купно із козацьким військом, коли буде потреба, змогли находити й нападати на неприятельські міста чи обороняти нас.

4

На утвердження цього прийму я, гетьман, і все козацьке військо знамено, також булаву і знамено, що його турки звать туї.

5

Коли ж зволить такими знаменами нас пошанувати й ударувати, султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й (вельми уярмленні, чи данники, чи будь-яким податям повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відсуджені. До того жадаємо, щоб гетьмана не перемінати, його ж Запорозьке військо собі вибере, і замість нього іншого не ставити, але тільки нехай оті знамена воїнські будуть для ознаменування і свідчення правдивого приятельства та згоди козацьких військ із оттоманською міццю й татарами — хай будуть готові перед нашим гетьманом у будь-якій війні, що буде супроти козацьких недругів, чи султанських, чи супроти татарських.

6

Коли султанові раті чи татарське військо прийдуть на поміч козакам і виходитимуть для посіб'я їм у вітчизну та країни їхні і до міст на відвернення

неприятельської сили, не хочемо, щоб вони будували свої молитовні храми, що зветься мечеті, ані будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабити, аби потім побудувати свої. До того, коли будуть козаки пошановані султанськими знаменами, ті ж таки знамена нехай шанують і турки, а в честь і любов тих знамен не зможуть грабити чужих маєтків і міст палити і нікого чоловічої та жіночої статі із козацького роду полонити і в царське місто Константинопольське відводити, а хто дерзне те вчинити, то покарати смертю, знищивши той рід, котрий буде супротивний роду козацького війська.

7

Війська, що приходитимуть із Волох та Мултян пособити нам, хай не зможуть марноти творити всім тим містам, монастирям, церквам, які є під гетьманською владою; священники, які живуть у нашій землі, нехай будуть у мирі, і без жодного страху, і без боязні та жаху, щоб пробували подібно всі, котрі хиротонію приймають од патріарха царгородського, а живуть у Києві та Галичі 1, щоб ними свій митрополит правив і рядив.

8

Щоб наш гетьман завжди був утверджений у своїй достойності аж до останнього дня життя свого так, щоб його ніхто не міг із султанової влади перемінити і з престолу його не скидати. Знову-таки, коли козаки, які з нами не годяться, почнуть творити зібрання і стануть супроти нас творити підступи та сітки зваб, хай не зможуть собі поставити іншого гетьмана через те, що ми вельми задоволені є і щирість маємо до панування цього гетьмана і згодні однодушно йти на супротивників наших аж до останньої відомсти.

9

А оскільки руський народ тепер розвівся 2, коли б поляки взяли думку, щоб не віддати їм Києва, а казали те все турку і до нас мали своє незакрите серце — та світла справа нехай іде в різні країни людей 3, а тримати ту ж таки віру з греками не тільки в тих країнах, але і в інших межах і границях, тобто з однієї сторони — Перемишля, Самбора, і від міста Києва, і далі на двісті миль; з другого боку від ріки Вісли, а інші — з третього боку, тобто від гетьмана; і з четвертої сторони — від Севська та Путивля — всі тут є козаки. Сподіваємося, що й усі в малому часі це установлення приймуть і будуть із нами згодні — це подбає з великим старанням, з Божою поміччю, учинити гетьман наш, щоб інші звільнилися від уярмлень, які їх тримають і під ігом найбільшим; коли ж вони повернуться до нашої влади, величезне створимо старання — нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана. Одначе, оскільки нам такі численні не повинуються, але чи полякам, чи москві підданствують, чи від своїх царів переконані, а більше грошима схилені, коли

чинитимуть марноту людям турського повелительства чи супротивлятимуться ордам кримського хана, обіцяємо з ними нічого не діяти, а від співдружності із ними ухилятися і від дружби з ними хоронитися, а як на супротивника оттоманського султана поставати однодушно разом із гетьманом, щоб заради султана оттоманського помститися — як супротивників їх поб'ємо, сильно на них наступаючи.

10

Бажаємо до того, щоб не було находу і грабунку від тих, що довкола нас, підданих міст та меж турського султана, за велінням підданих, як у місцях, що є біля ріки, названої Деркус, так і тих, що поблизу Буга, на тих місцях, що поблизу Сочави, де нам фортеці ніяк не творити, ані сторожі не тримати.

11

А оскільки руський народ не знає жодної мови, окрім природної, старанно молить наш начальник і пан, щоб після повернення послів од султанської величності грамоти писалися до гетьмана і до всього козацького війська чи польському, чи по-грецькому; знову-таки, посли, що приходитимуть у наші краї, хай цілком говорять руським діалектом.

12

Просимо царської величності, щоб після смерті теперішнього царгородського патріарха, що зветься Методій, аби ніхто не став наступником, хіба той, що його архієрейський собор разом із кліриками виберуть, і такому в жодному разі не бути зміненому, а сидіти на престолі аж до останнього в своєму житті дихання. Це учинення хай цілим залишиться і для майбутніх патріархів. Коли ж хтось із архієреїв чи з кліриків дерзне заколочувати й скидати правдивого патріарха і посміє зійти на престола патріаршого чи через золото, чи дари, — такі люди, які знайдуть і триматимуть чужу річ, кріпко й сильно нехай будуть скарані.

13

Коли прийде час воювати із яким-небудь неприятелем і прийдуть звідусюди на поміч турські війська до нас, у нашу країну, не мають жити по селах та містах за своїм бажанням і вподобанням і щось насиллям брати, але хай живуть у місцях, їм призначених, і хай пробувають у них задоволені харчем та оброком, від нас дозволеним. Це саме зберігатимуть і наші козаки, коли підуть, покликані будши на поміч султану, як є, — нехай задоволені будуть тим, що вільно зволяється.

14

Коли котрий козак судитиметься із турком, як винний буде турченин чи козак, усяк має судитися перед своїм старшиною і від нього караний бути у міру

свого переступу. Коли ж хтось невинним виявиться, то щоб був вільно відпущений.

15

Нехай не учинить султан турський миру, ані хан татарський, із порубіжними і близькими володарями, а передусім із королем польським і з царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турський султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір чи вдома, чи в полі із козацькими неприятелями чи на марноту Запорозького війська, то явно зголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і пагубний. Так само відтак, щоб був мир твердий і постійний, є потреба, щоб той був із явною відомістю гетьманською і Запорозького війська, бо коли козацькі раті приймуть якусь марноту і сліпо постраждають од своїх супостатів, випаде потреба вдіяти відомству Запорозькому війську, так само й турському на скоєну образу без будь-якого розору нашого прийнятого миру, оскільки воістину обидва боки з'єднані навзаєм і єдиним тілом учинені супроти своїх недругів.

16

Завершення насамкінець хай буде таке: коли турський султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але всеконечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям візьмуть, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому, а ніяк не змінно, однак ніколи супроти султанової величності не воюючи, ані рук наших не підносячи за неприятельським звичаєм, хіба раніше будемо переконані і примушені від турського і татарського війська.

17

Коли військо Запорозьке захопить якийсь певний град чи місто із поміччю турського війська, те взяте місто нехай буде під областю гетьмана і Запорозького війська; ніякої там не залишати сторожі і не творити турської фортеці.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5

ГЕТЬМАНЩИНА У КІНЦІ XVII – XVIII СТ.

Коломацькі статті гетьмана Івана Мазепи із Московським царством (1687 р.)

1

Про затвердження Запорозькому війську і всьому малоросійському народові давніх прав та вольностей Хмельницького 1162.

Гетьман, Запорозьке військо і малоросійський народ просять у великих государів і у великої государині, в їхньої царської пресвітлої величності, милості, щоб їм бути при колишніх своїх правах та вольностях, і чим ударований був попередній гетьман Богдан Хмельницький, то щоб усе те було потверджено їхніми государськими милостивими грамотами і їм.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували гетьмана обох боків Дніпра, старшину і полковників, усе Запорозьке військо і малоросійський народ їхніми колишніми правами та вольностями і звеліли дати на те йому, гетьманові, свою государську жалувану грамоту.

2

Про воєвод і залоги в Києві, Переяславлі, Чернігові, Ніжині, Острі, щоб воєводи не втручались у військові права та справи, а коли трапляться образи малоросіянам од служивих, щоб воєводи судили в присутності малоросійських начальників і розумних людей тут-таки; і про малоросійські побори.

Гетьман Богдан Хмельницький просив милості у батька, їхньої царської величності, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, щоб він, великий государ, указав бути своїм, царської величності, воєводам із ратними людьми в Переяславлі, в Ніжині і в Чернігові, писано також про це його государський указ і в пунктах бувшим після нього гетьманам.

І батько їхніх государських величностей, блаженної і вічнодостойної пам'яті великий государ, його царська пресвітла величність, указав бути в малоросійських містах своїм, царської величності, воєводам і ратним людям для оборони від ворогів і щоб надалі не було ні від кого в малоросійських містах замішанини і зради, а саме: указав він, великий государ, його царська пресвітла величність, бути воєводам у прародительній своїй государській вотчині, в богоспасенному граді Києві, також у Чернігові, в Переяславлі, в Ніжині, в Острі,

а в права та вольності козацькі і в суди, і в будь-які справи вказав воєводам не втручатися, як київському воєводі, так і в інших містах, а вказав їм мати начальство над ратними людьми, котрих буде прислано в ті міста в різному обладунку на оборону. А коли б хто з жителів тих городів і міст, сіл чи деревень усякого чину почне бити чолом великим государям на образи від ратних людей і приноситимуть чолобиття воєводам, то за указом великого государя, його царської пресвітлої величності, воєводи повинні судити тих ратних людей. А при тих-таки судах указано бути в усякому місті, де живуть воєводи, для великої правди і швидкої розправи значним добрим і розумним людям з малоросійських жителів, щоб бути при тих судах разом з воєводою і правдиво судити та чинити за судом та дізнанням указ, як належить за указом великого государя, його царської пресвітлої величності. А щодо поборів указав великий государ, щоб було в малоросійських містах, як це в них заведено і як написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького. А тепер великі государі і велика государиня, щасливо правлячі, їхня царська пресвітла величність, указали потвердити цей государський указ свого батька, блаженної і вічнодостойної пам'яті великого государя, і бути йому незмінним.

І гетьман, вся старшина, і Запорозьке військо, і малоросійський народ били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

3

Про збір грошей з поборів Малої Росії в казну царської величності і про заплату тими грошми всій старшині та черні Запорозького війська, згідно до уложення, а щоб реєстрових козаків було поставлено тридцять тисяч. Тут-таки і про архієпископські, монастирські, попівські та панські маєтності, в якому вони мають лишатися стані під своїми державцями, і про побори з них.

Щоб згідно до постановлених статей Богдана Хмельницького реєстровому війську, яке завжди буде на службі його царської пресвітлої величності, було милостиве ударування і заплата з їхньої, царської пресвітлої величності, казни.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали говорити на раді про реєстрове військо, скільком бути тисячам військових козаків. А що в тій їхній статті написано, щоб була війську заплата з їхньої, царської пресвітлої величності, казни, то того в статтях Богдана Хмельницького не покладено, а покладено, що мають бути побори, де належить збирати в скарб його царської пресвітлої величності, і з того скарбу давати на військо за реєстром, кому що в статтях постановлено. Бути отож так само й тепер.

І гетьман, і старшина, і Запорозьке військо били чолом на государську милість і приймають це. Постановлено на цій раді давати, як і раніше:

гетьману тисяча золотих червонних на рік,

писарю військовому й обозному по тисячі золотих польських,
 на військових суддів по триста золотих,
 на судейського писаря сто золотих,
 на писаря і на полкового хоружого по п'ятдесят золотих,
 на сотницького хоружого тридцять золотих,
 на гетьманського бунчужного по сто золотих,
 на полковників по сто єфимків,
 на полкових осавулів по двісті золотих,
 на військових осавулів по чотириста золотих,
 на сотників по сто золотих.

Реєстрових козаків хай буде тридцять тисяч чоловік, а давати на чоловіка по тридцять польських золотих.

А скільки в котрому полку буде козаків, то скласти на те реєстр і бути козакам реєстровими. Попереду реєстру писати старих

козаків, які служили довгу службу, а коли старих козаків не достане в полках до тридцяти тисяч, то приймати в те число в козаки міщанських та поселянських дітей. А на Запорозьке військо, на тридцять тисяч, збирати побори з усяких маєтностей без розбору, чиї б вони не були, окрім монастирів, і з тих поборів давати жалування великих государів гетьману з начальними людьми і козакам за колишніми ствердженими статтями. А коли тих поборів не вистачить гетьману, начальним людям і козакам, згідно до положення, то ті побори розкладати за збором, скільки того збору буде. А в кого з полковників і начальних людей є маєтності і на ті їхні маєтності дано жалувани, великих государів, грамоти, то тих підданих, полковників і всяких начальних людей, за котрими ті маєтності числяться, судити і вільні приноси у них приймати, сіно й дрова веліти їм готувати на себе, а побори з них на козацьке жалування збирати, як і зо всіх. Митрополичим, архієпископським, єпископським і монастирським підданим діла до податку на військо нема. А відтепер в архієпископські і в монастирські вотчини наново нікого не приймати, будуть за ними старі піддані, й учинити на них перепис та книги, скільки підданих за митрополитом, за архієпископом і за монастирем у їхніх вотчинах. А з мужиків у реєстр у козаки не писати і не приймати. З протопопських та попівських маєтностей побори на козаків збирати згідно до уложення про козацькі маєтності. А з міст брати всілякі прибутки за їхніми правами. А маєтності генеральної старшини і знатних та заслужених осіб мають бути вільні від усяких військових поборів і нічого в них у військовий скарб не брати.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути тому за їхнім чолобиттям, згідно до колишнього і до теперішнього свого государського указу та повеління.

4

Про заслужених осіб дворянської честі, про села та млини, надані їм і ствержені грамотами, також про грамоти, дані старшині та значним військовим особам, щоб їх гетьман не відбирав від них і не порушував монаршого указу.

Коли хто раніше із заслужених ударований був дворянською честю, то щоб при тому чині й честі лишалися, а коли хто заслужить і надалі і про них гетьман і старшина битимуть чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, то щоб царська пресвітла величність зволив ударувати дворянською честю і тих. А кому гетьман і старшина дадуть за послугу млин чи село, чи хто в кого купить і універсали свої на те дасть, то вони, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, почнуть бити чолом на потвердження того в їхніх государських жалуваних грамотах. І щоб царська пресвітла величність ударували їм, звеліли дати їм на ті маєтності свої, царської пресвітлої величності, милостиві жалувані грамоти.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували на те їхнє чолобиття, і кому будуть дані їхні царські жалувані грамоти, то незмінно володіти їм за тими жалуваними грамотами млинами і селами, а гетьманові тих грамот у них не віднімати і їхнього милостивого государського указу нічим не порушувати. Також коли будуть дані комусь зі старшини і значним особам якісь інші жалувані грамоти, то бути тим їхнім государським жалуваним грамотам у своїй-таки силі і гетьманові тих грамот у них не відбирати.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість і прийняли те з радістю.

5

Про послів, посланників та гінців царської величності, котрі мають їхати через Малу Росію, щоб вони самі кватир не займали і підвод не брали; також про гетьманських посланців у Москву, щоб їх не посилали більше як чотири рази в рік, і то в найпотрібніших військових справах, а всі інші відомості та справи неважливі посилали в Москву в листах через пошту.

Щоб послі, посланники і гінці царської пресвітлої величності не ставали в козацьких дворах і насильно не брали підвод у сотників, в отаманів і у військових товаришів, а щоб надалі відводила їм двори і давала підводи городово старшина, а самі щоб вони насильно в дворах не ставали і по дворах підвід собі не брали, а в кого візьмуть підводи, то щоб ті підводи відпускали назад без затримки.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, указали бути за чолобиттям щодо тих постійних дворів та підвод, ті підводи під посланців царської пресвітлої величності, котрі їдуть з Москви і назад, давати полковникам і старшині в містах, хто відатиме тим, по подорожніх так, як і тепер ті підводи даються в містах. А посланців од гетьмана до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, посилати в Москву по тричі і по чотири рази для найпотрібніших військових справ, і щоб при тих посланцях челяді було при значних особах по три чи по чотири чоловіки, а більше від того не посилати, а про неважливі справи і про всілякі звідомлення писати до великих государів через пошту.

І гетьман, і старшина, і полковники, і все Запорозьке військо били чолом на государську милість і те прийняли.

6

Про вибрання нового гетьмана після гетьманової смерті чи в якомусь іншому випадку, також про військові клейноди, тобто прапор, булаву, печатку і литаври.

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, старшина і Запорозьке військо, щоб коли за божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи щось інше, то хай великі государі ударюють їх, звелять вибрати гетьмана за їхніми правами, і щоб з їхнього государського милосердя дано було у військо гетьманові військові клейноди: прапор, булава, печатка і литаври.

І великі государі, і велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували: звеліли обирати гетьмана за давніми їхніми правами та вольностями, з відома великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, а без чолобиття і без указу великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, старшині і всьому Запорозькому війську гетьмана не обирати, так само і не відставляти від гетьманства. А клейноди: прапор, булаву, печатку й литаври — тримати бережливо. Коли ж щось загубиться, то натомість буде прислано військові клейноди від їхньої царської пресвітлої величності.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на милість їхньої царської пресвітлої величності і прийняли те з радістю.

7

Про листи до гетьмана, котрі можуть іти від різних государів та сусідів; про те, щоб йому, гетьманові, не мати без відома своїх государів жодних письмових кореспонденцій з жодними государями; також про дотримання постановленого і закріпленого союзу з поляками; про засторогу від бусурман і про воєнні

промисли над ними; тут-таки і про запорожців — про грошову і борошняну їм платню і про те, як жити з Кримською державою.

Щоб звелено їм було приймати і присилати від навколишніх госуларів усілякі присильні листи, а прочитавши, відсилати до великих госуларів, а від себе щоб їм до них не писати.

І великі госуларі, та велика госулариня, їхня царська пресвітла величність, указали по тій статті гетьману і всьому війську відмовити, тому що й попереднім гетьманам було велено не мати таких зносин з жодними госуларями, і це тому, що від того чиняться в малоросійських містах численні чвари. Так само і тепер гетьману і всій старшині не писати й не посилати до польського короля, до інших госуларів і до кримського хана, а коли від якихось госуларів чи від кримського хана придуть до них листи, то ті листи прийняти їм і прислати до великих госуларів на Москву в приказ Малої Росії, а від себе їм у відповідь на ті листи ні до кого не писати; при тому ж йому, гетьманові, всій старшині, всьому Запорозькому війську і малоросійському народові міцно тримати і нічим не порушувати вічного миру й союзу, постановленого великими госуларями, їхньою царською пресвітлою величністю, з його величністю королем польським, і задовольнитися тими містами і приналежним до них, які в договорах поіменовано і детально перечислено. А що за тими договорами відступлено в бік його величності короля польського, то в ті міста не вступатись і не давати ніяких причин до порушення договорів. Списки тих постановлених договорів між царською пресвітлою величністю і його величністю королем польським послано було від великих госуларів до попереднього гетьмана, і тепер вони зберігаються у військовій канцелярії. А коли б були які порушення того договору на вічний мир у малоросійському краї з польського боку, то їм про те писати до великих госуларів, а самим ніяких порушень не чинити. А для захисту великоросійських та малоросійських міст від наступу кримського хана тримати їм полки в належних місцях і мати всіляку засторогу, для запертя ж самого Криму і для промислу над містечками Казикерменом та над іншими в належний час за указом їхньої царської пресвітлої величності посилати їм військо, а саме в Січ і в інші тамтешні місця, і над містечками, і під Очаковом чинити всілякий воєнний промисел; великі ж госуларі, їхня царська пресвітла величність, укажуть посилати тим малоросійським військам, відповідно до часу, раті з великоросійських міст. Так само й запорожців тримати в давніших місцях і неодмінно посилати їм на кожен рік борошна і плату, оскільки тим запорожцям давали таке при давніших гетьманах, і те борошно та гроші відсилати до них у самий запорозький кіш. А миру запорожцям із Кримом і містечками ніколи не мати й міцно стерегти, щоб з малоросійських міст не їздили в Крим з товарами, запасами і зі всілякою живністю, щоб не продавали в Крим і коней.

І гетьман, і старшина, і полковники, і все Запорозьке військо прийняли той їхній госуларський указ і обіцялися тримати його твердо.

8

Про війська царської величності, коли йтимуть на війну через Малу Росію, щоб у козацьких дворах не ставали, вольностей козацьких не віднімали, мужиками і зрадниками їх не називали і в провідники їх не брали; так само щоб не вивозили з України давніх російських людей; тут-таки про служивих та всіляких людей, що тікають у Малу Росію і там переховуються.

А коли війська їхньої царської пресвітлої величності підуть супроти ворога, то щоб вони в українних містах в козацьких дворах не ставали, а ставали б у міщан, щоб вольностей козацьких не відбирали, мужиками та зрадниками їх не називали і в провідники їх не хапали. Так само щоб і російських людей, котрі зайшли на Україну давно, не вивозили з України. Ще від того були на Україні заколоти великі, що з України вибирали драгунів та біглих людей за багато літ, бо вони вважали, що це чинилося начебто не за указом великих государів, їхньої царської пресвітлої величності.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, не вказали ратним людям ставати в козацьких дворах, а надалі ставати їм у міщан і мужиків, а хто почне вольності їхні віднімати та зрадниками і мужиками козаків називати, то тим указали царська пресвітла величність чинити після дізнання покарання. А щодо втікачів у малоросійських містах, служивих боярських людей і селян, котрі не захотіли служити їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, то ці боярські люди й селяни, вкравши щось, учинивши вбивство, чи розбій, чи вчинивши яесь інше зло, чи не хотіли дати оборону своїм государям, біжать на самоволу до них, у їхні, великих государів, малоросійські міста. То тих утікачів і всіляких чинів людей не приймати і в себе не тримати, а віддавати їх з малоросійських міст без усілякої затримки, оскільки від тих утікачів виходять численні заколоти. І на попередніх радах, і в пунктах укріплено те й душами їхніми затверджено, щоб тих утікачів не приймати, а які віднайдуться, то таких віддавати.

І гетьман, і вся старшина, і Запорозьке військо прийняли те й обіцялися виконувати цей їхній государський указ твердо.

9

Про малоросійських людей, забраних у військовий час і завезених у Велику Росію.

Щодо жителів усіляких чинів малоросійських міст, котрих було забрано у військові часи в полон у великоросійські міста, то жити їм у тих містах, куди їх завезено. А коли хто з них відійде сам у малоросійські міста до своїх родичів чи в ті місця, де жили раніше, і коли не вчинять ніякого злочинства, то таким жити на своїх старих місцях, як і колись, де хто жив; а втече, вчинивши злочинство, то таких, відшукавши, віддавати.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли бути за цим чолобиттям.

10

Про гетьманські заколоти в Україні і про нахил до зради, щоб провідавши про це, доносили про таке царській величності.

Коли трапиться надалі такий гетьман, який, забувши страх божий і превелику та невимовну милість до себе великих государів, почне чинити в містах Малої Росії якісь заколоти, так як чинили те Івашко Брюховецький та інші, то їм того поміж себе остерігати, і вивідувати, і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, і ніяким гетьманським заколотам не вірити.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли і обіцялися дотримуватися його твердо.

11

Гетьмана за його переступи (окрім зради) не змінювати без відома царської величності, так само і гетьман не вільний змінювати без відома царської величності генеральної старшини, а старшина повинна віддавати гетьманові всіляку честь та послух.

Коли ж гетьман учинить якийсь переступ, опріч зради, то його без указу великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, не змінювати, а вкажуть великі государі зробити про те дізнання і за дізнанням учинити указ за їхніми правами. Так само не змінювати з уряду гетьманові нікого з генеральної старшини без волі й указу їхньої царської пресвітлої величності, не списавшись про те з ними, великими государями. А коли хто зі старшини буде винуватий перед великими государями, їхньою царською пресвітлою величністю, чи виявить до нього, гетьмана, якийсь непослух, то про те писати йому, гетьману, до великих государів і великої государині, їхньої царської пресвітлої величності, а на те буде прислано до нього указ їхньої царської величності. А генеральній старшині, і полковникам, і всяким урядникам мати щодо нього, гетьмана, всілякий послух, тримати до нього честь і шану так, як це бувало при давніших гетьманах. І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо прийняли їхній государський указ і обіцялися дотримуватися його твердо.

12

Про смертну кару тим людям у Малій Росії, від яких поміж народом мали б виникати якісь пересвари й заколоти.

А коли в малоросійських містах почнуть чинитись від жителів, від будь-кого, якісь пересвари, то гетьману й старшині наглядати за тим, і стерегти міцно,

і писати про те до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності, а тих людей, від яких учиняться в малоросійських містах якісь заколоти, гамувати, карати і страчувати на смерть за їхніми правами, як про те постановлено на попередніх радах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо той їхній государський указ прийняли.

13

Про мужиків, будників та винокурів, які свавільно називають себе в Україні козаками і які чинять поміж народом усілякі лиха й пересвари і безчестять старих козаків. Щоб зібрати для присмирення тих свавільців кінний компанійський, охітний, тисячний, платний полк.

Стало відомо великим государям, їхній царській пресвітлій величності, що великі чвари і розлиття невинної крові та хапання бусурманами в полон християн чиниться від свавільних людей, котрі, забувши страх божий і свою обіцянку, заводять усілякі посварні та заколотні речі, і від того бувають великі біди, оскільки вони, землероби, мужики, будники і винокури, кидають свою роботу, називають себе козаками, і від того чиняться великі розори й біди, а правдивим козакам вони чинять безчестя. То щоб для того виділили полковника і козаків, а при ньому щоб було реєстрових козаків тисяча. Коли ж трапиться десь якийсь неспокій і зрада, то йому, полковникові, тих свавільників приборкувати за своїми правами, як це виказують їхні права, і давати тому полковникові й тисячі чоловік плати за домовленістю на рік, і щоб вони стояли на виділеному місці, де годиться, по всіх полках на цьому боці Дніпра.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість, прийняли те з радістю і обіцялися дотримуватися твердо.

14

Про малоросійських людей, щоб вина й тютюну у великоросійські міста не ввозили, й таємно не продавали, і тим щоб не чинили перепони кабакам царської величності у грошовому зборі; а за домовленістю вільно привозити вино на кабаки і продавати, коли потребуватимуть; а коли якісь малоросійські люди будуть спіймані у великоросійських містах з вином та тютюном, таємно продаватимуть їх, то тих висилати з усім назад, а коли являться ще вдруге з тим-таки товаром і ті ж таки люди, то всі такі їхні товари забирати на государя без плати.

Жителі малоросійських міст приїжджають у Московську державу і в українні міста та привозять вино й тютюн і продають всіляким людям, від чого порушуються і не добираються кабацькі збори. То щоб учинити міцний заказ під жорстоким покаранням, щоб усяких чинів жителі малоросійських міст вина й

тютюну не возили в Москву, в українні міста та в повіти, не продавали і не чинили тим порушення й недобору казні великих государів, їхньої царської пресвітлої величності. А коли треба буде вино в якісь малоросійські міста за домовленістю, то за домовленістю вино в ті міста привозити вільно.

І гетьман, і старшина, вислухавши цю статтю, говорили, що вони розішлють про те по всіх містах універсали; коли ж когось із малоросійських жителів буде спіймано у великоросійських містах з вином та тютюном, то тих висилати з вином та тютюном у малоросійські міста. Коли ж вони таки прийдуть і будуть спіймані вдруге, то забирати у них усе на великих государів без заплати.

15

Про козацькі дідичні, батьківські, куплені, й вислужені, й надані ґрунти та всілякі маєтки і пожитки, щоб після смерті чоловіка незмінно володіли всім тим козацька жінка та діти; жінки козацькі після смерті своїх чоловіків звільняються від усіляких наруг, доки не вийдуть заміж: коли вийдуть за козаків, лишатимуться знову при козацьких вольностях, коли ж посягнуть за мужиків, то підлягатимуть міській повинності; тут-таки про козаків, котрі живуть у духовних маєтностях.

Смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність гетьман, і старшина, і військо просить про козацькі маєтки, хто має свої власні ґрунти, вічні, батьківські, дідичні, куплені, тобто: поля, ліси, сінокоси, стави, млини та всілякі інші пожитки, то щоб військо товариство лишалося цілковито при своїх прямих ґрунтах та пожитках. А коли на службі великих государів смерть випаде від ворога на котрогось чи помре він своєю смертю, то щоб володіли тими прямими добрами після того при тих ґрунтах жінка й нащадки його; а коли заслужений козак лишить після смерті жінку, то щоб жінка після його смерті була звільнена від усіляких наруг, тобто щоб усяка старшина військова не утяжувала її постоями, поборами і підводами, і це доти, доки не піде вона заміж: коли за козака, то матиме вольність, а коли за мужика, то підлягатиме міським повинностям. І ті козаки, котрі живуть у маєтностях духовних осіб, щоб лишалися при тих-таки вольностях також.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували по цій статті, указали бути так, як було до цього, згідно з правами їхніми та вольностями і зі своїми, царської величності, жалуваними грамотами на дане їм, куплене і заслужене, відповідно до королівських привілеїв, і бути тому неодмінно.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на таку государську милість.

16

Про давання відсічі всіляким ворогам, котрі мають наступати на Україну, для чого має бути допомога від царських військ, які виправлятимуться з Великої Росії, і від військ із залог, що лишаються в українських містах.

А коли ворожі війська і задніпрянські козацькі мали б наступати війною на цей бік Дніпра, то смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність про швидкі посилки супроти того ворога в допомогу, щоб ті посилки за указом великих государів давали відсіч разом з нами, а не так, як раніше бувало, що Запорозьке військо писало, просячи собі швидких посилок, і завжди то затягувалося, а вороги тим часом, наступивши на цю країну, доводили її до останньої пагуби і знищували. Через це нині смиренно просимо їхню царську пресвітлу величність, що як тільки почнемо просити милості про посилки супроти ворога, який наступає, то щоб на той час ратні люди їхньої царської пресвітлої величності з боярами й воєводами були прислані до нас на оборону без загайки, а поки бояри й воєводи приспіють, щоб воєводи, котрі перебувають у малоросійських містах, неодмінно давали їм, скільки буде треба, війська із міст.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували, звеліли тримати його, гетьмана, і всю старшину, і Запорозьке військо, і весь малоросійський народ у своїй государській милості і в повній обороні від ворога. А раті великих государів ходять за добрим звичаєм в повному ратному уладженні в боях і воєвод в полках, і про те їм самим відомо. А швидко, неуладжено і наскоком ходити вони не звикли. Коли ж наступатиме ворог великих государів на малоросійські міста, то за указом великих государів ратних людей в допомогу буде прислано, а коли буде незручна дорога, наприклад восени, так само і весною, то прибудуть вони нешвидко, і цього не ставити собі за немилість великих государів. А з міст від воєвод і від ратних людей городова оборона буде, а з міст ходити оборонятися вилазками. А коли йтиме гетьман у похід на ворога та свавільних людей, то давати йому з Києва, з Ніжина, з Чернігова кінних і піших ратних людей, скільки випаде, і бути їм у поході з гетьманом на його, гетьманських, конях та харчах.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо на їхню государську милість били [чолом].

17

Про гетьманську резиденцію в Батурині, і щоб бути при ньому військовій арматі; також лишатися при ньому одному стрілецькому полку на його, гетьманському, провіанті.

Гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість, щоб великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували старшину і Запорозьке військо, веліли бути в Батурині гетьману та арматі.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували їх, звеліли бути йому, гетьманові, та військовій гарматі в Батурині, і ще ударували великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, за колишньою милістю до них батька свого государя, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, і брата свого государського, блаженної і вічно достойної пам'яті великого государя царя і великого князя Феодора Олексійовича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії, вказали бути при гетьмані в Батурині для охорони й цілості його московському стрілецькому полкові, а хлібні запаси на той цілий полк давати йому, гетьману, як раніше.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість.

18

Про київських та ніжинських міщан: які пункти постановлено і закріплено за колишніх гетьманів, то вони неодмінно закріплюються за монаршою милістю і в цих статтях.

А пункти, які написано за чолобиттям київських та ніжинських міщан і котрі вписано в колишніх пунктах давнішим гетьманам, то всім тим пунктам указали великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, бути в колишній силі за указом їхньої царської пресвітлої величності.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на їхню государську милість.

19

Про чехи, нову монету царської величності, роблену у Севську на прохання гетьмана Івана Самойловича, і що тих чехів люди не беруть, бо гетьман Самойлович не розіслав про те в Малій Росії своїх універсалів; тут-таки про з'єднання малоросійського народу з великоросійським і про подружжя між ними; щоб не забороняти малоросіянам переходити жити у Велику Росію.

За зволенням великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, для поповнення їхньої, великих государів, казни для заплати ратним людям виробляють у Севську чехи під їхнім, великих государів, найменуванням та гербом, і ті чехи роздають, як їх роздано вже велике число в теперішньому кримському поході їхнім, великих государів, ратним людям у полках бояр та воевод на заплату. Про те чехове діло було покірне чолобиття до їхньої царської пресвітлої величності колишнього гетьмана Івана Самойловича ще при їхньому, государському, батькові, блаженної і вічно достойної пам'яті при великому государю царю і великому князю Олексію Михайловичу, самодержцю всієї

Великої, Малої та Білої Росії, так само і при брату їхньому, государському, блаженної і вічно достойної пам'яті, при великому государю царю та великому князю Феодору Олексійовичу, самодержцю всієї Великої, Малої та Білої Росії, і тепер тих чехів, як у Кримському поході в полках, так і в малоросійських містах, козаки й міщани не беруть, і це чинилося аж досіль через непостійність та лихі наміри бувшого гетьмана Івана Самойловича, бо він не звелів розіслати по містах універсалів, щоб ті чехи брали невідмовно. Тож тепер гетьману і всій старшині, прийнявши той їхній, царської пресвітлої величності указ, дотримуватися його твердо і послати в городи та міста універсали з острашкою смертної кари, щоб ті чехи ходили нормально, як ходять у малоросійському краю такі ж самі чехи інших держав. А коли б хто виявився супротивним до того, то чинити над ним смертну кару. Так само щоб гетьман і старшина, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами й способами з'єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри, і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського рейменту, а відзивалися всі одноголосно: гетьман і старшина, народ малоросійський їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у міста великоросійські.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо прийняли цей їхній, великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ та зволення і обіцяли дотримуватися твердо.

20

Про побудову нових міст та фортець на цьому боці Дніпра навпроти Кодака на річках Самарі й Орелі, також у гирлах Берестової та Орчика і про заселення їх малоросійськими людьми для захисту Великої та Малої Росії від знаходу бусурманської, кримської сили.

Також гетьманові і старшині, служачи свято великим государям та великій государині, їхній царській пресвітлій величності, виказати дбання для притиснення і стримування Криму від походу кримських орд війною як на великоросійські, так і на малоросійські міста і зробити на цьому боці Дніпра навпроти Кодака шанець у такий спосіб, як і Кодак, а на ріці Самарі, і на ріці Орелі, і в гирлах річок Берестової та Орчика побудувати міста і заселити їх малоросійськими жителями. І розіслати про те в усі тамтешні міста універсали, щоб жили на тих-таки місцях, хто хоче мати поселення, і то без усіляких перепон.

І гетьман, і старшина, і Запорозьке військо прийняли той великих государів, їхньої царської пресвітлої величності, указ і обіцялися в тому їм, великим государям, їхній царській пресвітлій величності, дбати і службу свою показати.

21

Про пожитки гетьмана Самойловича та його синів, полковника стародубського та чернігівського, щоб половину їх узяти до скарбу Запорозького війська, а половину віддати в казну царської пресвітлої величності.

Гетьман, і старшина, і Запорозьке військо били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, щоб великі государі ударували їх, указали всі пожитки бувшого гетьмана Івана Самойловича, також і дітей його, бувших чернігівських та стародубського полковників, віддати їм у військовий скарб.

І великі государі, їхня царська пресвітла величність, ударували їх за їхнім чолобиттям, указали віддати з пожитків Івана Самойловича та дітей його половину у військовий скарб, а другу половину взяти у свою, царської пресвітлої величності, казну.

І гетьман, і старшина, і все Запорозьке військо били чолом на милість великих государів, їхньої царської пресвітлої величності.

22

Про аренди, щоб не було їх у Малій Росії; про охотницькі кінні та піші полки, щоб були вони, як і раніше, для оборони від ворога; про збір грошей поборами з посполитого люду для заплати тим охотницьким полкам.

Били чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, гетьман, старшина і Запорозьке військо, щоб для зняття утяжень у малоросійському краю не було оренди. А оскільки охотницькі кінні та піші полки потрібні під ці воєнні часи для оборони малоросійського краю, то щоб їх було збережено так, як це було при бувшому гетьмані, а плату давати їм, збираючи гроші з посполитих людей, яких не записано в козацькому списку. А в який спосіб збирати ті грошові збори, то про те гетьман і старшина мають подумати і визначити міру. А коли визначать міру в тім ділі, то мають тоді написати до великих государів, до їхньої царської пресвітлої величності.

І великі государі та велика государиня, їхня царська пресвітла величність, ударували гетьмана, і старшину, і військо, указали їм про те діло подумати і визначити міру, щоб не було в наклад малоросійському народові, а охочі кінні та піші полки звеліли тримати їм для оборони малоросійського краю в повному числі, як і раніше.

Останній пункт оцей має в собі й те, що гетьман Мазепа зі старшиною і з усім Запорозьким військом прийняв усі ті вищеподані пункти, або статті, з подякою, пообіцяв вірно служити великим государям і просить, щоб від нього і від усього малоросійського народу не віднімали великої й численної монаршої милості. Нарешті він, гетьман зі старшиною, і з усім військом, також і з

духовними особами, що були на тій Коломацькій раді, ствердили вищеподані пункти підписами своїх рук.

І всі ті вищезголошені й описані пункти я, гетьман та генеральна старшина, і полковники, і все Запорозьке військо, і малоросійський народ радісно приймаємо і обіцяємося їм, великим государям, божою милістю пресвітлим і державним великим государям царям та великим князям Іоанну Олексійовичу, Петру Олексійовичу та великій государині благовірній царівні та великій княжні Софії Олексіївні, самодержцям усієї Великої, Малої та Білої Росії та їхнім государським наслідникам служити за правдивою своєю обіцянкою твердо й постійно, без усякого противенства та хитання і, припадаючи до їхнього государського маєстату біля їхніх монарших стіп, просимо, щоб вони, пресвітлі й державні великі государі, царі та великі князі Іоанн Олексійович, Петро Олексійович та велика государиня, благовірна та велика княжна Софія Олексіївна, самодержці всієї Великої, Малої та Білої Росії, тримали мене, гетьмана, генеральну старшину, полковників та все Запорозьке військо і малоросійський народ у своїй государській превисокій і невимовній милості і щоб ніколи від них не було віднято їхню государську милість. А для кращого запевнення ми, духовні особи, зібрані на цю раду, і я, гетьман, і старшина, і полковники, і сотники підписалися під цим їхнім государським милостивим указом і з повинності нашої віддаємо його до рук ближнього, їхньої царської пресвітлої величності, боярина, охоронника та дворового воєводи князя Василія Васильовича з товаришами.

Писано літа від створення світу 7195,

а від утілення божого слова 1687 року, 25 липня.

Лист Івана Мазепи до стародубського полковника Івана Скоропадського (30 жовтня 1708 р.)

Мій ласкавий приятелю, пане полковнику стародубівський!

Нехай буде відомо вашій милості те, що ми, гетьман, бачачи Вітчизну нашу Малоросійську, що приходить до крайньої згуби, коли ворожа нам здавна сила московська те, що поклала була від багатьох літ при всезлобному своєму намірі, тепер почала досягати із занепадом останніх прав та вольностей наших, коли без жодного з нами погодження почала забирати малоросійські городи в своє посідання, людей наших, пограбованих і до кінця знищених, із них повиганявши, а своїми військами осаджувати. І нехай би те чинили в полках Стародубському, Чернігівському та Ніжинському, маючи й вигадуючи з притаманної собі хитрості брехливі причини, начебто те чинять для оборони від наступу шведських військ,

але й біля дальніх міст, куди шведські війська не мислять ніколи наступати, заходилися були, як до Полтави з Білгорода ординовано два полки. І над іншими містами те б виповнилося, коли б ми, за звичною нашою горливістю до Малоросійської Вітчизни, тому їхньому лихому намірові не запобігли. А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, але й самі те явними доказами бачачи і цілковито відаючи, що нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не Господь поміг од тиранських їхніх рук врятуватися, то, певне, й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Михайлович Голіцин 1 зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого звабами своїми спершу з військом, а потім так само і зі старшиною до обозів своїх московських вабили, тільки щоб нас усіх могли забрати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на тиранські муки. Бачачи понад те, що московська потенція безсильна і невоєнна, завжди втечею рятується від непоборних шведських військ, прибігла сюди не боронити нас від наступу тих-таки шведських військ, але вогнем, грабунками і немилосердним мордуванням прийшла руйнувати, а міста відбирати в своє посідання; ми ж тож удалися за згодою і спільною постановою спільно з панами генеральними особами, полковниками та старшиною всього Запорозького війська в непоборну потенцію найяснішого короля його милості шведського, маючи непосоромну надію у всемогутньому Бозі, єдиному заступнику ображених, що любить правду і ненавидить лжу, що його королівська величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іґа Вітчизну нашу Малоросійську і Запорозьке військо звільнить, а забрані наші права та вольності не тільки приверне, але із загальною користю і з безсмертною славою Запорозького війська на майбутній вік примножить і розширить, у чому нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією а. За чим і ваша милість, оскільки є правдивий своєї Вітчизни син, не зичачи їй крайньої погібелі, знищення та руїни, берися до єдиної з нами всіма згоди і до спільної оборони тієї ж своєї Вітчизни, також дбай усіма способами, за даним тобі від Бога розумом та мистецтвом, викоренити московське військо із Стародуба, згодившись щодо того із панами полковниками переяславським та ніжинським, певний того будиши, що московська сила нічого не зможе там вашій милості та місту Стародубу зашкодити, бо вона невзабарі буде зброєю королівської величності шведської загнана у свої межі. А коли б ваша милість до викорінення того московського гарнізону, що лишається у Стародубі, стільки сили і способу не мав, то радимо вашій милості звідтіля іти і поспішати до боку нашого з товариством у Батурині, аби не потрапив із невіджалованим нашим жалем у московські руки. Того від вашої милості повторно і пильно жадаючи,

зобов'язуючи й наказуючи горливістю та любов'ю до Вітчизни, йому ж зичимо від Господа Бога здоров'я.

Вашої милості зичливий приятель Іван Мазепа, гетьман і кавалер. Із Дигтирівки, 30 жовтня 1708 року.

Маніфест шведського короля Карла XII про прийняття гетьмана Івана Мазепи із його однодумцями під свій захист (16 грудня 1708 р.)

Ми, Каролус, Божою милістю шведський, готський, венденський король, великий князь фінський, арцекс а землі Сканської, Ліфляндської, Карельської, Бременської, Ферденської, Стетинської, Поморської, Казубської та Венденської, князь Ругенський, государ над Іжерською землею та Висмарією, фальцграф ринський, бакерський, голяцький, клевський і бергенський арцекс та інше, наша королівська величність.

Усім загалом і кожному зокрема, кому належить, зголошуємо, що коли ми вступили в ці межі із військами, то щоб могли відімстити нещадні шкоди, які московський цар, безсоромно згвалтувавши мирні договори 1, наніс королівству та нашим провінціям і в тих краях, які до держави Московської через спосіб відомсти належали. Ясновельможний Запорозького війська малоросійський гетьман пан Іван Мазепа із найпершими старшинами свого народу покірно просив, аби ми праведного гніва, який почався від московського тиранства, на цей край та обивателів їхніх не виливали, бо вони, залишаючись під московським ігом більш неволею, аніж добровільно, змушені були послідувати неприязельській війні. Ми те розмислили, по-перше: нещасливий стан народу малоросійського, що певною мірою цар до цієї безбожної війни заживав; по-друге, будши ублаганий проханням вищеназваного гетьмана, постановили не тільки все насильство щодо них утримати, тих, котрі супроти нас та військ наших спокійно будуть поступувати, але гетьмана, військо Запорозьке і народ увесь малоросійський прийняти в нашу оборону 2, відтак публічним цим універсалом, що прийняли ми, оголошуємо із тим наміром: як його, так і їх од неправного та неприязного московського панування, при Божій помочі, хочемо боронити й поти охороняти та захищати обіцяємо, поки утиснутий народ, що скинув московське ярмо, не прийде до давніх своїх вольностей. Таке спасенне постановлення як мислимо всіма силами підкріпляти, так сподіваємося від усіх і кожного безсумнівно, кому тільки віра, вольність, Вітчизна, цілість жінок та дітей мила, що коли таку нашу добротливість побачать і пізнають, то тим охочіше супроти своїх гонителів, озлобителів та утіснителів приймуть броню — їм найліпша вже до оборони вольностей подається okazія.

Бачите вже переможну, блискучу зброю нашу на полях своїх, а Москву, яка назад відступила, не осмілюється супроти нас постати, хоча до битви від нас численні частократ подавалися випадки; пізнали ми по правді, що цар розголошеними недавно грамотами сили свої величав, а наші принижував і, щоб обивателів тутешніх застрашити, проповідував наше знеможення. Але чому ж не бився і боєм не розправився, коли таку в силах своїх мав надію? Чому побіг перед наступом військ наших? Марнотна його похвальба нічим більше так не викривається, як тим, що від кордонів німецьких аж до малих рубежів московських, через двісті миль, гонячи утікаючу москву, до праведного бою принудити її не могли. Раз при містечку Головчині 3 вислідили їх і так сильно побилися, що, покинувши гармати й утративши кільканадцять тисяч свого війська, утечею відійшли; відтак тих, що через Дніпро зараз сквапливою втечею переправлялися, доганяючи, де тільки досягти могли, всюди били. Не говоримо про менші битви, в яких московські роти шведською мужністю завжди переможені були, а більше назвати не полишимо, а саме: неподалік Колеблина, де їзда неприятельська побита була, під Месковичами над Напою, де московське зухвальство так далеко взяло свою кару, що, дві тисячі побитих і поранених залишивши на пляцу, із великим трепетом до втечі кинулися; біля Мильчева, де, на кілька полків застави наступивши, вони більш як п'ятсот своїх стратили, подавши в неволю деяких офіцерів; під Суботином, де знову, їзду неприятельську дві милі гонячи, багатьох побоєм до втечі повернули і всередині рубежів їхніх ціле московське військо досягли, що примушене було спасінням у власній державі в селах та містечках шукати собі рятунку; і знову-таки їзда московська також утекла після переправи військ наших через Сож і на останню роту біля Габизина покусилася вдарити була, але триста людей своїх погубила. А коли вже в цей край 4 ми вступили, то чи ж проти нас іти важилися, тажбо могли заборонити, аби ми, незмірні ліси та ріки переходячи, до цих місць військ наших не впроваждали? Під Горками 5 чотири тисячі Москви, які охороняли моста та багна для перепинення на Десні, наші, числом несповна шістсот, не тільки відігнали, але і, в голі поля далеко прогнавши, велику втрату їм учинили. Нещасливо затримати нас од переходу Десни хотіли, але немалий ущерб то там, то на інших місцях понесли, коли тільки до них наблизитися скількись там змогли; вони-бо більш розбоєм, аніж боєм бажають справити своє діло. Не згадуємо про те, що недавно під Смілим учинилося, де три драгунські полки, коли безчесно чигали на малочисленну полків наших заставу, відійшли, залишивши побитих і в неволю взятих на кілька сот. Не менше слабкість і плохість московську являє баталія із генералом військ наших графом Левенгауптом 6 справлена, який малолюдством не тільки найбільші царські сили на собі утримав, але й мужньо їм ще й відсіч учинив, побивши москви більше, аніж сам вояків мав під хоругвами, чому цар і перешкодити не міг, щоб той генерал не відправив до нас із сильними полками упередньої дороги 7 — і їхніх воєнних дій уже заживаємо. А що нову перемогу над генералом нашим

Лебекером, яку взяли в Інґрії 8, велемовно зголошують, то про те [сказати] належить: чи ж бо ніхто не знає, що москва перемогою називає те, коли, відважно відбігши, не всіх своїх бачать знесених убивством, частина ж із них швидкістю ніг утекли. Насамкінець, коли б [ворог] на зброю сподівався, навіщо торгує супроти військового звичаю головами нашими, установивши тим заплату, щоб наших генералів та військових людей губили, і ця річ зголошує як боязнь, так і почварну мужність москви. Для чого та московська марнотна похвальба чиниться? Хіба щоб сором свій показними словами покрити і брехливо подати несвідомим тутешнім обивателям виборність на величність своїх військ, щоб на їхній замисел якнайшвидше їх відвести від узяття корисних порад, а нараз ворожими до нас учинити, нападаючи на нас найбрехливішими наклепами.

Не соромляться і те нам у вину класти, що нам ніколи й на думку не приходило. Могли б насправді не зневажити, адже всьому світу давно вже відомо, що москалі на брехливих вимислах цілком сором утратили. Однак у цих відлеглих сторонах, де про їхні діяння тільки частково відомо, щоб не мали більшої собі для вимислів свободи, сподіваємося коротко знесилити їхнє зухвальство. Адже те, що про причини теперішньої війни вигадують, то жодного тут не було, хто б про московське віроломство тут не посвідчив би. Вічний союз приятні, котрий між королівством Шведським та Москвою урочисто давно був постановлений, цар, сам присягаючи на Божі святині і на душі предків своїх, підтвердив, не минуло й року ще, як він позмінницькому його розрушив, і так цим разом не побоявся турбувати душ предків своїх, але за жахливе те кривоприсяжство заплатив відомою поразкою під Нарвою 9, через явну Божу відомсту супроти всезлобного того беззаконня нікчемність дістав. І Інґрія [свідчить] усім урочистим договором, [здійсненим] у нагороду за поміч, яку подали москві, коли від поляків була підкорена й відступлена шведському королівству перед стома літами 10. А що найвищому губернатору Риги дорікає за досить безчесне привітання, то там він, образ і одержу денщика на себе взявши, до міста увійшов — то це і звичайним людям сміху гідна і безумна річ видалася. А що зголошує про озлоблення від нас у Інґрії, або деінде, людей грецької віри, також це є мерзотний вимисел, також і зухвальство, що дорікає нам за перетворення церков, адже ми всяке насильство щодо Божих святинь завжди забороняємо, установивши каранья, коли б хто дерзнув над ними чинити насилля. Про могилевські церкви нічого нам невідомо, але найочевидніше тут те, що вони після нашого виходу безбожними московськими руками пограбовані й у попіл обернені. Від нас ані в Польщі, ані в Шльонську жодна переміна віри не введена, хіба коли публічними договорами були ми зобов'язані причасників нашої віри захищати, союз учинений того щодо вас потребував, аби давнє й утверджене колись у цих сторонах набоженство було непорушно утримане. Але сам цар, хоч те нам приписує, ніби гадає, що невідомо: він уже давно трактує із папою римським, аби, викоренивши грецьку віру, римську у свою державу запровадити 11. Про початок, уже на Москві учинений, свідчить те, що єзуїтам

дано владу школи і костели фундувати, і годі сумніватися, що всіх, котрі під його державою живуть, із часом не силуватиметься понуджувати до іноземних набоженств, як тільки від теперішньої війни звільниться. Від нього відтак такої відміни своєї віри малоросійський народ нехай остерігається, бо його цар постановив уярмити від німців та інших іноземних людей, за порадою яких збуджений був почати цю беззаконну війну; також багато чого у звичаях, строях та вірі обновили і установили, після цього хоче ще більше відмінити, для того подає і підносить таких, хоч багато з них є простого стану 12, над найшляхетнішими зі свого народу, а ці таким безчестям озлоблені й ненастанно зітхають.

Також і те перевищує всіляку брехню, ніби ми колись, аж до цього дня, домовлялися із найяснішим королем польським, щоб Україна була завойована для Польщі, або ми навзаєм будь-що від Польського королівства собі контрактом привласнили; його ж кордони новітнім союзом, у Варшаві утвердженим, в цілості установили 13, але те і тому подібне є вигадане від Москви. Дарувала нам Божа благодать значної перемоги, однак як неприязнь уміли перемагати, так смирно й мірно заживали й перемог, жодного ніколи мучительства над переможеними та полоненими не вчинивши, завжди-бо розмірковували, що не годиться нам, які носять зброю, змагатися сварами та злоріччям, а багато безпутних і християнським народам мерзотних родів тиранства московського могли б перелічити; не згадуємо, які чинилися мучительства в наших Інфлянтах. Пропонуємо обивателям цього краю звернути очі на катівські приладдя, скрізь у Москві установлені 14. Придивіться до порубіжних народів, підлеглих Московській державі, які страшні постійні тиранські знаки постануть, — те має навчити тих, котрі ще цілої шиї під ярмо московське не підклали, аби також не зазнали нещастя, коли б самі обмислювали свій стан — знайдете справжню пагубу цілому народові, коли міцно тому не запобіжите. Щодо цього зрозумійте, як багато тисяч козаків на несправедливу війну, котру цар підняв, було послано у ці літа, чи ж не для того, щоб, зменшивши народні сили і виснаживши воєнних молодців, спорожнений потім від захисників цей край тим легше утіснити і під свої права повернути. Є ж бо бідашні ті невинні обивателі, котрі марнотному його хотінню себе самих уярмлюють, вони його силу розширюють виснаженням крові своєї, щоб самим потім у розграбування прийти і вольності своїми руками викоренити. Для чого, перестерігши їх, знову нагадати хочемо, аби зрад московських стереглися і не вірили ані одуру, ані звабним їхнім обітницям. Загинуть вони самим ділом і вольності їхні, коли незгодою та змовами зваблювати себе допустять. А коли ясновельможному гетьману Мазепі, який їм підняв вольності, постійно послушенство віддаватимуть, можуть сподіватися здоров'я й цілості своєї, через те саме тому гетьману кожен, хто любить Вітчизну, має зберігати тим більшу вірність та пошанування. Самі ліпше знаєте, що, не якоюсь легковажністю, ані надією користі заведений, гетьман піднявся на збавлення своєї Вітчизни, але за постійними проханнями й побудкою найперших у цьому народі, які спільно, набожною присягою вірність свою зобов'язали 15,

був утверджений і понуджений, аби оказії для скинення московського ярма, яким досі утиснені були, не полишив. Прецінь же, коли кого теперішнє нещастя мало зворушує, коли зневолює хтивість приватного пожитку, принаймні думка про майбутній народ повинна зрушити до неледачого старання, який нарікатиме й проклинатиме душі своїх предків, коли неволю, від якої звільнитися могли, на невинних нащадків перепустити і ще в тісніше впровадити захочуть.

Ми істинно, на заступницьке прохання згаданого гетьмана, як усю уразу, яку мали супроти цього народу, покинули, так усіх, хто слідуватиме за супротивним боком, Вітчизни своєї зрадників, котрі приватні речі кладуть вище загальної цілості, як неприятелів, обіцяємо повсюди громити й гонити. Що ж стосується наших військ: коли провіант, потрібний до виживлення, охоче без злості видасться, дбатимемо постягнути їх праведним каранням, щоб нікому спокійному насилля або кривда не наносилася, але аби кожен у домі своєму безпечно міг жити й діла свої справляти. Але ті, котрі отягаються, або, покинувши доми свої, відходять чи покушуються шкодити в чомусь нашим воїнським людям, чи самим ділом таки шкодять, або й найменшу річ чинять для Москви і інших брехливими обітницями й погрозами допускають собі збурювати, тих, і дітей їхніх, і пожитки вогнем та мечем якнайсуворіше не занехаємо покарати. Повірте тому, що нічого вам москва такого тяжкого знамірити чи загрозити не зможе, щоб ви далеко важчого не накликали на всіх, котрі не слухатимуть указу, які виявляться зухвалими та злостивими, а тим більше щоб легковажили нас. Нехай собі розсудять: для них віддаленішою є москва, бо наші війська для помсти ближче перебувають, ото ж ті, які заслужать, такі наслідки пізнають.

Для більшої віри цього універсала, рукою нашою підписаного, повеліли утвердити нашою королівською печаткою.

Дано в Ромні, на зимівці нашій, дня 16, грудня, року 1708.

[Оригінал підписано самим королем].

Вирішальний указ московського царя Петра I на статті гетьмана Івана Скоропадського (17 липня 1709 р.)

На 1-ше

Права та вольності і військові порядки, у статтях подані від тих, що були раніше, великих государів, царів усеросійських, від їхньої царської величності, колишнім гетьманам, а особливо ті, на яких гетьман Богдан Хмельницький із малоросійським народом приступив під великодержавну руку блаженної пам'яті великого государя царя Олексія Михайловича, самодержця всеросійського,

великий государ, його царська величність, у своїй грамоті, за підписом своєї високої монаршої руки, уже зволив генерально підтвердити при постановленні його, пана гетьмана, у Глухові на гетьманський уряд 1, їх і тепер непорушно утримувати за своєю монаршою милістю обіцяє, а статті йому, гетьману, докладніші на утвердження того, відповідно колишнього, будуть дані потім, як тільки час допустить.

На 2-ге

Щоб наказним над малоросійським військом не бути під командою генералів великоросійських військ, тому збутися неможливо, бо спочатку вони завжди були безсуперечно під командою полкових воєвод великоросійських військ та генералів, а згаданим генералам міцно буде вказано від його царської величності, щоб козаків, окрім військового діла, ні на які свої приватні послуги ніяк не вживали, а воїнські діла управляли з поради та згоди із наказними, а коли генерали те чинитимуть супротивно указу його царської величності, то йому, пану гетьману, про те доносити його царській величності, за що ті переступники указів його царської величності приймуть жорстокий гнів.

На 3-тє

Немала частина артилерії, узятої в Батурині, віддана на прохання гетьмана пану гетьману, а решту гармат мають у пам'ять зміни батуринської, як такі, що вживані супроти військ його царської величності, відвезені до московського цейгауза, за звичаями цього світу, що все признається за здобич, що було в неприятельських руках хоч би 24 години.

На 4-тє

Його величність укаже гармати із Гадяцького полку, узяті через ворожий наступ із німецьких міст, віддати по-давнішому, окрім тих міст, які виявились у зміні супроти його величності. А щодо містечка Котельви, то його віддано за докучним чолобиттям од тих жителів його царській величності, щоб їх через близькість та зручність до Охтирського полку було приділено у відання того полку, через те тепер уже неможливо відмінити того указу його царської величності.

На 5-тє

Воєводам, які за давнім звичаєм перебувають в Україні, указом його царської пресвітлої величності підтверджено буде, щоб до людей малоросійського народу без указу ніяк інтересу не виявляли, і прав їхніх та вольностей не порушували, і в суди та розправи їхні не втручалися, а до кого із малоросійського народу буде якесь важливе діло, щодо того зі згоди тих міст полковників та старшини чинити розшук і справедливість за їхніми правами, окрім державних справ, як зміна чи інше. Із міст же, в які через неприятельський

наступ уведені російські гарнізони, уже вони виведені, окрім Полтави, із якої гарнізона виводити неможливо, бо більша частина міст того полку була у бунті спільно із запорожцями, через це небезпечно його, як крайній городок, залишати без гарнізону, щоб ті ж таки бунтівники запорожці із своїми однодумцями не вчинили знову якогось збурення.

На 6-те

Про те 2 міцно буде учинено наказ, а коли такі образи від великоросійських військ надалі де трапляться, то щоб про те доносили ближньому стольнику Андрію Петровичу Ізмайлову, який буде призначений при пані гетьману для всіляких справ його царської величності. Коли ж те трапиться у Києві чи буде поблизу нього, то воєводі київському Дмитру Михайловичу Голіцину доносити, і про те за дізнанням чинитимуть справедливість.

На 7-ме

Щоб постоїв у козацьких дворах без крайньої потреби не було, про те потверджено буде указом великого государя. А що при тій статті до лиця великого государя висловлено, що вони служать за одну козацьку вольність, яка тим порушується, то того так писати не належало б, бо весь малоросійський народ достатньо мав милості царської величності і тепер має в утриманні всі привілеї, вольності та свободи їхні більше всіх інших народів, а над те все, яка оборона тепер через персональний провід і мужню зброю його царської величності учинена з побиттям неприятеля й розорителя Малоросійського краю, короля шведського, та змінника Мазепи, і вони від крайньої погібелі, і руїни, й уярмлення звільнені; так і в минулі часи від наступу польського, турського й татарського військами великоросійськими були завжди охоронені, і через те досить має причини весь малоросійський народ вірно служити його царській величності більше, як раніше 3.

На 8-ме

Через теперішній розор Малоросійського краю, милосердствуючи про нього, його царська величність указав нинішнього літа звільнити військо від військового походу, окрім хіба крайньої потреби і то певного числа для охорони цього краю на вимогу випадку.

На 9-те

Цей дозвіл 4 малоросійському народу дається за милістю царської величності, і про те певне визначення буде невдовзі учинене, як тому чинитися упорядженим чином, а поки те учиниться, тепер того вчинити неможливо, бо небезпечно, щоб бунтівники запорожці під якимось приводом у тих місцях знову не загніздилися і зібрання бунтівні не учинилися.

На 10-те

Щодо того завжди оборона була від його царської величності, щоб вірних підданих його царської величності малоросійського народу ніхто змінниками називати не осмілювався, бо хто тому переступу невинуватий, тому не належить за іншого таку доуку терпіти, і тепер оте указом його царської величності це буде міцно заказано.

На 11-те

Під теперішній час у потребі належить поставити охитні полки для прохарчування на стаціях у тих місцях, де не було великого розору, через що ті полки нині і від військового походу звільняються. А оскільки надалі потрібно учинити визначення приходам, як на заплату тим полкам, так і на інші витрати й потреби належні військові, через те потрібно, щоб пан гетьман прислав до його царської величності негайне звіщення, які при колишніх гетьманах, також і при останньому, який був, при зміннику Мазепі, покладені на малоросійський народ наклади й податки і з чого, які до військового скарбу та на інші потреби приходили з усіх полків прибутки, і по тому легко зможе його царська величність про все учинити визначення, щоб те було для задоволення всіх і без народного утяження.

На 12-те

Оскільки двори в Чернігові ломано для укріплення і безпеки Чернігівської фортеці, через те неможливо тих дворів для ліпшого й надалі стану тієї фортеці знову будувати, а відвести тим, у кого ті двори зламано, під будівництво в інших зручних місцях, [даючи] землі, скільки належить.

На 13-те

Як перед цим було визначено, так і тепер підтвердиться царської величності указом, щоб усі укази царської величності, належні для Малоросійського краю, посилалися тільки до одного гетьмана із Приказу Малої Росії і від міністрів його царської величності, яким ті діла є доручені, а не від когось іншого.

На 14-те

Давати за подорожніми підводи належить із Москви за підписом малоросійського судді, а поштові Ямського приказу, а з походу за підписом панів фельдмаршалів та міністрів посольських справ, також генералів, які мають головну команду, а із значних міст за воєводськими чи комендантськими руками.

Державний канцлер граф Головкін

Дано в Києві, 31 липня 1709 року.

Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між гетьманом Пилипом Орликом та Військом Запорозьким (5 квітня 1710 р.)

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога в Трійці Святій славімого.

Нехай залишиться на вікопомну славу і пам'ятку Війська Запорізького і всього народу малоросійського.

Дивний і незбагнений у долях своїх Бог, милосердний у довготерпінні, справедливий у покаранні, як завжди від початку світу, на праведному мірили правосуддя свого - одні держави і народи возвеличує, а інші за гріхи і беззаконня - упокорює, одні поневолює, інші - звільняє, одні підвищує, інші - понижує. Так і стародавній хоробрий козацький народ, що раніше називався козарським, спочатку був піднесений славою безсмертною, розлогими володіннями та лицарськими відвагами, якими наводив страх не тільки на навколишні народи, а й на саму Державу Східну, тому східний володар, прагнучи жити вічно в мирі з ним, одружив свого сина з дочкою князя козарського.

Згодом той самий праведний Суддя - Бог за неправди та беззаконня, що збільшувалися, численними карами покарав той народ козацький, понизив, упокорив і звергнув, а наостанок зброєю держави Польської через польських королів Болеслава Хороброго і Стефана Баторія уярмив.

І незбагнений та неосяжний у правосудді своєму Бог, караючи, покарав наших предків незчисленими лихами. Проте, не до кінця прогнівившись, не на віки ворогуючи, а прагнучи, як за колишньої свободи, народ козацький з-під тяжкого на той час панування польського звільнити, висунув захисника святої православної віри, прав Вітчизни та стародавніх вольностей військових - звитяжного і хороброго гетьмана Богдана Хмельницького, який за всесильної і безперешкодної підтримки найяснішого короля Шведського - Карла Десятого та за сприяння Кримської держави і Війська Запорізького, а ще завдяки своїй розсудливості і відвазі визволив з польського підданства Військо Запорізьке і уярмлений та пригноблений народ малоросійський і добровільно піддався з ним під самодержавну руку великих государів-царів та князів російських, сподіваючись, що Московська держава як єдиновірна з нами дотримається своїх обов'язків, виписаних в угодах та підтверджених присягою, і вічно Військо Запорізьке та народ вільний малоросійський при правах та вольностях буде під її обороною. Але після смерті Богдана Хмельницького Московська держава численними винахідливими способами змогла права та вольності військові, нею ж підтвержені, порушити і вщент зруйнувати, а на вільний козацький народ, нею ніколи не завойований, накинути невільниче ярмо. І скільки разів Військо

Запорізьке в тому насильство терпіло, стільки ж разів змушене було кров'ю і відвагою боронити цілісність своїх прав, і цій обороні сам Бог, месник, сприяв.

Наостанок, за гетьманства Ясновельможного Івана Мазепи, Московська держава, бажаючи остаточно здійснити свої злі наміри і відповідаючи злом за добро, замість вдячності та пошани за ту вірну службу і збитки на неї, аж до останнього нищення майна, за відвагу та військову криваву службу неодмінно хотіла перетворити козаків на регулярне військо, міста приєднати до своїх губерній, права та вольності військові знищити, Військо Запорізьке Низове викоринити й ім'я це навіки стерти, про що свідчать докази та починання. Тоді Іван Мазепа, непокоячись за цілісність Вітчизни, права та вольності військові, маючи сердечне бажання в дні свого гетьманства бачити, а після смерті своєї для вічної пам'яті імені свого залишити, Вітчизну свою квітучою і в достатку, а Військо Запорізьке Городове і Низове не тільки в непорушних, а й у розширених вольностях, перейшов під незламну оборону Найяснішого короля Шведського - Карла Дванадцятого, який з військом своїм вступив в Україну. Гетьман Іван Мазепа був послідовником та наступником свого попередника славної пам'яті звитязного гетьмана Богдана Хмельницького, котрий з Найяснішим королем Шведським, а Його Королівської Величності дідом - Карлом Десятим одностайністю та військовими справами у звільненні своєї Вітчизни від польського на той час тяжкого підданства, узгоджуючись, сподівався на не меншу допомогу у розірванні з силами польськими. Та невідомі долі Божі! Такі відчайдушні наміри Івана Мазепи через мінливу військову фортуна не здійснилися, а сам він помер у Бендерах.

Однак осиротіле після смерті свого попереднього Регіментаря Військо Запорізьке, не втрачаючи надії на бажану свободу і твердо покладаючись на Божу поміч, на протекцію Найяснішого Його Милості короля Шведського та на праведність своєї справи, котра звикла завжди тріумфувати, на підтримку її та покращення військових порядків, постановило на більшій нараді Генеральної Старшини, узгоджуючи свої дії з волею Найяснішого протектора Його Королівської Величності Шведської, вибрати собі нового гетьмана. Для такого обрання призначили термін і зібралися на відповідне такому акту елекційне місце під Бендерами на загальну раду з провідником своїм паном Костянтиним Гордієнком, отаманом кошовим. Тоді всі спільно з Генеральною Старшиною та з послами Війська Запорізького Низового, що біля Дніпра залишалося, порадившись, за давніми звичаями й за правом військовим вільними голосами одностайно обрали собі гетьманом Його Милість пана Пилипа Орлика, гідного честі гетьманської і здатного з Божою поміччю і допомогою Найяснішої Королівської Величності Шведської, завдяки своєму розуму і умінню уряд гетьманський у такий тяжкий час утримувати та за інтереси Вітчизни Малоросійської дбати. І оскільки колишні гетьмани Війська Запорізького, залишаючись під самодержцями московськими, зважилися привласнити собі

понад міру владу самодержавну, чим завдали значної шкоди давнім порядкам, правам та вольностям військовим, наклавши тягар на весь народ, тому присутня Генеральна Старшина і отаман кошовий з Військом Запорізьким, щоб запобігати такому безправ'ю, у найбільш сприятливий для того час, коли Військо Запорізьке під протекцію Найяснішої Королівської Величності Шведської прийшло і міцно її тримається, тільки для впорядкування та відновлення своїх прав і вольностей військових, домовились з Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом - новообраним гетьманом і постановили, аби не тільки його вельможність за щасливого свого гетьманського володарювання всіх досягнутих постанов і договорів непорушно дотримувалася, але щоб і за інших, майбутніх гетьманів Війська Запорізького вони були збережені і дотримувалися так, як тепер складені.

I

Оскільки серед трьох добродієв богословських віра є найпершою, то і перший пункт про віру святу православну східного сповідання належить розпочати, про віру, якою народ звияжний козацький, ще за володарювання каганів козарських, від столиці Апостольської Константинопольської, просвічений був, так і нині, непорушно в ній перебуваючи, жодним іновір'ям ніколи не спокушався. Не є таємницею, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким повстав і розпочав праведну війну проти Речі Посполитої Польської за права та вольності військові, але насамперед за віру святу православну, яка різними тягарями влади польської силувана була до унії з костелом римським. А після викорінення іновір'я з Вітчизни нашої з Військом Запорізьким і народом малоросійським добровільно піддався і перейшов під захист Московської держави з єдиною метою - тільки заради єдиновір'я православного. І новообраний гетьман, коли Господь-Бог могутній у битвах допоможе щасливою зброєю королю Його Милості Шведському звільнити Вітчизну нашу - Малу Росію від ярма московського, повинен буде насамперед піклуватися, щоб жодне інше іновір'я у Вітчизні нашій не було впроваджено. Якщо таке таємно або явно з'явиться, тоді владою своєю мусить його викорінювати, а проповідництво й поширення його не допускати. Проживати іновірцям в Україні, а особливо зловір'ю юдейському, не дозволяти, а докладати всіх зусиль, щоб одна віра православна східного сповідання, під послушенством святішого Апостольського трону Константинопольського, навіки стверджена була, і з помноженням хвали Богові, святих церков та квітненням у науці серед звільнених синів малоросійських поширювалась і немов біла лілія в тернії між сусідніми іновірними державами процвітала. А для ще більшої ваги первісного в Малій Росії престолу митрополитського Київського та для зручнішого управління справами духовними ясновельможний гетьман після звільнення Вітчизни від іга московського має здобути у столиці Апостольській Константинопольській священноначальницьку первісну владу,

щоб через неї відновились реляції та послух синівський до згадуваного Апостольського Константинопольського трону, від якого проповіддю євангельської віри вселенської святої та влада удостоїлася зміцнення.

II

Оскільки будь-яка держава стверджується непорушною цілісністю кордонів, то й щоб кордони Малої Росії, Вітчизни нашої, утверджені пактами від Речі Посполитої Польської, найяснішої Порти і від держави Московської, особливо ті кордони, які по річку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького від тієї ж Речі Посполитої Польської до земель Гетьманських і Військових на віки віддані і пактами обумовлені, ніколи не були порушені, ясновельможний гетьман при домовленостях з Найяснішим королем Його Милості Шведським має піклуватись і, скільки Бог дасть сили та розуму, боронити, коли буде треба. Особливо ж має скаржитися про те до найяснішого маєстату Його Королівської Величності Шведської як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не дозволяв нікому не тільки прав і вольностей, а й кордонів військових порушувати і привласнювати. Крім цього Ясновельможний гетьман по закінченні, дай Боже, щасливому, війни повинен буде просити у Королівської Величності Шведської такого трактату, щоб Його Величність та його спадкоємці найясніші королі шведські титулувалися вічними протекторами України, і справи їхні залишалися спрямованими на зміцнення могутності Вітчизни нашої та збереження її цілісності у наданих правах і кордонах.

Також Ясновельможний гетьман повинен буде просити у найяснішого королівського маєстату, аби у договорах Його Величності з державою Московською було викладено, щоб полонених наших, які нині в державі Московській знаходяться, по закінченні війни нам вільних повернули, а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Москвою були сплачені і справедливо відшкодовані. А особливо повинен просити у Найяснішої Королівської Величності, щоб усіх полонених наших, які в державі Його Величності залишилися, було звільнено і нам повернено.

III

Оскільки нам завжди необхідна сусідська дружба з Кримською державою, до чієї допомоги Військо Запорізьке для оборони своєї не раз вдавалося, то, на скільки на цей час це можливо буде, Ясновельможний гетьман через послів своїх до Найяснішої Його Милості Хана Кримського має дбати про відновлення давнього з Кримською державою братерства та єднання військового і підтвердження вічної приязні, дивлячись на яку сусідні держави не відважилися б прагнути поневолити Україну чи коли-небудь чинити над нею гвалт. Після закінчення війни, коли Бог допоможе, при бажаному й очікуваному нами мирі, новообраний гетьман, осівши у своїй резиденції, має неухильно пильнувати,

зобов'язавши до цього і уряд свій, аби ні в чому з державою Кримською дружба і побратимство не порушилися через наших свавільних та легковажних людей, які звикли не тільки сусідську згоду та приязнь, а й союзи мирні руйнувати.

IV

Військо Запорізьке Низове, здобувши собі славу безсмертну багатьма лицарськими подвигами на морі та суходолі, не меншими дарами винагороджено було для спільного свого проживання та промислу. Та держава Московська, шукаючи різні способи для утисків та знищення Війська Запорізького Низового, побудувала на власних землях та угіддях Війська то міста самарські, то фортеці по Дніпру, прагнучи чинити перешкоди Війську Запорізькому Низовому у рибних та звіриних промислах, завдавши тим самим нестерпної образи, праволомства та пригноблення. А наостанок гніздо військовоє - Січ Запорізьку військовим наступом розорила. Тому по закінченні, дай Боже, щасливому, війни (якщо тепер згадане Військо Запорізьке тих земель своїх та Дніпра від насильства московського не очистить і не звільнить) Ясновельможний гетьман при переговорах Найяснішого короля Його Милості Шведського з державою Московською повинен буде про мир дбати, щоб Дніпро від міст та фортець московських, а також і землі від володіння московського були звільнені і до первинної території Війська Запорізького повернуті. І там у майбутньому нікому ані фортець будувати, ані міст закладати, ані слободи осаджувати, ані яким-небудь іншим способом військових угідь спустошувати Ясновельможний гетьман не має дозволяти і зобов'язаний буде надавати Війську Запорізькому Низовому всіляку допомогу у їх обороні.

V

Місто Терехтемирів, яке здавна належало Війську Запорізькому Низовому і називалося його шпиталем, після звільнення, дай Боже, Вітчизни від московського підданства Ясновельможний гетьман має повернути Війську Запорізькому Низовому з усіма угіддями та з перевозом через Дніпро, що там залишається. У цьому місті для старих, зубожілих та ранами скалічених козаків за військовий кошт має бути збудований шпиталь, відтоді вони матимуть харчі та одяг.

Також увесь Дніпро - згори від Переволочної донизу, Переволочанський перевіз, саме місто Переволочну, з містом Керебердою і річкою Ворсклою з млинами, що знаходяться на території полку Полтавського, і фортецю Кодацьку з усіма маєтностями повинен буде Ясновельможний гетьман, а після нього його наступники з гетьманського уряду згідно з давніми правами та привілеями при Війську Запорізькому оберігати і нікому з духовної або світської влади не дозволяти загат на Дніпрі вниз від Переволочної будувати, риболовити. Особливо поля, ріки, річки і всі угіддя аж до самого Очакова навіки мають належати нікому іншому, тільки Війську Запорізькому Низовому.

VI

У самодержавних державах зберігається такий хвалений і суспільно корисний лад, за якого завжди, і під час війни, і в мирний час, приватно та публічно проводяться ради щодо загального добра Вітчизни, на яких самі самодержці, присутні на них, не забороняють свої рішення міністрам та радникам піддавати обговоренню та ухваленню. То чому ж серед вільного народу такий добрий лад не може бути збережений? У Війську Запорізькому при гетьманах відповідно до давніх прав та вольностей він неодмінно зберігався, але деякі гетьмани Війська Запорізького, привласнивши собі несправедливо та протиправно владу самодержавну, самовладно узаконили таке право - як хочу, так і велю. Через таке самодержавство, непритаманне гетьманському уряду, у Вітчизні та у Війську Запорізькому значно зросли порушення прав та вольностей, розорення, народний тягар, насильні та підкупні урядами військовими розпорядження, а відтак зростала зневага до генеральної старшини, полковників та значного товариства. Тому ми, Генеральна Старшина, кошовий отаман та все Військо Запорізьке, домовились і постановили з Ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути вічно у Війську Запорізькому збережено: у Вітчизні нашій першість серед радників належить Генеральній Старшині - як через респект до їх урядів головних, так і постійній при гетьманах резиденції; після них ідуть городові полковники, які будуть пошановані за громадських радників. Крім того, до загальної ради треба вибрати по одній визначній, розсудливій та заслуженій особі від кожного полку. Генеральні радники обираються за згодою гетьмана. З усіма цими генеральними особами, полковниками та генеральними радниками теперішній Ясновельможний гетьман та його наступники повинні будуть радитися про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні і нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати.

Для цього тепер, при елекції гетьмана, одностайною ухвалою призначаються три генеральні ради щорічно, які мають відбуватися в гетьманській резиденції: перша - на Різдво Христове, друга - на Воскресіння Христове, третя - на Покрову Пресвятої Богородиці. На них не тільки пани полковники зі старшиною своєю та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послі від Війська Запорізького Низового для вислуховування та обговорення, після отримання від гетьмана доручення, мають прибувати, дотримуючись призначеного терміну. Якщо від Ясновельможного гетьмана до загальної ради надійде яка-небудь пропозиція, то всі добропорядно, без своєї чи чужої користі, без душолюбних заздощів та ворогування зобов'язані будуть радити так, щоб ці поради не призвели до шкоди для честі гетьманської, загальних тягарів Вітчизни, розорення та, не дай Боже, згуби.

Якщо ж виникнуть якісь громадські справи, що потребують швидкого управління та виправлення, тоді Ясновельможний гетьман буде повновладний у

тому, щоб з радою Генеральної Старшини такі справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень.

Також якщо до Ясновельможного гетьмана будуть надіслані листи від закордонних держав, то Його Вельможність має оголосити про них Генеральній Старшині і відповіді, які відписуватимуться, висвітлити, не приховуючи від них жодної кореспонденції, передусім закордонної та такої, що може шкодити цілісності Вітчизни та добру громадському. А щоб на таємних та публічних радах між Ясновельможним гетьманом і Генеральною Старшиною, полковниками та генеральними радниками була дієва, обопільна довіра, кожен з них повинен буде скласти формальну присягу шляхом публічно здійсненої клятви на вірність Вітчизні, на відданість своєму регіментареві, на дотримання своїх повноважень відповідно до посади, яку вони коли-небудь обійматимуть.

Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити недоладності.

Особливо ж генеральні радники, кожен у своєму полку, в якому буде обраний, владні будуть разом з городовим полковником стежити за порядком, а інші мають загальною радою управляти, заступаючись за кривди людські. Як Генеральна Старшина, полковники та генеральні радники мають поважати Ясновельможного гетьмана, виявляти йому належні почесті та вірний послух, так і Ясновельможний гетьман має взаємно шанувати їх за товариство, а не за слуг та робочих помічників і не змушувати навмисно для приниження їхньої гідності вистоявати перед собою, крім випадків, коли в тому буде потреба.

VII

Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його.

VIII

Доповідати Ясновельможному гетьману про всі державні, військові справи повинні генеральні особи, які відповідно до служби постійно

перебувають при гетьманові, а не слуги хатні, які жодними військовими справами не повинні цікавитися і не втручатися в державні інтереси.

ІХ

Оскільки раніше у Війську Запорізькому завжди були генеральні підскарбії, які військовим скарбом, млинами, прибутками до військової скарбниці завідували та з відома гетьмана ними розпоряджалися, то й тепер загальним договором встановлюється та неодмінно узаконюється такий порядок, щоб після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої від ярма московського, за згодою гетьмана та загальним рішенням був обраний генеральний підскарбій - людина значна, заслужена, маєтна та добросовісна, яка б наглядала за військовим скарбом, млинами та завідувала усілякими прибутками державними і з гетьманського відома направляла їх на потреби громадські та військові, а не на приватні.

Сам же Ясновельможний гетьман не повинен мати жодного відношення до військового скарбу і не витратити ці кошти на власні потреби, а має задовольнятися прибутками й доходами, передбаченими для гетьманської особи і булави. Це - індукти, збори з полку Гадяцького, сотні Шептаківської, маєтків Почепівських й Оболонських та інших, які здавна ухвалені та затверджені на уряд гетьманський. Більше ж державних маєтностей та угідь Ясновельможний гетьман не має права ані самовільно собі привласнювати, ані роздавати іншим людям, менш заслуженим у Війську Запорізькому, а особливо ченцям, попам, бездітним вдовам, дрібним громадським і військовим урядникам, слугам своїм та приватним персонам для якихось потреб.

Не тільки при гетьмані генеральний підскарбій, який пильнуватиме за військовим скарбом, має обиратися і залишатися там, де буде гетьманська резиденція, а й у кожному полку має бути два підскарбія. Це так само люди значні та багаті, які обиратимуться загальною ухвалою полковника, старшини військової та громади. Вони мають бути обізнані про полкові і міські прибутки та громадські податки, наглядатимуть за ними, матимуть у своєму розпорядженні та кожного року звітуватимуть. Полкові підскарбії, підлеглі безпосередньо генеральному підскарбію, повинні будуть у своїх полках про прибутки, що належать до скарбу військового, знати, збирати та у руки генеральному підскарбію здавати. Пани полковники також не повинні цікавитися скарбницями полковими, а задовольнятися своїми прибутками та маєтностями відповідно до їх посад.

Х

Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здириства, через

які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку у закордонні держави. Для цього треба, щоб панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими та посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків та посполитих, особливо тих, які ані до урядів їх, ані їм безпосередньо не належать: не примушувати до косіння сіна, збирання з полів урожаю та гатіння гребель, не віднімати та силою не змушувати продавати землю, не відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно, не змушувати ремісників безоплатно виконувати свої домашні справи і козаків до розсилки приватної не залучати. Усе це Ясновельможний гетьман має владою своєю забороняти і сам того, як добрий приклад іншим, остерігатись і не чинити.

Найбільше ж на людей бідних чинять утиски і здирства та пригнічують їх тягарями владолюбні хабарники, які не за заслуги свої, а через ненаситну пожадливість прагнуть потрапити в уряди військові і посполиті для свого збагачення. Вони спокушають серце гетьманське, і завдяки корупції, без повного обрання та всупереч справедливості і закону, чи в уряди полковничі проникають, чи обіймають інші посади. Тому остаточно постановляється, щоб Ясновельможний гетьман жодними, хоч би й найбільшими, подарунками та респектами не спокушався, нікому за хабарі в урядах ні полковничих, ні інших військових чи посполитих посад не давав і насильно в уряд нікого не призначав. Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні - владою гетьманською затверджуватись. Однак елекції таких урядників повинні проводитися не без волі гетьманської. Такого ж закону і полковники повинні будуть дотримуватися та не допускати без вільного обрання цілої сотні сотників та інших посадовців за якісь респекти. А через власні образи не повинні також з урядів звільняти.

XI

Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися - так погоджено і ухвалено.

XII

Чималий тягар на міста українські лягає і через те, що багато сіл, які раніше їм належали і надавали допомогу у виконанні громадських робіт, до різних державців духовних та світських у приватне володіння повідходили. Жителі посполиті міст у малолюдстві залишилися, то мають тепер ті ж самі повинності виконувати, що раніше за допомогою відібраних сіл виконувались. Тому, як заспокоїться наша Вітчизна від смуту воєнної і після звільнення її, дай Боже, від підданства московського, спеціально обраними комісарами має бути проведена генеральна ревізія всіх маєтностей, що знаходяться у володінні

можновладців, а результати її подані до Генеральної Ради, що при гетьманові. На ній і буде вирішено, хто має право, а хто не має права військовими угіддями та маєтностями користуватися та які повинності і послушення підданські можновладцями мають виконуватися.

Ще на людей бідних лягає додатковий тягар через те, що багато козаків оберігають людей зі статками від належних їм повинностей, приймаючи їх до себе у підсусідки, а купці маєтні, захищаючись то гетьманськими універсалами, то протекцією полковничою і сотничою, ухиляються від виконання спільних повинностей громадських і не хочуть допомагати в цьому людям бідним. Через те ясновельможний гетьман універсалами своїми повинен змусити як козаків, так і купців не занегаювати громадські повинності і заборонити їхній захист.

XIII

Стольне місто Київ та інші українські міста з магістратами своїми і з усіма правами та привілеями, законно їм наданими, повинні бути непорушно збережені. Це ухвалюється спеціальним актом і доручається підтвердити у подальшому гетьманською владою.

XIV

Найбільшим тягарем для простих людей в Україні було утримування проїжджих та надання їм підвод, для козаків - їх супроводження. Це доводило деяких людей просто до зубожіння. Тож тепер надання підвод та супроводження проїжджих мають бути повністю відмінені і ніхто з проїжджих не має права ніде вимагати жодної підводи, харчів, напоїв, хіба що хтось у справах громадських з поїздкою буде, наприклад за подорожньою від Ясновельможного пана гетьмана, але й у такому випадку не давати жодних дарів, а лише підводи, скільки в подорожній буде написано. Особливо ж щоб ні військові чи їхні слуги, ні слуги Ясновельможного гетьмана, переїжджаючи у приватних, а не у військових справах, не вимагали підвод, харчів, напоїв, поклонів та супроводження, бо через це міста розоряються, а бідний народ знищується. Будь-яка особа у приватній справі, а не військовій, без регіментарської подорожньої переїжджаючи, повинна усюди в містах і селах обходитися своїм коштом, а підвод та супроводжуваних не вимагати і силою ніколи не брати.

XV

Оскільки орендна плата для щорічної платні компанійцям та сердюкам, а також для інших військових видатків вважається громадським тягарем всіма обивателями малоросійськими військовими та простолюдинами, то й утримання постоїв сердюків та компанійців є обтяжливим для суспільства. А тому як орендні плати, так і згадані постої повинні бути зовсім відмінені.

На Генеральній Раді має бути вирішено і постановлено, як відновити, бідний для задоволення усіляких публічних та військових витрат, військовий скарб і скільки по закінченні війни Ясновельможний гетьман має тримати на військовій службі платних компанійців та піхотинців.

XVI

Часто люди бідні скаржаться на численні здирства з боку збирачів державних податків та податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків. Бідній людині взагалі неможливо на ярмарку продати будь-яку річ для полегшення своєї бідності та купити щось для власних потреб без ярмаркової плати. А не дай Боже, хоч чимось завинити, то будеш обідраним ярмарковими об'їждчиками з ніг до голови.

Тому нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здирства не чинячи. Так само й об'їждчики ярмаркові повинні збирати мито з тих, кому належить його платити, а не з убогих людей, які прибули на ярмарок, щоб щось продати або купити для власних потреб. Справ жодних, не тільки кримінальних, а й поточних не відкривати і звичного здирства людям та містам не чинити. А сприяти цьому буде Ясновельможний гетьман своєю мудрою турботою та владою, котрому належить усі негаразди Вітчизни нашої виправляти, а права та вольності військові непорушно зберігати і охороняти.

Ці договори і постанови підлягають дійсному виконанню, що Його Вельможність зволив підтвердити не тільки підписом власноручним, а й формальною присягою та притисканням печатки державної.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 6
УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ Й ПАРТІЇ В ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТ.

«Книга буття українського народу або Закон Божий» Миколи
Костомарова (1846 р.)

1. Бог создав світ: небо і землю і населив усякими тварями і поставив над усею тварью 455 чоловіка і казав йому плодитися і множитися і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, і кожному колінові і племені даровав край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би йому всі люди і віروвали в його, і любили його, і були б усі щасливі.

2. Але род чоловічий забув бога і отдався діаволу, і кожне племено вимислило собі богів, і в кожному племені народи повідумували собі богів і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і костями, і на всім світі сталось горе, і біднота, і хвороба, і несчастья, і незгода.

3. І так покарав людей справедливий господь потопом, війнами, а найгірше — неволею.

4. Бо один єсть бог істинний, і один він цар над родом чоловічим, а люде як поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люде битися за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кровію і усіватися попелом і костями, і умножилось на всім світі горе, біднота і х[в]ороба, і несчастья, і незгода.

5. Нема другого бога, тільки один бог, що живе високо на небі іже вездес[ущ]ий духом святим своїм, і хоч люде поробили богів в постаті звіриної і чоловічої со страстьями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а правив над людьми отець страстей і похотей чоловікоубийця диавол.

6. Немає другого царя, тільки один цар небесний утішитель, хочь люде і поробили собі царів в постаті своїх братів-людей со страстьями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, що править над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть бог, а ті царі со страстьями і похотями і правив над людьми отець страстей і похотей чоловікоубийця диавол.

7. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

8. Два народи на світі були дотепніші: євреї і греки.

9. Євреїв сам господь вибрав і послав до їх Моїсея і постановив їм Моїсей закон, що прийняв од бога на горі Синайській, і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя — бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами.

10. Але євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і бог тоді ж показав їм, що вони негаразд зробили, бо хоч Давид був лучший з усіх царей на світі, однак його бог попустив у гріх: він одняв у сосіда жінку; се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч-який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, бог попустив у саме велике кепсьтво — ідолопоклонсьтво, аби люди зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє.

11. Бо хто каже сам на себе: «Я лучший оду всіх і розумніший над всіх, усі мусять мені коритися і за пана мене уважати і робить те, що я здумаю», той зогрішає первородним гріхом, котрий погубив Адама, коли він, слухаючи диавола, захотів порівнятися с богом, здурів, той, навіть, подобиться самому диаволу, котрий хотів стать вровень з богом і упав у пекло.

12. Єдин бо єсть бог і єдин він цар — господь неба і землі.

13. Тим і євреї, як поробили собі царів і забули єдиного царя небесного, зараз одпали і от істинного бога і почали кланятися Ваалу і Дагону.

14. І покарав їх господь: пропало і царство їх і всіх забрали у полон халдеї 459.

15. А греки сказали: не хочем царя, хочем бути вільні і рівні.

16. І стали греки просвіщенні над усі народи, і пішли од них науки, і скуства, і умисли, що тепер маємо. А се сталось за тим, що не було у них царей.

17. Але греки не дізнались правдивої свободи, бо хоч одріклись царей земних, та не знали царя небесного і вимишляли собі богів; і так царей у їх не було, а боги були, тим вони вполовину стали такими, якими були б, коли б у них не було богів і знали б небесного бога. Бо хоч вони багато говорили про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка народа, прочі ж були невольниками; і так, царів не було, а панство було: а то все рівно, якби у їх було багато царків.

18. І покарав їх господь: бились вони між собою і попали в неволю і спершу під македонян, а вдруге до римлян.

[19] І так покарав господь род чоловічеський, що найбільша часть його, сама просвіщенна, попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.

[20] 19. І став римський імператор царем над народами і сам себе нарик богом.

[21] 20. Тоді возрадувався диавол і все пекло з ним. І сказали в пеклі: оттепер уже наше царство; чоловік далеко отступив од бога, коли один нарик себе і царем і богом вкупі.

[22] 21. Але в той час змилувався господь — отець небесний — над родом чоловічим і послав на землю сина свого, щоб показати людям бога, царя і пана.

[23] 22. І прийшов син божий на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий.

[24] 23. І навчав Христос, що всі люде — брати і ближні, всі повинні любити попереду бога, а потім один другого, і тому буде найбільшая шана од бога, хто душу свою положить за други своя. А хто первий між людъм[и] хоче бути, повинен бути всім слугою.

[25] 24. І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало бути цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок.

[26] 25. І став народ прозрівати істину, і злякалися філософи і люде імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей.

[27] 26. І засудили на смерть Ісуса Христа — бога, царя і пана — і претерпів Ісус Христос оплевания, заушення, бієнія, хрест і погребеніє за свободу рода чоловічого тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя-кесаря, що сам себе нарик богом і пив кров людськую.

[28] 27. А Христос-цар свою кров пролив з[а] свободу рода чоловічого і оставив на віки кров свою для питанія вірним.

[29] І воскрес Христос в третій день і став царем неба і землі.

[30] 28. Ученики його, бідні рибалки, розійшлися по світу і проповідували істину і свободу.

[31] 29. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою — чи були преж того панами або невольниками, філозофами або не вченим[и]. Усі стали свободними кровію Христовою, котору зарівно приймали, і просвіщенними світом правди.

[32] 30. І жили християне братством, усе у них було общественне і були у них вибрані старшини і ті старшини були всім слугами, бо господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою».

[33] 31. Тоді імператори римські і пани, і чиновні люде, і вся челядь їх, і філософи піднялись на християнство і хотіли викоренити христову віру і гибли християне; їх і топили, і вішали, і в чверті рубали, і пекли, і залізними гребінками скребли, і ині тьмочисленні муки їм чинили.

[34] 32. А віра христова не уменьшалась, а чим гірше кесарі і пани лютовали, тим більше було вірующих.

[35] 33. Тоді імператори с панами змовились і казали поміж собою: уже нам не викоренити християнства, піднімемось на хитрощі, приймемо її самі, перевернемо ученіє христово так, щоб нам добре було, та й обдуримо народ.

[36] 34. І почали царі приймати християнство і кажуть: «От бачите: можно бути і християнином і царем вкупі».

[37] 35. І пани приймали християнство і казали: «От бачите: можно бути і християнином і паном вкупі».

[38] 36. А того не уважали, що мало сего, що тільки назваться. Бо сказано: «Не всяк глаголяй ми: господи, господи! внидєть в царство небесное, но творяй волю отца моего, іже єсть на небесах».

[39] 37. І піддурили архієреїв і попів, і філософів, а ті і кажуть: «Істино так воно єсть, ажеж і Христос сказав: «Воздадите кесарево кесареві, а боже богові»; і апостол говорить: «Всяка власть од бога». Так уже господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі нищими і невольниками.

[40] 38. А казали вони неправду. Хоч Христос сказав: «воздадите кесарево кесареві», а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода, бо коли християнин буде воздавать не християнському кесареві кесарево — платить податок, сповнять закон, — то кесар, принявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою; і тоді б не було кесаря, а був би єдиний цар — господь Іісус Христос.

[41] 39. І хоча апостол сказав: «Всяка власть од бога», а не єсть воно те, щоб кожни[й], що 463 зах[в]ати[ть] власть, був сам од бога. Уряд і порядок і правленіє повинні бути на землі: так бог постановив, і єсть то власть, і власть та од бога, але урядник і правитель повинні подлегать закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судиться перед сонмищем, і так як урядник і правитель перші, то вони повинні быть слугами, і недостойть їм робить те, що здумається, а те, що постановлене, і недостойть їм величатся та помпою очі одводити, а достойть їм

жити просто і працювати для общества пильно, бо власть їх од бога, а сами вони грішні люде і самі послідніші, бо усім слуги.

[42] 40. А сьому ще гірша неправда, бутсім установлено од бога, щоб одні пановали і багатились, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали щире євангеліє; пани повинні свободити своїх невольників і зробитись їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті; якби була на світі любов християнська в серцях, то так було б, бо хто любить к[о]го, той хоче, щоб тому було также хороше, як і йому.

[43] 41. І ті, що так казали і тепер кажуть і переверчують христово слово, ті оддадуть одвіт в день судний. Вони скажуть судді: Господи, не в твоє лі ім'я пророчествовах? А судія скаже їм: Не вем вас.

[44] 42. Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську.

[45] 43. Благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову, бо Сімово через жидів отвернуло Христа.

[46] І перейшла благодать до племен грецького, романського, німецького, слов'янського.

[47] 44. І греки, прийнявши благодать, покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили при соб[і] і імператорство, і панство, і пиху царськую, і неволю, і покарав їх господь: чахло, чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і попало до турків.

[48] 45. Романське племено — влохи, французи, гішпани — приняло благодать, і стали народи увіходять у силу і у нову жизнь і просвіщенность, і благословив їх господь, бо лучше вони прийняли св[яту] віру, ніж греки, одначе не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили і королей, і панство, і вимислили голову християнства — папу, і той папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, ніхто не повинен судити його, а що він здумає, те буде гарно.

[49] 46. І племено німецьке — народи німецькі — приняли благодать і стали увіходять у пушу силу і жизнь нову, і просвіщенность, і благословив його господь, бо вони ще лучше прийняли віру, ніж греки і романці, і з'явивсь у них Лютер, которий почав учити, що повинно християнам жити так, як жили до того часу, коли поприймали і попереверчували ученіє христово царі і пани, і щоб не було неподсудимого голови над церквою християнською — папи, єсть бо един глава всім — Христос. Але і німці не зовлеклися ветхого чоловіка, бо zostавили у себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замість папи і єпископов орудувать церквою христовою королям і панам.

[50] 47. І сталась послідня лєсть гїрша першої, бо не тільки у нїмців королї, але і у других землях взяли верх над всїм, і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, отвертали людей од Христа, і казали кланятися ідолам і биться за них.

[51] Бо то все рівно що ідоли: хоча французи були хрещені, одначе меньше шанували Христа, ніж честь національну, і такого ідола їм зроблено, а англічане кланялись золоту і мамонї, а другі народи так же своїм ідолам, і посилали їх королї і пани на зарїз за шматок землі, за табак, за чай, за 464 вино; і табак, і чай, і вино стали у них богами, бо речено: іде же сокровище ваше, там серце ваше. Серце християнина с Іісусом Христом, а серце ідолопоклонникове — з своїм ідолом. І стало, як каже апостол, їх богом чрево.

[52] 48. І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх дрібних боженят, а той бог називався по-французські егоїзм або інтерес.

[53] 49. І філософи почали кричати, що то кепство віровати в сина божого, що немає ні пекла, ні раю і щоб усі поклонялись егоїзмові або інтересові.

[54] 50. А до всього до того довели королї та пани; і завершилася міра їх плюгавства, праведний господь послав 465 свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтовались французи і сказали: не хочем, щоб були у нас королї та пани, а хочем бути рівні й вільні.

[55] 51. Але тому не можна було статися, бо тільки свобода, где дух Христов, а дух божий уже перед тим вигнали з Францевщини королї та маркізи, та філософи.

[56] 52. І французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почали рїзатися і дорїзались до того, що пішли у гїршую неволю.

[57] 53. Бо на їх господь хотів показати усім язикам, що нема свободи без христової віри.

[58] 54. І с той пори племена романське і нїмецьке турбуються, і королів і панство вернули, і про свободу кричать, і немає в їх свободи, бо нема свободи без віри.

[59] 55. А племено слов'янське то найменший брат у сім'ї Яфетовій.

[60] 56. Трапляється, що менший брат любить дуже отця, одначе получає долю меншу проти старших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збереже своє, то і старших виручає.

[61] 57. Племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло а ні царей, а ні панів, і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яне одному богу — вседержителю, ще його й не знаючи.

[62] 58. Як уже просвітились старші брати греки, романці, німці, тоді господь і до менших братів слов'ян послав двох братів: Константина і Мефодія і духом святим покрив їх господь, і переложили вони на слов'янську мову святеє письмо, і отправають службу божую постановили на тій мові, якою всі говорили посполу, а сього не було ні у романців, ні у німців, бо там по-латинські службу одправовали, так що романці мало, а німці овсі не второпали, що їм читано було.

[63] 59. І скоро слов'яне преймавали віру христову так, як ні один народ не преймавав.

[64] 60. Але було два лиха у слов'ян: одно — незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старіших; чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє було лучше, ніж братівське.

[65] 61. І поприймали слов'яне од німців королів і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали с самим простим чоловіком за рівню, і самі землю орали, а то вже у їх стала і пиха, і помпа, і гвардія, і двор.

[66] 62. І панів у слов'ян не було, а були старшини; хто старший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх неволники.

[67] 63 468. І покарав господь слов'янське племено гірше, ніж другі племена, бо сам господь сказав: кому дано більше, з того більше і зищеться. І попадали слов'яне в неволю до чужих; чехи і полабці — до німців, серби і болгари — до греков і до турок, москалі — до татар.

[68] І здавалось от загине племено слов'янське, бо ті слов'яне, що жили около Лаби і Помор'я Балтицького, ті пропали, так що і сліду їх не осталося.

[69] Але не до кінця прогнівився господь на племено слов'янське, бо господь постановив так, щоб над сим племеном збулось писаніє: Камень его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу угла.

[70] По многих літах стало в Слав'янщині три неподлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

[71] Польща була з поляків і кричали поляки: у нас свобода і рівність, але поробили панство і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невольників.

[72] Московщина була з москалів і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хочь не без панства: і пропав Новгород за те, що і там 469 завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги ціловав ханові татарському,

бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський, християнський.

[73] І одурів народ московський і попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарик богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так що цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христоролюбивим.

[74] А в Литві були литвяки, та ще до Литви належала Україна.

[75] І поєдналась Україна з Польщею як сестра с сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського нерозділимо і незмісимо, на образ 471 іпостасі божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські поміж собою.

[76] І не 472 любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні 473 були слуговати всім по слову христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.

[77] І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «татьби же и блуд ніже именується у них».

[78] І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим-то гетьман Свирговський 474 ходив обороняти Волощину і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру, та за ближніх і служили богу, а не ідолу золотому. А 475 Сагайдашний 476 ходив Кафу руйнувати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

[79] І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах міра сього, а записано на небі, бо за їх були перед богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

[80] І день ото дня росло, умножалось козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над [со]бою ні царя, ні пана, опріч бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях.

[81] Бо не хотіла Україна ітти услід язиков, а держалась закону божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не молються богу, ніде муж не любив так своей жони, а діти своїх родителей.

[82] А коли папи та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб українці-християне повірили, бутсім справді усе так і єсть, що папа

каже, тоді на Україні з'явилися братства, такі, як були у перших християн, і 478 всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів, тим там і єресі жодної не з'явилось.

[83] Але панство побачило, що козацтво росте і всі люде скоро стануть козаками, єсть-то вільними 479, наказали зараз своїм крєпакам, щоб не ходили в козаки 480 хотіли забить народ простий як скотину, так, щоб йому не було ні чутвїя, ні розуму, і почали пани обдирати своїх крєпаков, отдали їх жидам на таку муку, що подобную творили тільки над первими хистїянами, драли з їх, з живих, шкури, варили в котлах дїтей, давали матерям собак грудями годовати.

[84] І хотіли пани зробити з народа дерево або камінь, і стали їх не пускати навіть в церков, хрестить дїтей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утерїв навіть постать чоловічу.

[85] І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкодї.

[86] Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго.

[87] І хотіла Україна знову жити з Польщю по-братерськи, нерозділимо і несмісимо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства.

[88] Тоді Україна пристала до Московщини 482 і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський с слов'янським нерозділимо і несмісимо, на образ іпостасі божої нерозділимої і несмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою.

[89] Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там 483 був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

[90] І одбилась Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилить голову.

[91] Бо вона любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський с другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі нерозділимо і несмісимо по образу Тройци божої нероздільной і несмісимої, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські.

[92] Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачуть ляхські пани і московський цар 485, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпр її розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік — польським панам на поталу.

[93] І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша война за свободу, яка тільки єсть в Історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії.

[94] І вибилась з сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правого боку Дніпрового, і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

[95] А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербургському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербурзький положив сотні тисяч в канавах і на костях збудував собі столицю.

[96] А німка цариця Катерина, курва всевітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востанне доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панств[ом] і землями, понадавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками.

[97] І пропала Україна. Але так здається.

[98] Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

[99] І Слов'янщина хоч терпіла і терпить неволю, та не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слов'янським духом сотворено, а німецьким або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а німець 487, тим і урядники у його німці; оттого і пани хоч і єсть в Росії, та вони швидко перевертуються або в німця, або в француза, а істий слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятує одного бога Ісуса Христа, царя над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

[100] Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

[101] Бо голос її, голос, що звал всю Слов'янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки 488, щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того.

[102] І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як прежде розірвали Україну.

[103] І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру своєю.

[104] Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятуєть зла і любить сестру своєю так, якби нічого не було між ними.

[105] І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і установити Речь Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділимо і несмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

[106] І не допустив до того деспот: одні покончили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз черкесові.

[107] І панує деспот кат над трьома народами слов'янськими, править через німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську і нічого не зробить.

[108] Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

[109] Україна 491 буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу».

**Циркуляр міністра внутрішніх справ П.А. Валусьва Київському,
Московському і Петербурзькому цензурним комітетам від 18 (30 за н.ст.)
липня 1863 р.**

Давно вже тривають суперечки у нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом до цих суперечок служили твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. Останнім часом питання про малоросійську літературу

отримало інший характер внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Колишні твори малоросійською мовою мали на увазі лише освічені класи південної Росії, нині ж прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічених, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, за видання книжок для початкового читання, букварів, граматики, географій і т. п. У числі подібних діячів знаходилося безліч осіб, про злочинні дії яких проводилося слідчу справу в особливій комісії.

У С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг південноруською говіркою. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Чимале число таких же книг представляється і в Київський цензурний комітет. Цей останній особливо затрудняється пропуском згаданих видань, маючи на увазі такі обставини: навчання в усіх без вилучення училищах проводиться загальноросійською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливість вживання в школах цього наріччя не тільки не вирішене, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, що часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої особливої малоруської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя їх, вживане простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі; що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж те наріччя, що складається для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Осіб того гуртка, який посилюється доводити протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих до Росії і згубних для Малоросії.

Явище це тим більш прикре і заслуговує на увагу, що воно збігається з політичними задумами поляків, і чи не їм зобов'язаний своїм походженням, судячи за рукописами, які надходили до цензури, і по тому, що більша частина малоросійських творів дійсно надходить від поляків. Нарешті, і київський генерал-губернатор знаходить небезпечним і шкідливим випуск у світ розглянутого нині духовному цензурою перекладу на малоросійську мову Нового Завіту.

Беручи до уваги, з одного боку, дане тривожне становище суспільства, що збурується політичними подіями, а з іншого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих говірках не отримало ще остаточного дозволу в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до угоди з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, зробити по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропуск же книг

малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити. Про розпорядження цього було покладено на високість царя імператора погляди і Його Величності вгодно було удостоїти його монаршого схвалення.

Микола Міхновський «Самостійна Україна» (1900 р.)

Кінець XIX віку визначився з'явищами, що характеризують новий зворот в історії людськості. Ці з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої "боротьбою націй", вже начався і закінчення наближається. Ті з'явища - це уоружені повстання зневолених націй проти націй гнобителів. На наших очах відбулися криваві повстання Вірмен, Кретьян-Греків, Кубанців і нарешті Боєрів. Коли ще поглянути на ту більше чи менше гостру боротьбу в її перших фазах, яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж німцями і французами, англічанами і росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж собою нації, то стане зовсім очевидним, що все світове національне питання вже зовсім достигло хоч і далеко стоїть до необхідного, дійсного та справедливого розв'язання. Проте, шлях до розв'язання єдино можливий, певний і хосенний показали нації, що вже повстали проти чужого панування, в якій би формі політичного верховенства воно не виявлялося, і цей шлях є противний Гаагській конференції.

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, - тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин.

Отаке виникає питання: чи визволення національне можливе для нас?

П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації. Вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії: за коном щось діється, йде якась пильна праця, від часу до часу грюкотить грім, але завіса ще не піднялася. Антракт власне починається з 1654 року, коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація

політичне і культурно помалу завмирає, старі форми життя зникають, республіканська свобода нівечиться, надія знесилюється, гине, але потім знов відроджується, з-під попелу старовини виникає ідея нової України, ідея, що має перетворитись у плоть і кров, прибрати конкретні форми.

З часу Переяславської конституції минуло сьогодні 247 років, незабаром Росія справлятиме 250-літній ювілей цієї події.

Коли доводиться нам іти на свої збори під допитливими поглядами цілої фаланги правительственних шпівнів, коли українцеві не вільно признаватись до своєї національності, і коли любити вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питання, яким правом російське царське правительство поводить ся з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон з 17 травня 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість і так далі? І нарешті найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?

Чи становище царського правительства відносно нас є становище права чи насилля? Відомо гаразд, що ми власновільно прийшли до політичної унії з московською державою і заступником її - царським правительством. Ця власновільність, на думку наших неприхильників, забороняє нам нарікати на несправедливість того, що нам діється, бо ми ніби самі того хотіли, самі обрали собі те правительство. Це твердження примушує нас розглянути природу і характер угоди з 1654 року.

Держава наших предків злучилася з московською державою "як рівний з рівним" і як "вільний з вільним", каже тогочасна формула, цебто дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей.

Виникає питання, чи по злучі цих двох держав обидві вони зникли, а. на місце їх почала існувати третя держава, наступниця тих двох? Чи, навпаки, не дивлячись на злуку, обидві держави існують поруч себе? І коли так, то який вплив мала злука на обидві держави з погляду міжнародного права? Сучасна наука міжнаціонального права вчить, що держава може бути як простою, так і складною. Вона каже, що дві або кілька держав можуть стати між собою до злуки і сформувати "спілку держав" ("Staatenbund"). Спілка держав - це така форма злучення, при якій шановання і підлягання спільним інституціям не тільки не

виключає внутрішньої і надвірної самостійности злучених держав, але навпаки, обєрігання тієї самостійности стає метою злучених держав. Держави - члени спілки зберігають право міжнародних зносин поруч із Заступництвом цілої спілки. Усі вони мають право поокремо зав'язувати конвенції та посилати послів, аби тільки їх міжнародні зносини не мали на меті шкодити інтересам цілої спілки або окремих членів. Така спілка цілком можлива не тільки поміж державами, що мають однаковий політичний устрій, але й з різними формами державного устрою, і не перестає існувати навіть тоді, коли в одній з держав змінється форма правління, або вимерає пануюча династія. Цим особливо "спілка держав" відрізняється від так званої "реальної унії держав", яка може існувати тільки поміж монархічними державами, раз-у-раз може прекротити своє існування, або вимерла династія. Спілка держав виникає із взаємної згоди держав, що стають до спілки. Зразком "спілки держав" можуть бути: Північно-Американські Злучені Держави, Швайцарська спілка і найбільша Германська Спілка.

Якже злучилася держава московська з державою українською? Шляхом погодження, а погодження це вилилося у формі т. зв. "перяславських статей".

Перяславський контракт так формулював взаємні і обопільні відносини держав (наводимо головніші пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

1. Власть закондатна і адміністраційна належитья гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства.

2. Українська держава має своє окреме самостійне військо.

4. Суб'єкт неукраїнської національности не може бути на уряді в державі українській. Виїмок становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.

6. Українська держава має право обирати собі голову держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обрання.

13. Незломність стародавніх прав, як світських, так і духовних осіб, і невтручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки.

14. Право гетьманського правительства вільних міжнародних зносин з чужими державами.

Аналізуючи ці постанови Перяславської конституції, приходимо до висновку, що в ній є всі ті прикмети, які характеризують "спілку держав". Таким чином, головніший закид, який роблять нам наші суперники, пильнуючи довести нам безвиглядність наших стремлінь, закид, ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, - є тільки впливом неуцтва й незнання ані історії, ані права. Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної

і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації склали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше - галицько-руське королівство - спробунок злучити до купи усі галузі, усі гілки нашого народу в одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз - Іваном Мазепою.

Таким чином українська держава в тій формі, у якій вона зформована й уконституційована Хмельницьким, є справді державою з погляду міжнаціонального права. Суперечники наші ще закидають нам і те, що українська республіка, зформована Переяславською умовою, не була самостійною державою, бо платила "данину" царському правительству. Коли й так, - то все ж навіть з їх погляду, Українська республіка була напів незалежною державою на зразок Болгарії, колись Сербії та інших балканських держав. Але півнезалежні держави відзначаються тим, що не мають права міжнародних зносин з надвірного боку: тим часом Переяславська конституція надавала це право українській державі. Якже проте розуміти ту "данину", що платила українська республіка московській монархії? Годі розв'язати це питання з погляду сучасної науки міжнародного права, бо вона не знає і не уявляє собі такої держави, яка б, маючи атрибути самостійної, платила "данину"; як з другого боку не може припустити, щоб півнезалежна держава користувалась правом засилати послів.

Це дасться пояснити тільки тоді, коли згідно з текстом конституції ми приймемо, що "данина" давалася не державі московській, а цареві московському, яко протекторові особливого роду, бо держава українська від спілки з московською виразно бажала тільки "протекції", а не підданства. З цього погляду та "данина" має значення вкладу до спільної скарбниці, призначеної для міжнародних зносин спільної ваги. Такий характер стверджується ще й тим, що українська держава не була завойована московською монархією, або придбана дипломатичним шляхом, як Польща, а злучаючись з московською монархією, не поступилася ані одним із своїх державних або республіканських прав, і устрій московської монархи для української держави був зовсім байдужний. Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи. Московські царі чи імператори не виповнювали своїх обов'язків по конституції 1654 року і поводяться нині з нами так, наче Переяславська конституція ніколи й не існувала. Вони чинять з нами так, наче наша нація зреклася своїх державних прав, віддалася на ласку російським імператорам і згодилася поділити однакову долю з росіянами, що самі обрали собі царів. Але наш нарід ні сам, ні через своє правительство ніколи не давав такої згоди і ніколи не зрікався прав, що належаться йому по Переяславській конституції. Через те Переяславська умова є обов'язкова для обох контрагентів: монархії московської і республіки української на підставі

засади, що ніяка умова не може бути знищена або змінена однобічною волею одного контрагента без виразно висловленої згоди другого. Через те "Єдина неділима Росія" для нас не існує. Для нас обов'язкова тільки держава московська, і всеросійський імператор має для нас менш ваги ніж московський цар. Так каже право. Та в дійсності ніякої ваги не має Переяславська конституція, всеросійські імператори є наші необмежені пани, а Переяславська конституція тільки "історичним актом" та й годі. Якже з погляду права відноситись до такого знуцання над правом? Коли один із контрагентів, каже право, переступив контракт, то другому контрагентові лишається на вибір: або вимагати від свого контрагента виконання контракту в тому розмірі й напрямку, в якому він був прийнятий обома ними, або узнавши контракт зломаним у всіх його частинах, зірвати усякі зносини з контрагентом. І тоді вже є панування сили, але не вплив права.

Наші суперечники можуть відповісти нам, що хоч справді контракт був повернений у нівець насиллям, облудою й підступом одного з контрагентів, але другий контрагент вже згубив не тільки право розпоряджатися своєю долею, але навіть право протестування, бо своїм довговіковим мовчанням він освятив неправні вчинки, і те, що було придбане кривдою, на підставі задавнення зробилось правним. Через те вже пізно відшукувати колишні права.

Але в тім розміркованні немає ані крихітки правди. Перше: не може бути придбане на підставі задавнення те, що захоплене грабіжницьким або злодіяцьким шляхом. Вдруге: розуміння про задавнення не може відноситися до зневолення свободи. Задавнення може мати вагу тільки в правних відносинах, але не з безправних, а такі відносини московської монархії до української республіки. У міжнаціональних відносинах задавнення може мати місце тільки відносно тих націй, що вже вимирають, що вже не мають життєвої сили, бо доки нація живе, доки відчуває себе живою і сильною, доти нема місця для задавнення. Але мимо того розмова про задавнення не може грати ніякої ролі, бо наш народ своїми повсякчасними протестами проти панування Москви (Дорошенко, Мазепа, Кирило-Методіївське братство, Шевченко, селянські повстання 80-их років і т.д.) перервав течію задавнення, давши напрям розв'язати суперечку про обов'язковість Переяславської конституції тим способом, який може уважатися єдино дійсним і серйозним, цебто силою. Та навіть коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування є протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб ми - спадкоємці Богдана Хмельницького - по праву могли користуватись нашою спадщиною!

Але коли ми маємо досить правних підстав для повернення Переяславської конституції і визволення зрабованої волі, то чи так стоїть питання про фізичні і матеріальні засоби для досягнення нашої мети?

Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: "Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?"

Це не є самі слова: зміст їм відповідає. Коли в українській державі відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубольці погорджуються невимовне, а небезпечні з них засилаються на Сибір. Законами російської імперії зневажається право совісти, погорджується право свободи особистої, гнобиться навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української республіки перемінився нині на правного тирана, якому належить право необмежене над життям і смертю кожного з українців. Царський закон з 17 травня 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана зі школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовій працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить "данину" не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не вміє української мови. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь по Україні, і через 247 років по Переяславській конституції "вільний і рівний" українець відіграє ще гіршу роллю ніж колишній ілот, бо в ілота не вимагали принаймні інтелектуальної "данини", бо від ілота не вимагали любови й прихильности до своїх гнобителів, бо ілот розумів свій гніт, українець же тільки відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки. І от посеред таких лихих обставин ми зійшлися до купи, ми згурмувалися в одну сім'ю перейняті великим болем та жалем до тих страждань, що вщерть наповнили народню душу, і хай навпаки логіці подій ми виписали на своєму прапорі: "Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі". Чи не захоплюємось ми?

Чи не є цей ідеал наш однією з тих пишних, святих ілюзій, якими живе людськість, на які сподівається та які розпливаються зараз, скоро схочеш їх здійснити?

Може наша пристрасна любов до України підказала нам думку безглузду, безпідставну?

І чи можемо ми надіятися на симпатії широкого суспільства українського?

І, головне, чи здійснення цього бажання буде хосенне для нашої нації? Здебільшого, як головний аргумент проти нашого права на національне існування, проти нашого права на самостійність державну, виставляють те, що ми не маємо історичної традиції, не маємо минулого. На цьому аргументі не спиняємось через те, що помилковість його вже доведена нами попереду, теж і через те, що відсутність державно-історичної минувшини не може мати ніякого значення для другої, бадьорої нації, що відчула свою силу і хоче скористуватись своїм "правом сильного". Для нас далеко важніший другий аргумент- це закид, що нація наша безсильна, некультурна й інертна. Хіба може, кажуть нам, темна, незорганізована, розбита маса, неодушевлена ніякою ідеєю творить історію при сучасних обставинах життя? Хіба та маса відчуває національний або політичний гніт? Горстка божевільних може тільки смішити, але не викликати симпатій навіть поміж інтелігенцією, бо ціла українська інтелігенція охоче, без протесту йде шляхом винародовлення, а за нею й культурніші одиниці з народу. Та й врешті, хіба українська національність не є тільки різноманітністю російської? Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насилля. Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров! Нехай вчені розшукають, хто був кому родичем, - ображене чуття нації і кривда цілого народу гидують визнати моральні зв'язки з російською нацією! Через те ми можемо обговорювати тільки засоби і способи боротьби!

І так ми некультурні. Це безперечно правда: наша нація некультурна. Власне, культурність її історична, бо вона замерла на тім ступіні, на яким вона була ще в XVII ст. Це правда, що нація наша в загальній культурності з часу конституції з 1654 року поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусіла вернутись до нижчих форм життя, як політичного, так і соціального. Усі ті релігійно-культурні рухи, що були наслідком високої освіченості й хвилювали наше суспільство у XVI I віці, обіцяли статись джерелом не тільки свободи совісти, але й свободи політичної. Усі ці рухи були задавлені силоміць, були знівечені навіть елементарні політичні права, як право особистої свободи (панщина), і нація кинена в безодню темряви. Тоді була вбита стародавня культурність української нації, культурність так інтенсивна, що кількома своїми проміннями вона змогла покликати до життя й могутности націю нинішніх наших господарів.

Еге! Нині наші маси некультурні, але в самім факті нашої некультурности знаходимо ми найліпший, наймогутніший, найінтенсивніший аргумент і

підставу до того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом! Бо хіба можливий для нашої нації поступ і освіта доти, доки нація не матиме права розпоряджатись собою і доки темрява є спосіб держати нашу націю в неволі!? Доки ми не здобудемо собі політичних й державних прав, доти ми не матимемо змоги уладнати стан речей у себе дома до нашої вподоби, бо інтерес наших господарів є цілком супротивний нашим інтересам, бо розплющення очей у рабів є небезпечно для панів. Цю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Це її право і її обов'язок.

А в історії української нації інтелігенція її раз-у-раз грала ганебну й сороміцьку роллю. Зраджувала, ворогобила, інтригувала, але ніколи не служила свому народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільности тих інтересів. На очах історії сильна, освічена і культурна інтелігенція України прийняла в XVI і XVII віках польську національність, і усі оті Четвертинські, Чорторійські, Вишневецькі та Тимкевичі - плоть від плоті нашої і кість від костей наших! Тоді сильним і могутнім замахом український народ породив нову інтелігенцію. Ця друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX в. І всі оті Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Прощинські, і всі от, Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки і "ім же ність числа" - усі вони наша кров. Народ знову лишиться без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування. Чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть із оцим масовим відступництвом інтелігенції? І війна, і пошесть - вони косять без розбору і вчених, і темних, бідних і багатих, відступництво забрало цвіти нації - найкультурнішу її верству.

Це були такі дві страти, що годі знайти їм рівні в історії якоїнебудь нації. Але український народ здобув у собі досить сили, здобув навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних та національних витворити собі нову третю інтелігенцію. Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не починалася, але характеристична його прикмета служення свому власному народові відбилася в ньому з повною силою. Отже коли третя інтелігенція має органічні зв'язки з українською нацією, коли вона є заступником українського народу, єдино свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не має нічого спільного з останньою формацією своєї інтелігенції - українська інтелігенція є само суспільство в мініятурі, стремління суспільства - це стремління інтелігенції, пориви інтелігенції - це пориви й симпатії цілого суспільства.

А коли так, то ми стаємо око в око з питанням: "Коли українська інтелігенція є, коли вона заступник суспільства, коли вона бореться, то чому ми не чуємо про цю боротьбу, не бачимо наслідків її і навіть не відаємо й про те, за що власне бореться нова інтелігенція?"

Годі ось тут докладно відповісти на всі оті питання. Одно можна сказати, що перевозвісника сучасного політичного українства - Шевченка не зрозуміло ні його власне покоління, ані поблизькі до нього. Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну, та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: "Робім так, щоб ніхто ніде не бачив вашої роботи!" Ці покоління "білих горлиць" своїм псевдопатріотизмом деморалізували ціле українське суспільство в протязі півстоліття. Налякані стражданнями Шевченка, а почасти й прикростями, яких зазнали його товариші, ці покоління виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію льяольяности, ці покоління своїм нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молоді, що стояла на українсько-національному ґрунті. Ці покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним! Ці покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії. Ці покоління самі найліпше назвали себе українофілами, цебто людьми, що симпатизують Україні. Вони не хотіли навіть звати себе українцями. Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від них одсахнулася, симпатій же старої України вони не змогли собі приєднати. Таким чином українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького, та короля Данила, минаючи українофілів. Між молодою Україною і українофілами немає ніяких зв'язків - крім однієї страшної й фатальної зв'язі - своєю кров'ю заплатити за помилки попередників.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ". Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато - цілих 30 мільйонів. Нам належить будуччина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє

індивідуальне національне "Я". Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ". Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли через що були в нас Берестечки і Полтава. Ми відродилися з ґрунту наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матерей стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що зламавши кригу на весні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що прокинувшись до життя ламає свої кайдани. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Цей великий -увесь народ український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета - повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша надія довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що це вже остання боротьба, що потім уже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи. Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмеремо... Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні, і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усіх, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога - це доля борців за народню справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 7
ВОЄННІ КОНФЛІКТИ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 РР.

Четвертий Універсал Української Центральної Ради (22 (9) січня 1918 р.)

Народе України.

Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, – борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізничі розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменьшується. Насуває голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час. Ці Збори, призначені на нинішній день, не змогли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну Владу над Україною, уставити лад в Народній Республіці нашій, організувати нове Правительство.

А тим часом петроградське правительство народніх комісарів, щоб повернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Центральна Українська Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те саме петроградське правительство народніх комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще "священною". Знов поллється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не

будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути як найшвидче.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставили Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, творчої роботи, до кріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то: Россія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

Отож, – насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої, – Раді Народніх Міністрів, – під цього дня нести розпочаті вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих "большевиків" та інших напастників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути вчищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко мучила наш народ, знищила наш край, розбили господарство. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною й демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради – волосні й повітові та й мійські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку владу, до якої мали-б довіря й яка б спіралась на всі революційно-демократичні верстви народу, правительству повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і салдатських депутатів, вибраних із місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній Раді, й Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних работ через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна також відібрала на себе всі трудові заробницькі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, до вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а также інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительству Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли-б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених клясах величезні капітали. Однині Народня Українська Республіка бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші кляси через спекулянтів.

Правительству Республіки на виконання сього приписуємо розробити і представити на затвердження Закон про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих клясів, на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати класи трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не спекуляції та ріжну банкову експльоатацію (визиск).

На ґрунті безладдя, неспокою в життю та недостачі продуктів росте невдоволення серед де-якої частини людності. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Сі темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися зо всіма контр-революційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки – до повороту старого ладу, того карати як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Все, що, вичислене в сім Універсалі, не встигнемо зробити Ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити як найскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі Збори, найвищий господар і впорядник землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки на добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Києві, січня 9 дня року 1918.

Мирна угода між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, з однієї та Українською Народною Республікою, з іншої сторони (Берестейський договір) (9 лютого (27 січня за ст. ст.) 1918 р.)

Мирна угода

між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, з однієї та Українською Народною Республікою, з іншої сторони.

27 січня 1918 р.

Тому, що український народ в протязу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться в війні з Росією, правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини постановили заключити мировий договір з Правительством Української Народної Республіки. Вони хотять цим вчинити перший крок до тривкого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому. Задля того до нав'язання мирових переговорів в Бересті-Литовськiм зiбралися повновласники вище означених правительств, а саме:

За правительство Української Народної Республіки члени Української Центральної Ради п. Олександр Севрюк, п. Микола Любинський і п. Микола Левицький.

За цісарське німецьке правительство державний секретар заграничного уряду, цісарський дійсний тайний радник п. Рідхард фон Кюльман.

За ц. і к. спільне австрійсько-угорське правительство міністр цісарського і королівського дому і справ заграничних, його ц. і к. апостольського величества тайний радник Оттокар граф Чернін.

За королівське болгарське правительство президент міністрів п. др. Василь Радославов, посол п. Андрій Тошев, посол п. Іван Стоянович, військовий повновласник п. полковник Петро Ганчев, п. др. Теодор Анастасов.

За цісарське османське правительство його величества великий везир Талат-Паша, міністр справ заграничних Аг-мед-Нессімі-бей, й. в. Ібрагім Гаккі-паша, генерал кавалерії Агмед Іцед-паша і по предположенню своїх повновластей, які признано добре і належно виставленими, згодилися на слідуєчі постанови:

Стаття 1. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, з одної сторони, і Українське Народне Заступництво, з другої сторони, заявляють, що

воєнний стан між ними покінчений, сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття 2. 1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, на скільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2) Далше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограду западно по лінії Білограй, Щебретин, Красностав, Пугачів, Радин, Межирічче, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Ка-менець, Литовськ, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно устанавлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою почвірного союзу, застерігаються щодо того окремі умови.

Стаття 3. Спорожнювання занятої області почнеться негайно по ратифікації нинішнього мирового договору, спосіб переведення спорожнення і передачі спорожнених областей означать повновластники інтересованих сторін.

Стаття 4. Дипломатичні і консулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для якнайбільше далеко йдучого допущення консулів обох сторін застерігаються окремі умови.

Стаття 5. Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх воєнних коштів, тобто державних видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкід, тобто тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенням всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття 6. Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені додому: хіба б вони схотіли, за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях, або удатися до іншого краю. Питання, що стоять у зв'язку з тим, будуть полагоджені в окремих договорах, передбачених в 8-ій статті.

Стаття 7. Сторони, які заключають договір, зобов'язуються взаємно зав'язати негайно господарські зносини і устроїти обмін товарів на підставі слідуєчих постанов:

1. До 31-го липня б. р. треба буде переводити взаємний обмін лишків найважніших сільськогосподарських промислових виробів для задоволення біжучих потреб згідно з такими постановами: а) кількість та рід витворів, котрих обмін передбачено в попередньому уступі, означить обостороння згода комісії, яка складається з однакової кількості членів з обох сторін і збереться негайно після підпису мирового договору;

б) ціни витворів при згаданім обміні означає по взаємній згоді комісія, котра складається з рівної кількості представників обох сторін; в) обрахунок відбувати в золоті на таких основах: 1000 німецьких державних марок в золоті рівні 462 карбованцям в золоті Української Народної Республіки, а також рівні 462 рублям в золоті бувшого російського царства (1 рубль рівняється 1/15 імперіала), або 1000 австрійських і угорських крон в золоті рівні 393 карбованцям 78 грошам в золоті бувшого російського царства (1 рубль рівняється 1/15 імперіала); г) обмін товарів, котрі мають бути установлені комісією, яка передбачена в уступі "а", відбувається через державні, або державою контрольовані центральні інституції, обмін же тих витворів, котрі не будуть означеними вище передбаченими комісіями, відбувається дорогою вільного обороту на підставі тимчасового торговельного договору, котрий передбачається в слідуєчім числі [...]

Стаття 8. Привернення публічних і приватних правних зносин, виміна воєннополонених і бранців, амністійна справа як також справа поступовання з торговельними кораблями, які попали в владсть противника, управильнитись з Українською Народною Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять дійсну часть нинішнього мирового договору і якомога рівночасно з ним стають правосильними.

Стаття 9. Умови, довершені в оцім мировім договорі, творять неподільну цілість.

Стаття 10. При толкованню цього договору для зносин між Україною і Німеччиною миродатний український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною, український, німецький і угорський текст, а для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст.

Кінцева постанова: нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні якомога швидше у Відні. Мировий договір стає правосильним по його ратифікації, оскільки в нім нічого іншого не постановлено.

На доказ цього повновласники цей договір підписали і своїми печатями ствердили. Зладжено у п'яти первописях в Берестю-Литовськім 9-го лютого 1918 року.

Граф Оттокар Чернін, в. р. Міністр ц. і к. дому і
заграничних справ,

Р. фон Кюльман, в. р.

як представник

найвищої німецької управи

Гофман, в. р. генерал-майор і
шеф генеральського і східного фронту,
Др. Радославов, в. р. А. Тошев,
в. р. Стоянович, в. р. Полковник Ганчев,
в. р. Др. Анастасов,
в. р. Талат, в. р. І. Гаккі,
в. р. Агмед Нессімі, в. р. А. Нішед.

Проклямація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 року

Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Строчинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творять одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя.

3. Взивається всі національні меншини на цій українській області, – причім Жидів признається за окрему національність, щоби уконституувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення.

4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.

5. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована оцим в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішньому австро-угорському міністрові заграничних справ гр. Бурянові відмовляється права пересправляти іменем тієї української території.

Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 р.

Український Народі!

Голосимо тобі вість про Твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть, Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави.

Український Народі!

Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замаху на Українську Державу.

Заки будуть установлені органи державної власти в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати власть.

Де сього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути усунені.

Всі жовніри української народности підлягають від нині виключно Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових властей Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських жовнірів з фронтів відкликається отсим до рідного краю на оборону Української Держави.

Все здібне до оружя українське населенне має утворити боеві відділи, які або ввійдуть в склад української армії або на місцях оберігатимуть спокій і порядок. Особливо мають бути оберігані залізниці, почта й телеграф.

Всім горожанам української держави без ріжниці народности і віросповідання заporučається горожанську, національну і віроіспівдну рівноправність.

Національні меншости Української Держави – Поляки, Жиди, Німці – мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради.

Аж до видання законів Української Держави обов'язують дотеперішні закони, на скільки вони не стоять у противенстві до основ Української Держави.

Як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави.

Склад утвореного Українською Національною Радою кабінету і його програму оголоситься.

Український Народі!

Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську Державу!

Львів, 1 падолиста 1918.

Українська Національна Рада.

**Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність
українських земель колишньої Австро-Угорської монархії (13 листопада
1918 р.)**

Тимчасовий Основний Закон

про державну самостійність українських земель

бувшої австро-угорської монархії

ухвалений Українською Національною Радою за засіданні

дня 13 падолиста 1918.

А р т и к у л І

НАЗВА

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 16 жовтня 1918 р., обнімаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселена переважно українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка.

А р т и к у л ІІ

ГРАНИЦІ

Простір Західно-української Народньої Республіки покривається з українською суспільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (Комітатів) : Спиш, Шариш, Земляни, Уг. Берг, Угоча і Марморощ, як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга (Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855 Masstab 1:864.000).

А р т и к у л ІІІ

ДЕРЖАВНА СУВЕРЕННІСТЬ

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республіку.

А р т и к у л І V

ДЕРЖАВНЕ ЗАСТУПНИЦТВО

Права влади іменем Західно-Української Народньої Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола. На сій самій основі мають бути вибрані Установчі Збори Західно-Української Народньої Республіки. До часу зібрання Установчих Зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріят.

А р т и к у л V

ГЕРБ І ПРАПОР

Гербом Західно-Української Народньої Республіки є: Золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печатка має довкола гербу напись: Західно-Українська Народня Республіка.

Передвступний договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м.Фастові між Українською Народньою Республікою й Західно-Українською Народньою Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю

1. Західно-Українська Народня Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народньою Республікою – значить заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомісьць увійти з усією територією й населенням, як складова частина державної цілости, в Українську Народню Республіку.

2. Українська Народня Республіка заявляє цим рівнож свій непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну державу з Західно-Українською Народньою Республікою – значить заявляє свій намір прийняти всю територію й населення Західно-Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілости, в Українську Народню Республіку.

3. Правительства обох Республік уважають зв'язаними повищими заявами, то значить: уважають себе посполу зобов'язаними цю державну злуку можливо в найкоротшім часі перевести в діло так, щоби в можливо найкоротшім часі обі держави утворили справді одну неподільну державну одиницю.

4. Західно-Українська Народня Республіка з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними й соціальними різницями окремішності життя на своїй території й її населення, як будучій частині неподільної Української Народньої Республіки, дістає територіяльну автономію, котрої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацію її рішень компетентними законодавчими й правительствснними державними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть детальні умовини злуки обох держав.

5. Договір цей, списаний у двох примірниках, як двох окремих оригіналах, призначених по одному для правительств кожної з обох держав, може бути опублікований за згодою обох правительств, т.є. Директорії Української Народньої Республіки й Ради Державних Секретарів Західно-Української Народньої Республіки.

Директорія Української Народньої Республіки:

В. В и н н и ч е н к о

П. А н д р і є в с ь к и й

Ф. Ш в е ц ь

С. П е т л ю р а,

Отаман Укр[аїнських] Республіканських] військ

Повновласники Ради Державних Секретарів

Західно-Української Народньої Республіки:

д-р Л ь о н г і н Ц е г е л ь с ь к и й

д-р Д м и т р о Л е в и ц ь к и й

Універсал Директорії УНР від 22 січня 1919 р.

Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м.Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою – в одноцільну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Од нині во-єдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Од нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м.Київі.

Голова Директорії:

В о л о д и м и р В и н н и ч е н к о

Члени:

С и м о н П е т л ю р а

П а н а с А н д р і є в с ь к и й

А н д р і й М а к а р е н к о

Ф е д і р Ш в е ц ь

Отаман Григор'єв. Універсал до українського народу (9 травня 1919 р.)

Народе український, народе замучений! Жорстока війна з германською коаліцією і державами Антанти вирвала з твоїх сел кращих синів землі.

Міждуусобна війна та гетьманщина кращих синів твоїх загнала в могили та в'язниці. Коли у тебе забракувало сили більше терпіти, ти залишив рало та станок, викопав із землі іржаву рушницю і пішов боронити право своє на землю та волю. Але і тут політичні спекулянти обдурили тебе і хитрими заходами використали твою довірливість: замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, чрезвычайку і комісарів з московської "обжорки" і тієї землі, де Христа

розп'ято було. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш в постолах і штанях з мішка; замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе; тобою воюють зі зброєю в руках, забирають твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все те на користь народу.

Працьовитий, святий, Божий чоловіче! Подивись на свої мозолясті руки, подивись: навкруги – неправда, брехня і наруга. Ти – цар Землі. Ти – Кормилець Світу, але ж ти – раб, дякуючи своїй простоті і доброті святій. Селяни і робітники! Вас 92 відсотки на Україні, а хто керує вами? Все ті ж кровопійці народні.

Народе український! Бери владу в свої руки! Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії! Хай живе диктатура правлячого люду! Хай живуть мозолясті руки селянина та робітника! Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва. Хай живе влада Рад народу України.

Перед вами нова боротьба. Борітеся – поборите.

Я, отаман Григор'єв, і мій штаб голови свої покладемо за право працюючого люду. Для себе ми не шукаємо нічого. Дайте нам піддержку і тим спасете своє право. Ось вам мій наказ: в три дні мобілізуйте всіх тих, хто здатний володіти зброєю, і негайно займайте всі станції, поставте своїх комісарів. Кожна волость, кожне село формуйте отряди і ідіть в своє повітове місто; від кожного повітового міста з ваших отрядів по 400 чоловік кращих бійців пошліть на Київ і по 200 на Харків, коли є зброя – зі зброєю, нема зброї – пошліть з вилами, але наказ мій прощу виконати, і перемога за нами.

Все останнє – я зроблю сам.

Головний штаб наш при мойому штабові. Тільки з вашою піддержкою ми доб'ємося права народу. Негайно організуйте владу народню! В кожному селі виберіть селянську раду, в кожному повіті – повітову раду, в кожній губернії – губерніальну раду. В раду мають бути обрані представники всіх партій, що стоять на радянській платформі і ті, що признають себе безпартійними, але підтримують радянську владу. В склад рад можуть входити представники всіх національностей, пропорціонально їх числу на Україні, себто: для українців надається в раді 80 відсотків місць, для євреїв – 5 і для всіх інших національностей 15 процентів місць. При такому розподіленні не буде засилля ні партій, ні націй. Глибоко вірю, що це буде дійсно влада народна! Хай живе свобода слова, друку, совісті, зібрань, страйку, професії, недоторканість особи, думки, оселі, переконань та релігії.

Народе Божий! Любіть один одного, не проливайте братерської крові, забудьте партійну ворожнечу, преклоніться перед владикою чесної праці.

Хай живе чесна праця!

Хай згине всяке насильство і влада капіталу! Залізничники, почта і телеграф – Ви замучились. Зрозумійте нас! Перемога наша – перемога ваша. Народ український завоювань поза межами своєї землі не шукав, але твоїм братам по праці, де б вони не були, завжди допоможе і рушницею і останнім шматком хліба. Уряд авантюриста Раковського і його ставлеників просимо йти од нас і не силувати волю народну!

Всеукраїнський з'їзд рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо його волю.

Я йду вперед, бо так велить народна совість!

Резерв мій – Ти, Народу Український, і від тебе залежить доля твоя!

Всякі вбивства без суду народного, мародерство, безчинство, вторгнення в чужу оселю, незаконні реквізиції, агітація проти окремих національностей присікатися будуть на місці силою народу і зброї. Порядок необхідний – геть сваволлю!

Своїми заступниками призначаю товариша Тютюнника, товариша Горбенка і товариша Масенка, котрим довіряю важке завдання.

Отаман партизанів Херсонщини і Таврії Григор'єв.

Помічники отамана: Горбенко, Тютюнник, Терещенко, Масенко, Ясінський, Бондаренко, Павлів.

9 травня 1919 року.

Наказ № 131 Головного отамана С.Петлюри від 26 серпня 1919 р.

Українське хоробре військо, скуте національною свідомістю свого великого визвольного завдання, освячене кращими заповідями своїх пращів, непереможно й швидкою ходою посунуло вперед, до кращої долі, здобуваючи її своєю і вражою кров'ю. Самою історією судилося нашому славетному козацтву принести на своїх багнетях волю й щастя своїй рідній землі й усім тим, хто на ній з давніх-давен мирно оселився. А бандити всього світу, спіймані на гарячому вчинку, – більшовики, наче ті полохливі злодії, нестримно тікають на північ, у свій темний закуток

Проте на вільній, але занапащеній нашій землі ще залишився сморід конаючого звіря-ворога. Йому було мало чесної крові вояцтва; йому захотілося ще крові невинної, ні в чому неповинного населення. Темні люди, чорносотенці і червоносотенці (одна темна згряя), різні провокатори, кинувши зброю,

повилазили зі своїх закутків і розпочали ганебну працю на іншому ґрунті. Вони завзято снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації й часом підбурюючи на це страшне діло й деякі несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть запламити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю й загрибити нашу національну справу

Старшино й козацтво! Час нам знати, що єврейство, так само як більшість нашого українського населення, зазнало лиха від більшовицько-комуністичної навали й зрозуміло вже, де правда. Найкращі єврейські партії, як ось Бунд, "Об'єднанці", "Поалей Ціон", "Фолькс Партай", рішуче стали на бік української самостійної державності й рука в руку з нами працюють на її користь. Час уже зрозуміти, що мирне єврейське населення – їхні діти, їхні жінки, так само, як і ми, – було поневолене й позбавлене своєї національної волі. Йому нікуди йти від нас; воно живе з нами з давніх-давен, поділяючи з нами нашу долю й недолю.

Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття.

Старшино й козацтво! Весь світ дивиться й не надивується на наші визвольні подвиги. Не плямуйте ж їх, хоч би й випадково, ганебним ділом і не завдавайте нашій державі пекучого сорому на весь світ. Наші численні зовнішні й внутрішні вороги вже використовують погромні події; вони вже тичуть у нас пальцями й цькують на нас, нібито ми негідні на незалежне державне існування й мусимо знову запрягтися в ярмо неволі.

Я, ваш головний отаман, кажу вам, що якраз тепер на міжнародному суді розв'язується справа: бути чи не бути нашому державному незалежному життю. Старшино й козацтво! У ваших руках ця справа. Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога й пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає й чистих рук. Будьте певні, що всіх ворогів краю зустріне сувора законна кара народного суду, а помста, часто-густо необміркована, – це не козацьке діло.

Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону. Уряд УНР, розуміючи всю шкоду від погромів для держави, видав до всього населення краю відозву, в якій закликає виступити проти всіх заходів ворогів, що підіймають погроми єврейського населення.

Наказую всьому вояцтву пильно прислухуватись до цієї відозви й найширше розповсюдити її серед населення та серед товариства. Наказ цей

прочитати в усіх дивізіях, бригадах, полках, куренях та сотнях як Наддніпрянської й Наддністрянської армій, так і серед повстанських частин.

Головний отаман

Петлюра

Начальник штабу Головного отамана

отаман Юнаків

Специфічні особливості війни з більшовиками [Записка командира 9-го стрілецького полку 3-ої Залізної Херсонської стрілецької дивізії Армії УНР полк П. Шандрука] (1 вересня 1919 р.)

Самим міцним рішучим ворогом України впродовж вікової історії нашої нації була Росія, тим більш тепер, коли влада в такій великій по терену державі потрапила в руки лівих соціалістичних партій, в руки більшовиків. З першого дня існування, себто з 25.X.1917 року, Совітська Росія ставилася вороже до національного пробудження України. Які вони не були погані політики, але ж добре розуміли, що незалежне існування України як великої держави для них повний крах, і тому ордою посунули на нас, маючи на меті знищити всілякі прояви національного руху.

Період 1918 року для нас малоцікавий, бо в цей рік присутність на нашій території чужинців, може й бажавших нашого існування, але з боку своєї користі, відштовхнула, з одного боку, творчі національні сили, а, з другого боку, просто не пустила їх до праці на будівництво нашої Республіки. І тому можна рахувати, що історія будівництва нашої національної незалежної держави починається з другої половини листопада 1918 року, коли могутнім поривом народу був скинутий з престолу гетьман Скоропадський. В той час бвсев, що було дійсно розумне, все, що хотіло вивести народ на шлях державності, пішло вперед і повело за собою народ, повело його до бажаної волі і щастя.

Від того часу до сьогоднішнього дня пройшло 9,5 місяців і цей період можна поділити на 2 частини: I – відхід наших армій під натиском більшовиків за р. Збруч і наступ вперед після 1 червня цього ж року. Цікаво, що, йменуючи себе прихильниками пригнобленого народу, російські більшовики не починають наступу на Україну, доки у нас панував гетьман, а почали сунути сюди тільки тоді, як почався дійсно національнодемократичний рух, а це дійсно для них було страшно, бо народоправство починало свою історію в усьому світі, бо гетьманство-монархізм було віджитим і вдержатись ніяк не могло в той час, коли ломалися тисячолітні престоли і летіли, як висохлий цвіт корони. І от вони почали наступ. Цей наступ був для них успішним, бо вони вже тоді мали армію, як у нас армія носила характер виключно партизанський і той невеличкий Запорізький корпус – єдине, що мав сталий військовий характер, не могло

здержати у сто разів переважаючого ворога. Крім того, демагогічні способи агітації серед нашого темного селянства відіграли велику роль у цій справі – селяни чекали більшовиків, як якогось щастя. Врешті, нам прийшлося відійти, і наше щастя, що було куди. Ми відпочили, згуртувалися, підучилися, а селянство і все громадянство покоштувало більшовизм і наступив час, коли можна було почати йти додому. Ми пішли і дуже успішно. Впродовж трьох місяців звільнена від ворога більшість нашої території. В лави ворога внесена велика паніка, і він тікає, тим більш, що ми навчилися воювати з ним. Період наших невдач ґрунтувався головним чином на: 1 – відсутності організованої армії, 2 – браку технічних засобів боротьби і 3 – ведення боротьби виключно вздовж і по лініях залізниць, що частково викликалося тим, що війна велася взимку.

Тепер наша тактика була змінена, ми організувалися, ми йшли не по залізницях, або пересікали їх, або йшли між лініями залізниць. Ворог не витримував нашого наступу, тепер село підтримувало нас, хоча в більшості пасивно, а в деяких місцевостях й ефективно (повстанці), а з цього складався настрій військ.

Більшовики (торкається більшовицьких формувань на Україні).

1. Українські більшовицькі частини майже зовсім не можна рахувати регулярними. Штучно сколочені жорстокою дисципліною. Є нахил до грабінництва. Настрій непевний. Технічне оснащення частини погане. В більшості всі ці частини мають характер початку організації, як також імпровізації. Молодший командний склад невисокої вартості, звідки немає військової [розвідки], помічається звичка до агентурних відомостей, а це гаразд, коли населення прихильне. Тепер ж в більшості ведуть тактичні операції всліпу.

2. Наступ ведуть досить гарно і завзято, але перша невдача деморалізує їх. Бронепотяги оперують гарно і відважно, бо склад мають з кращого і свідомого елемента.

3. До оборони, можна сказати, нездатні, набоїв з далекої відстані витрачають даремно дуже багато, при наближенні до них швидко кидають позицію. Взагалі не люблять відходити далеко від залізниць. Вищі начальники мають ініціативу, широко користуються, коли можливо, допомогою населення для заколоту в тилу, на крилах і т.п., пробують обходи і оточення, але виконання кустарного типу.

Що нам необхідно для захисту держави

Коли ми будемо мати невелику, але міцну свідомістю армію, виховану на принципі "вперед" з додатком кінних з'єднань до широких операцій на крилах і в тилу, гарно виховані розвідчі частини, а по залізницях на вузлах опірні пункти і бронепотяги, то мені здається, що цей ворог, психологічно-історичний раб (Московщина), не дуже страшний.

**Доклад помічника начальника Польового Повстанчого Штабу при
Головній Команді військ УНР полковника Ю. Отмарштейна головному
отаманові С. Петлюрі про перебіг та підсумки Листопадового рейду
Повстанської армії (листопад 1921 р.)**

В 2 год[ині] ранку 4 листопада відділ перейшов через польсько-совітський кордон в районі с.Борового через с.Нетреба лісною доріжкою, оминувши як польські, так і совітські постерунки, і вийшов вранці на с.Майдан-Голишевський цілком несподівано для большевиків і зайняв без жадного стрілу с.Майдан-Голишевський.

Відділ налічував в своєму складі 155 старшин і урядовців і 645 козаків, при 32 конях. Озброєних рушницями в цьому відділі було до 56%. Обоз складався з 12 фір, на яких були: 1) холодна зброя, 2) підривне майно, 3) шпиталь і 4) скарбниця.

В с. Майдан-Голишевський був роззброєний 1-й взвод 1-ї роти 196-го бата[льйону] кордонної охорони і було розстріляно кілька комуністів. Після цього відділ вирушив через с.Андріївку на с.Кишин, переправившись біля уроч[ища] Сердюк через р.Уборть.

В с.Андріївка був захоплений к[оманди]р 1-ї роти 196-го батуту і к[оманди]р 4-го трудбату, який находився на лісних розробках. По дорозі на с.Кишин було розстріляно 32 комуністів. В с.Кишин прибув відділ ввечері 4–5 листоп[ада] і там ночував, виставивши охорону. В с.Андріївка і Майдан-Голишевський були захоплені документи, які виказували, що збірка 169-го бата[льйону] на випадок тривоги була призначена в с.Голиші. Виявилось також, що до Янчої Рудні і Ємільчина большевики скупчували свої відділи для подавлення партизанських відділів.

Зранку 5 листопада, вирушивши з с.Кишин, відділ був направлений через с.Стовпинку на с.Зубковичі. Наперед була вислана кінна розвідка, яка, збившись з дороги, помилково пішла зі Стовпинки на Зубковичі і після переходу через р.Ротча була зустрінена чотою піхоти і ескадроном кінноти. Розвідка приєдналася до головних сил в с.Жубровичі, се був великий привал до [...] В с.Жубровичі було захоплено 30 червоноармійців, які слідкували [...]

Недоходячи до с.Жубровичі, був висланий відділ підривників, який підірвав залізничний місток і зруйнував телеграф на залізничній лінії Жубровичі – Осівка. В с.Жубровичі був взятий склад продналогу, який частинно роздано селянам, а частинно виміняно їм за худобу для харчування відділу.

[...] між с.Жубровичі через М'яколовичі, Осівку, Кривотин-Колтський на Слоб. Кривотин, де прибули біля 2 год[ини] і остановились на нічліг. З Слоб. Кривотина були відправлені: 1) відділ Гопанчука (16 чол.), який мав направитися на Шепетівку і зв'язатися по дорозі в районі Ємільчина з ген[ералом] Нельговським, 2) відділ Ружицького з Пилипчуком (12 чол.) в район Олевська для зв'язку з місцевими організаціями і 3) відділ Сліпченка (25 чол.) з трьома кулеметами до Орлика на р.Тетерів. В Кривотині підтвердилися відомості про селянське заворушення в Ємільчині.

Ранком 6 листоп[ада] головні сили вирушили на Ємінець, Онишпіль, Гутка, Піски, виславши з Онишполя кінну розвідку вправо на Бондарівку, де, по відомостях, були частини по збору продналогу: кінна розвідка приєдналася в с.Піски, де був зроблений великий привал до вечора, захопивши в Бондарівці 10 червоноармійців – бата[льйону] 393-го п[олку] (132-ї бриг[ади]), штаб якого (393-го п[олку]) стояв в с.Білки. В селі Піски був розстріляний комуніст, який, по відомостях селян, розстріляв 53 українців.

Після великого привалу до смерку в с.Піски було вирішено продовжувати рух вночі для того, щоб з розсвітом, несподівано для ворога, захопити Коростенський вузол зі складами продналогу, які там скупчені. По відомостях, Коростень був зайнятий 132-ю бригадою, 4-м трудбатом і різними робітничими та допомогівими командами, міліцією і частинами ВЧК.

Напад на Коростень було організовано в слідуєчий спосіб: Головні сили наступають через Жупани, Кожухівку на Чигирі, звідки ведуть атаку на Коростень з таким розрахунком часу, щоби підійти до Коростеня в 5½ год[ин] ранку 7 листоп[ада]. Відділ полк[овника] Ступницького в складі 10 охотників і штабу II групи наступає через Жупани, Вигів, Слоб., Краснопіль, Могильно-Білошиця з таким розрахунком часу, щоби почати атаку Коростеня з полудня в 5½ год[ин] 7 листопада.

Вирушили дві колони рівночасно і пройшли разом через с.Жупани, де виявилось, що всі дальші села до Коростеня складають з себе укріплений район Коростеня і зайняті большевиками. Тоді було вирішено, недивлячись на це, проходити вночі через ті села, не обшукуючи їх і по можності не підіймаючи стрілянини, використовуючи лише ручні гранати. Цей нічний перехід через цілий укріплений район блискуче удався завдяки повній несподіваності для большевиків нашого приходу. Авангарди мали лише кілька невеликих сутичок з заставами вже після виходу із села. Ті ж частини, які займали самі села, в паніці розбігалися, побачивши велику колону в самому селі.

Наслідком цього переходу до с.Чигирі була велика кількість червоноарм[ійських] трупів, розкиданих вправо і [в]ліво вздовж цілої дороги.

В с.Чигирі головні сили прибули в 4 год[ині] ранку і відразу почули кулеметну стрілянину з полудневого краю Коростеня, де полк[овник] Ступницький, підійшовши до Коростеня раніше умовленого часу, почав атаку і заскочив несподівано для большевиків самий центр міста. Колона головних сил зараз же вирушила з с.Чигирі і почала наступ на Коростень з півночі, підійшовши до нього в 5½ год[ин] [...] але до цього часу большевики, зібравши всі свої частини на північному краю Коростеня, зустрінули нашу атаку організованими лавами і сильним кулеметним огнем. Бій прийняв затяжний характер, причому з нашого боку [були] відразу виведені зі строю раненими і забитими кращі команд[ири] сотень і куренів.

Відділ полк[овника] Ступницького не міг довго утриматися в місті і на станції, де стояло 700 красноармейців, і тому повинен був вицофатися б з міста на захід. Тоді з огляду на те, що: 1) в кожен хвилину міг підійти броневик з гарматами, яких ми не мали, 2) ми мали дуже обмежену кількість набоїв, яких витрачувати на затяжний бій було б нераціонально, вирішено відтягнути всі частини на с.Чигирі і продовжувати дальший рух.

Наслідками короткого зайняття Коростеня були: 1) випущення всіх політичних в'язнів (600 чол.); 2) розстріл Коростенськ[ої] ЧК і її сотрудників – 20 чол[овік]; 3) розстріл к[оманди]ра і начальника штабу 132-ї бр[игади]; 4) велика кількість забитих вночі червоноармійців і 100 червоноармійців полонених, серед яких знайдено 7 комуністів і політруків, які також розстріляні. Ми втратили забитими 7 старшин і 12 козаків, серед яких були: сот[ник] Стефанишин і хор[унжий] Василів та раненими 8 старшин і 6 коз[аків], серед яких полк[овник] Климач.

При стягуванні частин на с.Чигирі з м.Києва приїхав броневик, який обстріляв гарматним вогнем нашу відходячу колону, але вогонь був неміткий, знаряди на 80% не розривалися і тому колона втрат не понесла. З с.Чигирі колона вирушила на с.Михайлівку, де був зроблений невеликий привал до 20 год[ини]. В 20 год[ині] колона вирушила з Михайлівки через Васьковичі, Межирічка на Дідковичі, де прибула біля 1 год[ини] 8 лист[опада]. В с.Дідковичі по причині великої перевтоми людей була зроблена дньовка. Ввечері 8/ХІ був відправлений на с.Ігнатпіль полк[овник] Рембалович з 30 людьми, які дістали завдання висадити залізничний міст на р.Жерів. Завдання було виконано, охорона моста частинно розігнана, а частинно перебіта і відділ п[олковни]ка Рембаловича повернувся в ніч з 8 на 9 лист[опада]. З села Дідковичі вирушили о 4 год[ині]. Через годину по прибутті біля містечка, з боку Недашків, появилася 10 ворожих кіннотчиків, які були нашою заставою відбиті, причому виявилася, що в м[істечку] Базар знаходиться до 360 чоловік ворожої піхоти, а в Недашках кіннота, і тому на нічліг вирішено перейти в Буду-Кам'янецьку (Владівка), де відділи прибули о 2 год[ині].

В Ксаверові було розстріляно голову і секретаря клубу комуністичної молоді.

10 листоп[ада] о 8 год[ині] ранку колона вирушила з Буди-Кам'янецької через Юзефівку на Чоповичі. З Юзефівки була вислана наперед підривна команда, яка зірвала залізничий тор вправо і [в]ліво від переїзду і зруйнувала телеграф, зрізавши 10 стовпів, і був висланий 5 курінь для зайняття станц[ії] Чоповичі, а колона пішла просто на с.Чоповичі.

С[ело] Чоповичі і ст[анція] Чоповичі зайняті 38-м зал[ізної]дор[ожнім] бат[альйоном] і кінною та пішою міліцією. На ст[анції] Чоповичі знаходилась техн[ічна] рота з 4 кулем[етами], а в селі піша і кінна міліція чол[овік] до 40 і заліз[нична] рота. Село Чоповичі було зайняте після невеликої перестрілки, причому було захоплено 17 коней від кінної міліції і вся кореспонденція на пошті.

Зі ст[анції] Чоповичі удалося вибити залізничників після упертого півгодинного бою і захопити станцію на короткий час: потрібний лише для зіпсування апаратів і перевідних стрілок. Відтак 5-й курінь мусив залишити станцію, бо надійшов броневик з Коростеня і почав обстрілювати як станцію, так і с.Чоповичі.

В Чоповичах було забрано кілька полонених червоноармійців, а комуністи втікли.

З нашого боку був тяжко ранений полк[овник] Лисогор і забитий полк[овник] Минаківський; крім них ще двох старшин ранених.

З Чоповичів пішла колона на Гутку, Буглачки, Будилівку, де прибула біля 23 год[ини] і розташувалась першою бригадою в с. Буглачки і другою в с. Будилівка. Дальший вимарш з Будилівки – Буглачки був призначений на 14 годин[у] 11 лист[опада]. Біля 14 год[ини] на півн[іч] від Будилівки появився ворожий роз'їзд – 15 чолов[ік], який був відігнаний нашою заставою.

Тоді прибігли до Будилівки кілька наших козаків, які були захоплені в полон у Коростені і яких зазначений роз'їзд конвоїрував в напрямі на Київ. Там же, по відомостях селян, 9.XI. проїздив на селянській підводі ранений старшина з від[ділу] Чорного, Антончик, якого обеззброїв і хотів розстріляти начальник місцевої міліції. 11 лист[опада] в 14 год[ині] колона вирушила на с. Дитинець через Облітки, Шлямарку; звідки повернула на Заньки, виславши п[олковника] Ступницького з кінною розвідкою і відділом п[олковника] Рембаловича (60 чол.) для нічного наскоку на Радомишль. Після нічлігу головних сил в Заньках полк [овник] Ступницький приєднався до них рано 12.XI. в 11 год[ині], не зайнявши Радомишля по тій причині, що вночі заблудив зі своїм відділом.

Для освітлення району вправо від нашого руху був висланий роз'їзд на с.Модилеве, Дубовик, Мокачі. З Заньків колона вирушила 12.XI. в 14 год[ині] в напрямі на Чайківку, в якій до колони приєднався роз'їзд. В Чайківці, яка в большевиків зветься „Червоною Чайківкою”, колона була обстріляна зі скорострілу большевицької кінноти, скупченої на північ[но]-захід[ного] краю села, біля кладовища. При дальшому руху колони з Чайківки на Пилиповичі колона весь час обстрілювалася скорострілами з півд[енно]-захід[ного] краю, з с.Чайківки. Дальший рух колони, починаючи від Чайківки і кінчаючи переправою через р.Тетерів, був весь час під безперервним, продольним кулеметним обстрілом ззаду частин ворожої кінноти, яка невідступно переслідувала хвіст колони.

Таким чином з безперервними ар'єргардними боями колона пройшла через Пилиповичі, Журавлівку, Березівку, Минійки і Городськ, де переправилась через р.Тетерів. В Городську був даний останній ар'єргардний бій, в якому кінноту підпущено на 50–100 кроків і розстріляно кулеметами і сальвами. Тут кіннота понесла тяжкі утрати і припинила переслідування.

Після тяжкої переправи колона з обозами рушила далі, перейшла через Києво-Брестське шосе, знищивши телеграфне сполучення, і стала біля 3 год[ини] 12.XI. на нічл[іг] в с.Войташівка.

Під час цього переходу від Чайківки до Козіївки, і також на пере- праві, ми понесли значні втрати забитими і раненими, кількість яких доходила до 45 чол[овік]; серед них ранений з Цив[ільного] кор[пусу] сот[ник] Лупенко, стар[ший] лейт[е]н[ант] Білинський і п[олк]овник Рембалович.

Після прибуття в с. Войташівку загальна ситуація складалася так:

1. З'єднання з відділом ген[ерала] Нельговського і полк[овника] Палія, заступником якого був Чорний і яким був посланий заздалегідь наказ перейти в район сіл Заньки, Мінківка, Холори, Котівка – не состоялся, тому що ті відділи в зазначеному в наказі часі в район не прибули. Наш відділ, який мав дуже малу кількість кінноти і збирався побільшити її кіннотою Палія, зробити цього не міг і залишився майже без розвідки, маючи лише слабу кінну розвідку сотн[ика] Хмари, зібрану з випадкових людей, не кіннотчиків, які не уявляли собою сплоченої частини і сиділи на перетомлених до краю конях після великих переходів по глибоких снігах, де приходилося кіньми пробивати дорогу.

2. Відділ складався в більшості з піхоти, яка внаслідок великих пере- ходів, значних морозів з сильними вітрами, і на 50% без чобіт, мала майже вся відморожені і попухлі ноги, і тому активність її була зве- дена до мінімуму.

3. Обоз, який возив в шпиталі до 80 ранених і мав більше 100 фір наполовину з волами, був надзвичайно великим тягарем для цілого відділу і

зробив з нього лише своє прикриття, зменшуючи до мінімуму його рухомість і здатність до активних операцій.

4. Набоїв, поповнення яких було цілком випадкове лише від забитих і полонених червоноармійців, поповнювати даліше з якогось складу або бази годі було надіятися з нашими силами.

5. Ворог, який весь час ухилявся від боїв, від нашого наступу з фронту, прив'язався кіннотою до нашого хвоста і безнастанно тримав всіх людей в сильному нервовому напруженні своїми дрібними нападами ззаду.

6. Рушницями було узброєно до 50% людей і дальшого доповнення зброєю в найближчих часах не предбачалось. До 35% кулеметів кольта, яких у нас була більшість, попусувалися і направити їх з браку запасових частин було неможливо.

Така ситуація примусила прийняти рішення припинити дальший рух вглиб України і повернути назад, з метою повернутися до Польщі і завезти там своїх ранених, бо дальший рух вглиб України загрожував тим, що, вистрілявши всі набої, цілий відділ зі всіма раненими, складений з людей до краю перетомлених, попав би без жадного опору до рук большевиків.

Для виконання цього рішення відділ вирушив з с.Войташівка 13.XI. в 9 год[ині] ранку через Царівку, Ставецьку Слобідку, на Негребівку. В Ставецькій Слобідці виявилось, що кіннота, яка переслідувала нас напередодні, в складі біля 600 чол[овік] кінного полку 45-ї див [ізії] плус карательні відділи, прислані з Києва в кількості до 200 чол[овік], пройшли за годину перед нами через Ставецьку Слобідку на Кочереве. По дорозі зі Ставецької Слобідки на Негребівку нашу колону нащупали роз'їзди цієї кінноти і в с. Негребівка ми мали вже ар'єргардний бій з нею.

З с.Негребівки колона рушила через Раївку на Гуту, Комарівку і Рудню, де прибула біля 22 год[ини] і розташувалася на нічліг. Біля 4 год[ини] ранку 14.XI. передові частини переслідуючої нас кінноти підійшли до Гути і почали кулеметний обстріл нашого розташування.

В 5 год[ині] ранку наша колона вирушила з Рудні на Кодре і звідтам через Язвинку на Майданівку. Ар'єргардні бої біля Рудні і до с. Буди-Забуянської дали можливість головним силам з Майданівки спокійно дійти до залізниці біля казарми до ст[анції] Трубецької, в 15 год [ині] 14.XI. Там авангард захопив ст[анцію] Трубецьку, взяв в полон 30 чол[овік] охорони, зірвав залізницю вліво від казарми і зіпсував телеграфічні проводи. Біля 16 год[ини] колона рушила на с.Поташню під обстрілом з тилу підійшовшої кінноти. З Поташні колона не остановлялася і пішла даліше на північ в напрямі на Блитчу, ведучи цілий час ар'єргардні бої. Не доходячи до Блитчі, було виявлено, що с.Блитча, Унін і Ханів зайняті ворогом, вибивати якого з цих сіл нашими перетомленими людьми було неможливо, а тому колона звернула вправо і пішла просіками, без доріг, в

напрямі на с.Леонівку. При підході до цього села там було чути сильну рушничну і кулеметну стрілянину і крики „ура” і „слава”. Наш авангард і частини, які були у голові колони, недивлячись на страшну як фізичну, так і моральну перевтому, кинулись вперед на допомогу невідомим „своїм”, які билися в селі з большевиками, але заки вони добігли до села, стрілянина закінчилась і наші частини були зустрінуті з боку с.Леонівки сильним вогнем. Ігноруючи цей вогонь, наші частини ввірвалися в село з криком „слава” аж до церкви, але даліше посунутися вже не могли і, прикриваючись темнотою ночі, вицофалися з села і приєдналися до [...] які стояли в одній верстві на захід від села. Звідти без доріг, лісними просіками колона рушила на захід з тим, щоби найти якусь переправу через р.Тетерів і, прикрившись цею переправою, хотя б трошки відпочити від насідаючої з тилу кінноти. В лісі, між Блитчею і Леонівкою, був зроблений годинний привал, під час якого для облегшення обозів були скинуті з фір і спалені всі зайві канцелярії, діла і персональні речі, яких власник не міг нести на собі.

Переправою через р.Тетерів обрано брід посередині між с.Унін і Блитче, зайнятими большевиками. Для забезпечення переправи були виставлені застави в бік села Унін і Блитче. Переправа була надзвичайно тяжка, бо брід глибокий, ранених і майно перевантажувалось з саней на фіри, яких було всього 3. Піхота проходила по збудованих нашими саперами двох кладках.

По переході р.Тетерів був зроблений годинний привал в лісі, зараз за річкою, після якого колона рушила на с.Зареве і прийшла в с.Лукашівку і Інвалідну, де розташувалась біля 21 год [ини] 15.XI., будучи спереду, де був команд[увач] Повст[анчої] армії і нач [альник] штабу, обстріляною міліціонерами, які зразу же і зникли. Ранком, біля 4 год [ини], приїхала больш [евицька] розвідка на підводах в с.Ханів і Інвалідну, просто в двір квартири штабу, але, обстріляна нашою заставою, втекла, залишивши тільки одного політрука, якого зараз і розстріляно.

В 10 год[ині] вирушила колона через с.Розважів, де перед тим спалено нами біля церкви канцелярію волосного комітету; далі через Полідарівку, Салішани в с.Голубієвичі, де був зроблений 2-годинний привал. Від с.Розважів до Термахівки весь час ар'єргардні частини колони вели бій з переслідуючою нас ворожою кіннотою, яка відстала тільки біля с.Термахівки, де нашою засадою були нанесені їм великі втрати, серед яких був забитий к[оманди]р дивізіону. В с.Голубієвичі був висланий роз'їзд кінної розвідки сот[ника] Хмари в напрямку на с.Залішани. Роз'їзд приєднався відтак біля 24 год[ини] до сотні.

В 24 год[ині] відділ вирушив на с.Малі Міньки, куди прибув в 5 год[ині] ранку 17.XI. Зараз були виставлені застави на шляхах на Великі Міньки, Голубієвичі, Рудню, Свясоцьке, Звіздаль. Вимарш колони був призначений на 12 год[ину] в напрямку на с.Звіздаль – Христинівка. Перед самою 12 год[иною]

донесли селяни, що в околичних селах, [зокрема] М[алі] Міньки, наїхало багато большевицької кінноти і піхоти.

Коли саме витягалась колона за Звіздаль, впали перші стріли ворожої кінноти з півн[ічно]-західного краю с.М[алі] Міньки вздовж колони. Стрілянина розвивалась, а хвіст колони витягнувся за село під прикриттям всієї озброєної піхоти, при кулеметах. Ворожа кіннота в довгій і густій лаві вперто посувалась вперед і вислала вправо в обхід колони, лісом, не менше 3 ескадронів, які обійшли колону, атакували її справа і відрізали голову від обозів. Рівночасно був висланий і другий обхід зліва, який вдруге атакував обози і ще раз перерізав колону. Після цих атак ці обхідні частини подались навздогін за головою колони. Такий несподіваний удар сильної, доброї ворожої кінноти разом з піхотою, яка наступала разом з тилу, викликав замішання. Наша відрізана вже піхота подалась в ліс, здержуючи завзято дальше наступаючого ворога рушничним і кулеметним вогнем.

Штаб, кінна сотня, на передніх підводах тяжкоранені, будучи відрізаними від головних сил, мусили під натиском переслідуючої їх кінноти посуватися вперед. Під час цього переслідування, в трьох верстах на південь від с.Матейки, був забитий пор[учник] Ковалевський, який їхав разом з полк[овником] Добротворським. Там же залишився ст[арший] лейт[енант] Білинський, між раненими сот[ник] Падалка, сот[ник] Лупенко, чимало з відмороженими ногами, між котрими пор[учник] Сальський, дальше підп[олк] Кузьменко, пор[учник] Іванів і інші.

Переправившись через р.Уж в с.Матейки, штаб з кінною сотнею і раненими рушив далі в напрямі с.Рудня-Гребля, хутір Мельники.

По прибутті в Рудню-Греблю було вирішено зі всіх людей, які оказались при штабі, сформувати для прикриття ранених три кінних сотні: 1-шу сотню скласти зі всіх старшин без винятку, які сидять на осідланих конях, 2-гу сотню – з людей кінної розвідки сот[ника] Хмари і 3-тю сотню, немуштрову, комендантську – зі всіх старшин і козаків, які сидять на конях, але не мають сідел. Це переформування зроблено в хуторі Мельники і Журбі і командирами сотень призначено: 1-ї – полк[овник] Ступницький, 2-ї – сот[ник] Хмара, 3-ї – пор[учник] Стрілець. 1-ша сотня мала 18 чол[овік], 2-га сотня – 35, 3-тя сотня – 34 чоловік[и], ранених всіх було 22 чоловіки. В такому вигляді кінний дивізіон, зробивши в Журбі 3-годинний привал, до 24 години 17.XI., вирушив далі через хутори Липецькі, Товкачівську Каменку, перейшов залізницю в 4 год[ині] ранку 18.XI. і прибув до хутора Сугаки в 8 год[ині] ранку 18.XI. Після 4-х годин привалу, в 12 год[ині], дивізіон рушив далі через Рудню-Дивошинську, Слободу-Халплянську (Теклівка), хутір Лисівці, Рудня-Дубова на Рудню-Сирницю, де прибув 19.XI. в 6 год[ині] ранку. Після привалу, в 11 год[ині], дивізіон вирушив далі через Рудню-Кованьку на р.Уборть, по якій розташовані большевицькі

перегородні отряди. Для того щоби оминути ці отряди, дивізіон переправлявся через річку зі смерком вбхід між селами Перга і Рудня-Хочинська і рушив далі в напрямі на Уржевичі, які, по відомостях від селян, були зайняті большевиками. Оминувши лісами без доріг с.Уржевичі, дивізіон вийшов між 2–3 год[инами] 20.XI. на дом. Стражника (Купіль), де зустрів перший польський постерунок, а звідтам направився на Млинок, де в 5 год[ині] ранку 20.XI. перейшов через р.Студеницю і прибув в с.Біловіж в 7 год[ині] ранку 20.XI., де здав зброю і коні польській жандармерії.

Таким чином відділ, який перейшов з Борового на Україну в ніч 3–4 листопада, повернувся звідтам через польський кордон в ніч 19–20 листоп[ада], пробувши за кордоном 16 діб.

Виключивши одну дньовку в с.Дідковичах, відділ цей, який складався з дуже малої кількості, великих обозів і слабо озброєної піхоти, перейшов на протязі 15 діб 600 верст, що дає в середньому по 40 верст на добу.

Прийнявши під увагу глибокі сніги, через які доводилось проходити напівбосій піхоті, прийнявши під увагу майже щоденні, безнастанні бої, з якими весь час пересувався відділ, цифру цю 40 верст на добу треба визнати майже легендарною. Прийнявши під увагу і те, що кращі сили старшинського командного складу понесли великі втрати, а молодших сил бракувало, і тому моральну підтримку свого духу козацтво повинно було шукати в самому собі [...]

Наслідками цього рейду були:

1. Для населення України.

Рейд цей наочно показав населенню великого району від кордону аж по Київ, що боротьба за волю нації не припиняється і що большевицька влада в дійсності не є такою могутньою, як це могло здаватися тим, хто знаходиться під червоним терором, і що для цієї боротьби потрібна лише міцна організованість самого населення; дальше, що рейд був товчком, який фактично оживив громадян України до боротьби за існування.

2. Для наших організацій.

Рейд цей фактично доказав, що попередня робота П[артизансько-]п[овстанчого] штабу не була роботою тільки канцелярською, що в хвилину, коли цього вимагають обставини, П [артизансько-]п[овстанчий] штаб сам вийшов і вийде для активної, бойової, а не канцелярської праці.

3. Для большевиків.

Рейд цей вніс дезорганізацію і до певної міри паніку серед багатьох червоноармійських частин: він до певної міри підірвав авторитет радянської влади в очах населення, вніс руйнацію в організацію вивозу продналогу з

України до Росії, затримав на довший час зв'язок і залізничне сполучення між такими центрами, як Коростень, Київ, Житомир, Овруч. Крім цього, під час рейду розстріляно багато відповідальних комуністичних робітників і військового командного складу, а це повинно внести розклад навіть серед комуністичних кіл.

4. Для закордону.

Рейд цей показав кабінетним закордонним політикам, що жива справа української нації не може бути вирішена штучними, теоретичними договорами. Що нація українська не примирилася з московською окупацією, продовжує і буде продовжувати свою виз[вольну] боротьбу аж доти, доки не визнають її справедливих змагань до самостійності.

Під час самого рейду життя показало на слідуєчі хиби його організації:

1. Самий рейд було зроблено запізно. Рання зима занадто сильно зв'язувала війська, які не могли ночувати в лісах, з теплою хатою, де вони повинні відпочивати, а це давало змогу червоній армії, через добре поставлений шпіонаж, майже щодня точно знати місце постою цілого відділу, незалежно від тих великих переходів, які він робив. Рання зима з глибоким снігом незвичайно сильно перешкоджала рухомості відділу і тому головніша перевага партизанського відділу над регулярним військом – його рухомість тратила всяке значіння.

2. Заосмотрення відділу не відповідало тому завданню, яке на нього покладалося: а) біля 50% людей, які робили форсовані переходи, по 40 верст денно, вийшли босими. Про теплий одяг навіть не мріяли. Внаслідок цього з перших же днів виходу появилася маса хворих, а після перших морозів зі снігом 7–8 лист[опада] майже всі люди оказались з попухлими, відмороженими ногами і руками; всі вони повинні були сісти на підводи і з активних бійців перетворилися в зайвий, великий тягар в вигляді величезного обозу, який сковував до максимуму всяку рухомість партизанського відділу і зводив швидкість до 21/2 верст на годину; б) рушницями було озброєно лише до 50% людей; більшість кулеметів були системи Кольта, яка показала в зимовому переході цілком непригідною по причині малої витривалості складових частин. Запасових частин до цих кулеметів не було і тому вони після перших же боїв були здані в обоз і цим ще побільшили останній; в) набоїв оказалось замало. Запас ручних гранат, які повинні бути головною зброєю при нічних наскоках, які найбільш практикуються в партизанці, сказався замалим, а поповнити його було неможливо; г) брак кінно-гірських гармат, хоч двох, не дозволяв добре використати наслідки удачних наскоків (з Коростеня ми примушені були відійти, не використавши вповні захоплення його, після прибуття броневика з гарматами, яких ми не мали; ст[анцію] Чоповичі ми залишили також передчасно після прибуття бронепотяга); д) при виході за кордон відділ мав 23 верхових коней, на яких в більшості сидів командний склад. Для кінної розвідки найближчих

околиць, де оперував відділ, коней не було і тому відділ весь час ішов без очей, майже всліпу, використовуючи лише часто тенденційні відомості від селян.

Приймаючи під увагу всі зазначені хиби, на підставі досвіду цього рейду можна сказати, що для успіху слідуєчих рейдів відділи повинні складатися з 600–800 людей, для того щоб, з одного боку, не бути занадто важкими, а малорухомими, а з другого боку, щоб бути досить сильними для розгону большевицьких відділів, які по дорозі, в селах, містечках і невеликих містах будуть зустрічатися.

Всі люди цих відділів повинні бути здоровими і абсолютно активними, Кожий немуштровий чи муштровий, але пасивний козак буде зайвим тягарем для цілого відділу.

Всі люди повинні бути добре одягнені і взуті і всі без винятку повинні мати рушниці з відповідною кількістю набоїв до них.

Всякі немуштрові частини, канцелярії, папери, скарбниці, постачання задалегідь присуджені до залишення їх ворогові, а тому жадних обозів такий відділ брати з собою не може.

Все бойове майно, як піроксилін, гранати, набої і інше, повинно бути розділено між людьми і возити[ся] з собою на сідлах.

Кінноти в такому відділі бажано, щоб було не менше як піхоти, для того щоб в крайньому разі, коли треба швидко підвезти піхоту до бою або вивести її з бою і відірватися від ворога, кожний кіннотчик міг би взяти на свого коня одного піхотинця і провезти його кілька верст.

Ціле постачання такого відділу не потребує жадної підводи, бо майже кожне село є в силі прохарчувати на протязі одної доби 600–800 людей і 300–400 коней.

Одиноким допустимим обозом такого відділу може бути кілька легких кінних селянських підвід або санок, які не відставали б під час руху від відділу і на яких можна було б возити легкий похідний шпиталь і ранених, але з хвилиною, коли кількість ранених збільшується і цей обоз може стати тягарем для відділу, треба періодично організувати відправку такого обозу під відповідним конвоєм до Польщі або в інше безпечне місце.

Отже, відділ, сформований на таких засадах, маючи неоціниму перевагу над регулярним військом ворога в своїй рухомості і повній незалежності від тилу і баз, може безкарно зробити не тільки рейд на протязі 16 діб 600 верст, а може гуляти безкарно цілими місяцями і по цілій Україні, руйнуючи і знищуючи все, що являється перешкодою на його шляху.

Генерального штабу полковник

Отмарштейн (підпис)

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 8

БОРОТЬБА ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) І УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (УПА) ЗА НАЦІОНАЛЬНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1930-ТІ –1950-ТІ РР.)

Постанови Великого збору Організації Українських Націоналістів (28 січня – 2 лютого 1929 р.)

І. ЗАГАЛЬНІ ОЗНАЧЕННЯ.

1. Український націоналізм є духовий і політичний рух, зроджений із внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття.

2. Українська Нація є вихідне заложення кожної чинности та метове назначення кожного прямування українського націоналізму.

3. Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є факт природного порядку, і на ньому оснований ціле розуміння істоти нації.

4. Нація є найвищий тип людської спільноти, що при найбільшій своїй психологічній та суспільній зрізничкованості має одну свою внутрішню форму, витворену на ґрунті подібного природнього стану, спільного пережиття історичної долі та неспинного змагання здійснитися в повноті силової натури.

5. Внутрішня форма нації є основний чинник її динамічного тривання й разом із тим принцип синтетичного формування, який дає життю нації на протязі її історичного розвитку суцільну духову окресленість, зазначену в різних її конкретно-індивідуальних виявленнях. У цьому означенні внутрішня форма – це ідея нації, що основує та вможлиблює її історичне ставання.

6. Історичне ставання – цей наглядний вираз постійної актуальності національної ідеї – вказує на безглядний ідеал нації, який полягає в її змаганні втриматися в системі світової дійсности в ролі безпосередньо-чинного підмету з найширшою сферою впливу.

7. На шляху до власного самоздійснення в формі найбільшої інтенсивности історичного значення, нація чисельно збільшує запас своїх біофізичних сил на поширеній рівночасно територіяльній базі; у цьому відношенні відбувається в ній процес постійного переформлювання різних етнічних первнів у синтезу органічної національної єдности; з погляду цієї своєї чинности нація все перебуває в стані власного росту.

8. Найвидатнішим силовим засобом росту нації є її духовна тугість, узмісловлена у витворених вартостях культури, що, з одного боку, затісняють спійність нації, а з другого, простелюють їй шлях від осереднього впливу на оточення. Культура не є тільки чинником національної окремішности та її відборности назовні, але першим з-поміж чинників безпосереднього значення на оточенні духової сили нації, за яким з більшим успіхом наступає цивілізаційне й політично-господарське його опанування.

9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава.

10. Держава є зовнішня форма такої взаємочинности всіх діючих сил нації, яка відповідає основним її якостям і в той спосіб вможлиблює нормальній розвиток у всіх можливих виявленнях; держава – це стан кожночасної окреслености нації формою організованого співвідношення сил замкнених в органічну цілість-систему, відмежовану назверх як самостійна збірка одиниця.

11. Через державу стає нація повним членом світової історії, бо що лиш у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні й зовнішні ознаки історичного підмету.

12. Державна форма життя найвимошніше потвержує конкретне узмістовлення чинного характеру національної ідеї, а тому першим природним прагненням нації є прикрити межі своєї державної виконности з цілим краєвидом свого етнічного розпросторення, щоб таким чином державно оформити весь свій фізичний організм – цю найважливішу елементну підставу своєї будучности.

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулятом є створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава.

14. Для створення, закріплення й розвитку держави необхідна засаднича умова: щоб держава була висловом національної істоти у спосіб найбільш творчої видатности всіх складових органів нації, отже виявляла систему організованої їх взаємочинности на засаді інтегралізму суспільних сил з їх правами й обов'язками відповідно до їх значення в цілості національного життя.

15. Український Націоналізм висновує для себе з провідних засад державної організації практичні завдання, підготовчі для здійснення державного ідеалу соборними зусиллями українців-державників, зорганізованих на принципах: чинного ідеалізму, моральної своєзаконности та індивідуального почину.

16. Першим зав'язком та переємником завдань українського націоналізму є покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів Організація

Українських Націоналістів, побудована на засадах всеукраїнства, надпартійности й монократизму.

II. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

1. Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапом державного будівництва України, а то національного визволення, державного закріплення розвитку.

2. У часі визвольної боротьби лиш національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.

3. Щолиш після відновлення державности, настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла. У цей переходовий час голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств, з узглядненням відмінности окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

4. На чолі упорядкованої держави стане покликаний представницьким органом голова держави, що призначить виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

5. Основою адміністративного устрою Української Держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами та своєю виконавчу владу.

III. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПОСТАНОВИ.

1. Вступні тези.

1. Українська Держава буде змагати до осягнення господарської самовистачальности нації, збільшення народнього майна та забезпечення матеріального добробуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народнього господарства.

2. Господарське життя країни буде побудоване на основі співпраці держави, кооперації та приватного капіталу. Поодинокі ділянки народнього господарства будуть розділені між ними, будь стануть предметом їх рівночасного й рівнорядного діяння, у залежності від користности цього для цілости народнього господарства та для інтересів держави.

2. Аграрна політика.

1. Інтересам народнього господарства України відповідає існування та розвиток селянського господарства.

2. Вивласнення поміщицьких земель без викупу, проведене в час революції на Сх. Україні, державна влада затвердить законом, якого силу поширить на всі землі Української Держави.

3. Державна влада зробить корективи в розподілі землі на Сході України, необхідні з огляду на стихійний, неупорядкований характер розподілу вивласнених земель у час революції.

4. Держава дбатиме про розвиток сільсько-господарської виробности та про забезпечення благобуту селянства шляхом підтримання господарства.

5. Селянське господарство буде побудоване на праві приватної земельної власности, обмеженім державною регуляцією вільного продажу й купна землі, з ціллю запобігти в той спосіб надмірного зменшенню чи збільшенню земельних наділів.

6. Державна влада буде всебічно сприяти інтенсифікації селянських господарств та пристосування їх до ринків, буде підтримувати розвиток сільсько-господарської кооперації, давати сільському господарству дешевий продукційний кредит, та буде дбати про агрикультурну й агриосвітню справу та про забезпечення хліборобської продукції державним забезпеченням.

7. Лісові площі будуть вивласнені без викупу та передані державі, або органам самоврядування. Лише невеликі площі, непередатні до удержавлення й муніципалізації, будуть в руках приватних власників.

8. Аграрне перенаселення буде регульовано шляхом приміщення селянських рештків у національній продукції та відповідно проведеної колонізації.

9. Міські землі та нерухоме майно залишаться в руках приватної власности. Держава й орган самоврядування регулюватимуть міське будівництво та усуватимуть мешкальні кризи та й земельну спекуляцію шляхом скупчення в своїх руках відповідних регуляційних земельних фондів.

3. Промислова політика.

1. З метою усамостійнення народнього господарства та його всебічного розвидку, що зокрема диктують потреби державної оборони та конечність дати варстат праці лишком сільської людності, держава буде сприяти упромисловленню країни.

2. Підприємства тих галузей промисловости, що є важливі для існування та оборони країни будуть удержавлені. Інші підприємства будуть залишені приватному капіталові поодиноких осіб і асоціацій на основі вільної конкуренції та приватної ініціативи. У випадках, визначених законом, держава матиме право

першенства перед приватним капіталом у набутті співвласности приватних підприємств.

3. Держава дбатиме про раціоналізацію всіх родів промисловости, зокрема їх машинового урядження, та про підготування кадрів фахівців і технічних робітників, що задовольняли б вимоги сучасної техніки.

4. Для піднесення добробуту сільського господарства і для підготування фахових робітників для великої промисловости, держава буде сприяти розвиткові сільсько-господарської промисловости в формах виробничої кооперації.

5. Держава подбає про організацію виробничої та збутової ремісничої кооперації, підтримуючи ремісництво в межах, що відповідають сучасному характерові продукції та ринків.

4. Торговельна політика.

1. Торговельні операції, як на внутрішньому так і на зовнішньому ринках, будуть розподілені між приватним капіталом, кооперацією і державою, яка то остання перебирає торгівлю виробами удержавленої промисловости та головні роди перевозу.

2. Маючи на увазі нормальний внутрішній процес обміну й розподілу, держава дбатиме рівночасно про забезпечення українським продуктам та виробам найвигідніших умов збуту на світових ринках, а для оборони національного господарства назовні вживатиме метод охоронного і сприяючого характеру та метод протекціоналізму, що знайдуть застосовання у формі мит та торговельних договорів.

5. Фінансова політика.

1. Податкова система буде сперта на засаді єдиного, рівномірного поступового й безпосереднього податку при залишенні обмеженої кількості посередніх податків.

2. Держава дбатиме про розвиток банківництва в усіх галузях господарського життя. Емесійний банк буде установою найбільш незалежною від суто політичних чинників та підлягатиме контролі з боку виконавчої влади та громадянства.

3. Справа регуляції державних боргів, що припадуть на українську державу, як частина боргів окупаційних держав, буде упорядкована за засадами справедливости й в рамках господарської спроможности.

6. Соціальна політика.

1. Регулювання взаємовідносин поміж суспільними групами, зокрема право остаточного арбітражу в справах суспільних конфліктів, буде належати державі, яка дбатиме про співпрацю виробничих верств Української Нації.

2. Члени всіх суспільних груп будуть мати право коаліції, на основі якого вони будуть об'єднуватись у професійні організації з правом синдикалізування за територіальним принципом і за галузями виробництва та матимуть своє представництво в огранах державної влади.

3. Працедавці і працівники матимуть право вільних персональних і колективних умов у всіх справах, що стосуються взаємних інтересів, у рамках законодавства та при контролі держави.

4. У приватних та державних промислових підприємствах будуть створені виробничі ради з представників підприємств, керівників та робітників, з правом взгляду й контролі техніки продукції.

5. У хліборобських, промислових і торговельних підприємствах будуть утворені ради працівників, як представничі органи для полагоджування справ працівників у взаємовідносинах їх із професійними спілками, працедавцями та державою. Зокрема вони укладатимуть сами або в порозумінні з професійними організаціями колективні умови, а в промислових підприємствах братимуть участь у виробничих радах.

6. Працедавці і працівники матимуть право вирішувати взаємні невзгоди шляхом третейських судів. На випадок недосягнення згоди за ними залишається право страйків та льокавтів. Остаточне залагодження конфліктів належатиме державним арбітражним урядам.

7. Нормальним днем праці буде 8-годинний день праці з тим, що, наскільки дозволять на це обставини, держава подбає про його скорочення.

8. Визнаючи засадничо волю праці, держава дбатиме про видайність праці з одного боку шляхом видання закону, що визначатиме умови кваліфікованої праці й концесійованих зайнятть та нормуватиме внутрішній регулямин підприємств, зокрема розпорядок і технічний процес, з другого боку при допомозі контрольних органів та інших державних установ.

9. Ведучи державний уряд праці та контролюючи приватні бюро посередництва праці, держава дбатиме про матеріальну поміч безробітним, що її буде давати при посередництві професійних організацій із фондів, зібраних від працівників і працедавців, а у виняткових, визначених законом, випадках, з допомогових фондів громад і держав.

10. Держава заведе єдину організацію загального забезпечення, обов'язкову для всіх верств суспільности, беручи рівночасно на себе обов'язок

утримувати всіх громадян понад 60 літ життя, позбавлених власних засобів прожитку.

IV. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА.

1. Здійснення постуляту української державності передумовлює активізацію внутрішнього політичного життя українського народу, за маніфестовану назовні для зазначення української справи як рішучого чинника в питанні східноєвропейського політичного стану.

2. Повне усунення всіх займанців із українських земель, що наступить в бігу національної революції та відкриє можливості розвитку Української Нації, в межах власної держави, забезпечить тільки система власних мілітарних зброєнь та доцільна союзницька політика.

3. Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися у визвольній боротьбі на якогось із історичних ворогів Української Нації, українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних в'язань із тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівно ж шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для досягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці.

4. У своїй зовнішньо-політичній чинності Українська Держава змагатиме до досягнення найбільше відборонних меж, що охоплюватимуть усі українські етнографічні терени й забезпечуватимуть їй належну господарську самовистачальність.

V. ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА.

1. Організація української військової сили буде поступно розвиватися, а її форма мінятися відповідно до трьох етапів політичного стану України: ворожої займанщини, національної революції, державного закріплення.

2. В обставах ворожих займанщин підготовку українських народних мас до збройної боротьби, а зокрема підготовку організаторів та вишколених провідників перебере окремий військовий осередок.

3. Лише військова сила, що спиратиметься на озброєний нарід готовий уперто та завзято боротися за свої права, зможе звільнити Україну від займанщини та вможливити упорядкування Української Держави.

4. Оборону упорядкованої Держави перебере єдина, регулярна, надклясова, національна армія й флот, що враз із територіяльними козачими частинами будуть збудовані на підставі загальної військової повинности.

VI. КУЛЬТУРА Й МИСТЕЦТВО.

1. Українська держава буде змагати до піднесення рівня культури й цивілізації в Україні, узгіднюючи культурний процес, побудований на основі свободи культурної творчости, з духовою природою українського народу, його історичними традиціями й вимогами сучасности, та викорінюючи лихі наслідки чужонаціонального поневолення в ділянці культури та психики народу.

2. Тільки розвиток тої культурної творчости й тих мистецьких течій, що зв'язані зі здоровими проявами в минувшині Української Нації та з культом лицарськості й вольово-творчим відношенням до життя, зможе збудити здоровий гін нації до сили й могутності.

VII. ШКІЛЬНА ПОЛІТИКА.

1. Кермування й догляд за шкільництвом як засобом виховання народніх масу національно-державному дусі та встановлення шкільної системи, що піднесла би на належний рівень розвитку освіти українського народу, буде належати державі.

2. В основу народнього шкільництва ляже система української, державної, обов'язкової й безплатної, єдиної школи, яка забезпечуватиме всебічний, гармонійний розвиток людини та обійматиме й практичне, фахове-професійне виховання.

3. Приватні освітні установи та чужомовне навчання будуть допущені за дозволом держави в кожному окремому випадку та підлягатимуть контролі державних чинників.

VIII. РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА.

1. Уважаючи релігійне почуття внутрішньою справою людської особи, Українська Держава в цьому огляді стане на становищі повної волі релігійної совісті.

2. Приймаючи засадниче відділення церкви від держави, влада задержуючи необхідну контролю над церковними організаціями, - співпрацюватиме з українським духівництвом різних культів у справах морального виховання нації.

3. У школу буде допущена наука релігії тих культів, що не будуть виявляти денаціоналізуючих тенденцій.

4. Українська Держава буде сприяти розвитку української національної церкви, незалежної від чужеземних патріархатів, та українізації релігійних культів, що будуть діяти в Україні.

IX. ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.

1. Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не визначаючи всіх тих міжнародніх актів, умов

та установ, що стан українського національно-державного розірвання сотворили та закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе у категорічне противенство до тих всіх сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться, та протидіятиме всяким політичним заходам єдиничь і колективів, що будуть відхиленням від повищих засад.

2. Не обмежуючись у своїй діяльності на той чи інший терен, але змагаючи до опанування української національної дійсности на всіх українських землях та на чужих теренах, заселених українцями, Організація Українських Націоналістів вестиме всеукраїнську політику державництва без надавання їй партійного, клясового чи якого-небудь іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і клясовим угрупованням з їх методами політичної праці.

3. Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх коло українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання оздоровити відносини всередині нації, викликати в українському народі державно-творчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її широчінь, і таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших державних народів світу.

Відень, лютий 1929 р.

Відозва II Великого збору Організації Українських Націоналістів (26 серпня 1939 р.)

Націоналісти Українці!

Українським народом після довгих років неволі відновлені та його іменем проголошені державно-правні акти Самостійності й Соборності України – існують і зобов'язують нас!

Героїчною смертю тисячей і тисячей борців закріпили ми їх у наших душах і чинах. І хоч хвилево нас переможено, то духово ми знову стали деревним народом.

Сьогодні ще немає Української Держави, та вона не вмерла. Як ідея й боєве гасло вона живе в наших серцях, а її здійснення є справою обов'язку, чести й гідності кожного українця.

Володіння Сходом Європи колись належало нам. Перша Великокнязівська Київська Держава, Галицько-Володимирська Держава й Гетьманщина Богдана залишили нам світлі традиції.

Черпаючи в героїці й трагічній величі нашого історичного минулого силу для відродження нації- теперішній керівник боротьби українського народу, Організація Українських Націоналістів, піднялася зруйнувати окупації здвигнути Українську Державу.

На шляху тієї боротьби згинув Вождь ОУН і народу – Євген Коновалець.

Вбиваючи Вождя сподівалася Москва заломити визвольний рух Української Нації. Але не досягла своєї цілі! Загинувший Вождь, як символ боротьби, ще сильніше зєднав увесь український нарід.

Перемога або смерть! – це заповіт, що його залишив нам Вождь. Основоположник і Обновитель.

В найглибшій пошані до священної волі Першого Вождя Націоналістичної України, визнаючи довічне значення Його зусиль і трудів для народу – Великий Збір Українських Націоналістів однодушне затверджує рішення Євгена Коновальця призначити своїм наступником колишнього шефа штабу Дієвої Армії й корпусу СС та краєвого коменданта УВО – полковника Андрія Мельника.

Великий Збір Українських Націоналістів, що складається з провідників революційно-визвольної боротьби в підсоветській Україні, Галичині, Волині й сумежних із ними північних Землях, в Буковині, Бессарабії й в Карпатській Україні та з представників націоналістичних кадрів української еміграції в Європі, в З'єдинених Державах Північної Америки, Канади, Аргентини, Бразилії й Далекого Сходу – є виразником волі всього українського народу.

Боротьба націоналістично-революційних сил всієї України – остаточно оформлена Першим Конгресом Українських Націоналістів у 1929 р. в ОУН – показала могутній порив борців, що збройними чинами кинули визов окупантам в ім'я Нової ідеї.

З гордістю дивимося ми сьогодні на ту боротьбу, що змобілізувала всі здорові сили українства на площині непримиренного змагу з ворогами.

Ми горді, що ОУН вийшла з рядів фронтових вояків – учасників нашого збройного Визвольного Зриву.

З чину, з крові й смерті для ідеї зродилася нова Віра українства – Український Націоналізм!

Те, що початок організованому націоналістичному рухові дало вояцтво Великого Визвольного Зриву – має глибоке значення!

Українська збройна сила від століть високо держала прапор національної ідеї всупереч усім силам розкладу і рабства. Вірна своїм традиціям – вона вилонила тих, що здвигнули Націоналістичну Революцію.

Хвилина, яку тепер переживаємо, вимагає від нас найбільших зусиль, щоб зорганізувати сили нації для рішального бою з займаннями українських земель.

Щоб успішно повести революційний зрив – треба ще сильніше і з більшою напругою волі продовжати творення і відбудову Української Армії.

Збройна сила – це завдання дня!

Виховати політичних та громадських провідників у дусі націоналістичних ідеалів, які потрапили б зорганізувати народні маси для організованого чину і були б взором усіх особистих і громадських чеснот – це наше повсякчасне завдання.

Перевиховати нарід у націоналістичну спільноту, виплекати націоналістичну людину волі, чести й посвяти, створити новий, героїчний тип українця – це вічне завдання націоналізму.

Або українство стане націоналістичне, або ми останемо рабами!

Українці!

Щоб досягнути нашої мети, треба органічного з'єдинення всього здорового українства навколо одної Ідеї, одної Організації і одної Людини. Єдиний національно-революційний фронт під кермою Вождя Андрія Мельника – це вимога хвилі.

На шляху Національної Революції не може бути приязної стрічі і спільного маршу борців з рабами!

Чинна співпраця всіх верств і станів українського народу в революційній боротьбі – це передумова відбудови нашої держави.

Кожний українець – селянин, робітник і інтелігент - прикладе руку до Великої Будови і боротьби, або він раб і безвартісна людина.

Українець іде до боротьби за Державу не ради лакомства нещасного, а тому, що він уже людина вільна і горда та воліє згинутися героєм, як животіти рабом.

Власна Держава – це теж праця, земля й хліб.

Без національної революції – немає соціальної.

Націоналістична революція – це революція національна і соціальна!

Україна для Українців!

Не залишити ні грудки Української землі в руках ворогів і чужинців! Бо земля – це джерело внутрішньої сили українського народу і підстава його дужання з зовнішнім світом.

Наш змаг іде:

за національну засаду організації світу,

за націю, а не клясу,

за ідеалізм, а не матеріялізм,

за державу праці і соціальної справедливості, а не державу комуністичного чи капіталістичного визиску,

за право власности. здобує працею,

за сильну владу найкращих з усіх верств народу,

за героїчну культуру і вільну творчість українського духа,

за безоглядне винищення сил руїни і розбрату!

Українська молоде!

Ти завжди була пробоєвиком нових ідей в Україні! Ти підхопиш кинені гасла і понесеш їх по всій широкій землі українській, в наші села і міста, щоб пірвати українців до бою за Українську Велико-Державність.

Особливе признання належить Тобі. селянська, робітнича і студентська молоде, за ті жертви, які Ти положила на вівтарі України. Український нарід гордий на свою молодь!

Українці на чужині!

Великий Збір Українських Націоналістів одобрює вашу працю та моральну і матеріальну підтримку революційної боротьби в Батьківщині!

Революціонери Земель висловлюють Вам свою вдячність!

В переломових днях, що грядуть, українська еміграція і надалі твердо стоятиме під націоналістичними прапорами!

Революціонери!

Від нашої внутрішньої сили залежить перемога. Тільки кров і залізо розсудять нас із ворогами!

Зо шляху Української Національної Революції не сміє завернути Вас ніщо: ні торттури, ні пекло тюрем і таборів, ні смерть!

За соборну Українську Державу проти Москви, Польщі, Румунії і Мадярщини іде наш кривавий змаг!

Українці!

Наша зовнішня політика залишається незмінною від хвилини, коли впали перші стріли Боевиків-націоналістів. Ключове положення України на грані двох світів визначає її особливу роллю в Європі. Тому боротьба за Українську Державу не буде ні легкою, ні простою, ні тим більше, безкровною.

Легка річ не гідна слави!

Щоб проділати важке завдання відбудови Української Держави, треба ще тіснішого з'єдинення всіх українських патріотів, усунення слабодухів, винищення запродавців і перевертнів!

Великий Збір Українських Націоналістів закликає всі поневолені окупантами України народи, що борються за своє визволення, до співділання з ОУН.

Проти Росії і большевизму, проти Польщі, Румунії, Мадярщини, а за Суверенну Соборну Українську Державу бореться весь український народ під проводом Андрія Мельника і ОУН. З того шляху він ніколи і серед ніяких умовин не зійде, хоча б і довелося йому стати на прю з цілим світом.

Грядуть переломові та грізні дні. що можуть нам принести і чергові удари. Проте жми віримо в остаточну перемогу нашої Великої Святої Ідеї!

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!

Хай живе Українська Національна Революція!

Хай живе Організація Українських Націоналістів!

Слава Першому Вождеві Націоналістичної України Євгенові Коновальцеві!

Слава Вождеві Андрієві Мельникові!

Слава Україні!

Дано у місці постою в серпні 1939 р.

Президія II Великого Збору Українських Націоналістів

Акт проголошення Української Держави (30 червня 1941 р.)

1. Волею Українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення* Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кровавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько, в. р.

Голова Національних Зборів

За що бореться Українська Повстанча Армія (Прийнята на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН в серпні 1943 р.)

Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних державах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі.

УПА бореться проти імперіалістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької “нової Європи”.

УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашисько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій бо вони є знаряддям завойовницької політики імперіалістів. Тому ми проти російсько-комуністичного більшовизму і проти німецького націонал-соціалізму.

УПА проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіалістичні цілі, “визволяв”, “брав під охорону”, “під опіку” інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст – поневолення, насильство, грабунок. Тому УПА бореться проти російсько-більшовицьких і німецьких загарбників поки неочистить Україну від усіх “опікунів” і “визволителів”, поки не здобуде Української Самостійної Держави (УССД), в якій селянин, робітник і інтелігент могли б вільно, заможнo і культурно жити та розвиватися.

УПА за повне визволення українського народу з-під московського більшовицького ярма, за побудову УССД без поміщиків, капіталістів та без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів.

В українській державі влада вважатиме за найвищий обов’язок інтереси народу. Не маючи загарбницьких цілей та поневолених країн і пригноблених народів у своїй державі, народна влада України не витратиме часу, енергії та коштів на творення апарату гноблення. Українська народна влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу.

В лавах УПА борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів, за УССД, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий суспільний лад:

1. а) За знищення більшовицької експлуаторсько-кріпацької системи організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян.

б) За безплатну передачу селянам західних українських областей всіх поміщицьких, монастирських та церковних земель.

2. а) За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською.

б) За участь робітників у керівництві заводами, за фаховий, а не комісарсько-партійний принцип у керівництві.

3. а) За загальний 8-годинний робочий день. Понаднормова праця може бути тільки вільною, як і кожна праця взагалі, і робітник отримуватиме за неї окрему зарплату.

б) За справедливу оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства. Робітник отримуватиме таку зарплату, яка потрібна для забезпечення матеріальних і духовних потреб цілої його сім'ї. При річних підсумках господарського стану підприємств кожний робітник одержуватиме у господарсько-кооперативних підприємствах дивіденд, а в національно-державних – премію.

в) За вільну працю, вільний вибір професії, вільний вибір місця праці.

г) За свободу профспілок. За знищення стахановщини, соцзмагань, підвищування норм та інших способів експлуатації працюючих.

4. За вільне ремесло, за добровільне об'єднання ремісників у артілі, за право ремісників вийти з артілі та індивідуально виконувати працю і вільно розпоряджатися своїм заробітком.

5. За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.

6. За повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на фізично легку працю, щоб жінка не шукала заробітку в шахтах, руднях та на інших важких промислах і внаслідок цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства. Батько сім'ї одержуватиме, крім плати за свою працю, додаткову платню на утримання жінки і неповнолітніх дітей.

7. а) За обов'язкове середнє навчання. За піднесення освіти і культури широкої народної маси шляхом поширення мережі шкіл, видавництв, бібліотек, музеїв, кіно, театрів тощо.

б) За поширення вищого і фахового шкільництва, за неупинне зростання високо-кваліфікованих кадрів фахівців на всіх ділянках життя.

в) За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, помешканнями та навчальними приладдями.

г) За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління – моральний, розумовий та фізичний. За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.

8. За пошану до праці інтелігенції. За створення таких матеріальних основ праці, щоб інтелігент, будучи цілком спокійним про завтрашній день та про долю

сім'ї, міг віддатися культурно-творчій праці: мав потрібні умови до праці над собою, постійно збагачував свої знання та підвищував свій розумово-культурний рівень.

9. а) За повне забезпечення всіх працюючих на старість та на випадок хвороби чи каліцтва.

б) за широке запровадження охорони народного здоров'я, за поширення мережі лікарень, санаторіїв, курортів та будинків відпочинку. За збільшення лікарських кадрів. За право працюючих на безплатне користування всіма закладами охорони здоров'я.

в) За особливу державну опіку над дітьми і молоддю, за поширення мережі дитячих ясел та садків, санаторіїв, таборів відпочинку, за охоплення всієї дітвори та молоді державними закладами опіки та виховання.

10. а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм.

б) За вільне визнання і виконання культів, які не суперечать громадській моралі.

в) За відокремлення церковних організацій від держави.

г) За культурні взаємини з другими народами, ща право виїзду громадян за кордон для навчання, лікування та пізнавання життя і культурних надбань інших народів.

11. За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру.

12. За рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок.

13. За вільну українську по формі і по змісту культуру, за героїчну духовність, високу мораль, за громадську солідарність, дружбу та дисципліну.

Присяга вояка Української Повстанчої Армії (19 липня 1944 р.)

Затверджена УГВР і введена наказом ГВШ ч. 7 з 19.VII.1944

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього подиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу, або відступлю від цієї Присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 9

ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 1980-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

Програма Української Національної партії (УНП) /прийнята Установчим Збором УНП у Львові/ (21 жовтня 1989 р.)

Українська Національна партія вважає, що політична, економічна, культурна і екологічна криза в Україні є наслідком підневільного становища української нації. В січні 1918 року український народ здобув незалежність для своєї держави – Української Народної Республіки, яку визнали де-факто і де-юре численні вільні країни. УНР була визнана і Урядом РРФСР. 1 листопада 1918 року була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

22 січня 1919 року був підписаний акт Злуки українських земель, згідно з яким УНР і ЗУНР об'єдналися в єдину соборну державу – Українську Народну Республіку.

У кінці 1918 року РРФСР почала агресію проти України, порушивши акт про перемир'я. Агресія РРФСР не була спровокована Урядом незалежної України, отже, не є законною, а тому український народ продовжив боротьбу за державну незалежність своєї Батьківщини. 14 березня 1939 року була проголошена самостійність Карпатської України. Придушення її невдовзі не пригасило прагнення українців до незалежності.

Актом 30 червня 1941 року було проголошено відновлення Української Самостійної Соборної Держави на чолі з Українським державним правлінням. В обороні Самостійної Соборної держави Українська Повстанська Армія (УПА) веде двофронтову війну проти нацистської Німеччини, а відтак проти більшовицької Росії до половини 1950-х років. Є це нерозривний і взаємодоповнюючий хід подій і боротьби українського народу за державну незалежність у двадцятому сторіччі. Є він також продовженням державницьких традицій українського народу княже-королівської і козацької діб.

Внаслідок агресії РРФСР проти УНР в кінці 1918 року Україна була окупована, а на її терені за рішенням ЦК РКП(б) була утворена штучна структура – Українська Радянська Соціалістична Республіка, уряд якої виступив одним із ініціаторів утворення СРСР. Оскільки сама УРСР і її уряд були створені за рішенням РКП(б) і внаслідок вигнання законного Уряду УНР, то закони УРСР і договори уряду УРСР з урядами інших націй є юридично недійсними, а тому УНП не визнає їх і вважає УРСР не республікою, а колоніальною адміністрацією в Україні.

УНП відстоює право українського народу на незалежне державне існування і проголошує своєю метою відновлення Української Народної Республіки в етнічних кордонах. Для досягнення мети УНП програмує за сучасних умов такі дії:

1. Сприяння утвердженню демократичних принципів в суспільстві. З цією метою УНП домагається гарантів демократії:

а) економічного гаранту, яким є приватна власність. Для цього необхідно передати всі виробництва, банки, шляхи сполучень, знаряддя зв'язку та інформації, які зараз є державною власністю, в приватну, кооперативну та акціонерну;

б) силового гаранту, яким є приватна зброя. Відсутність цієї зброї у громадянина робить його беззахисним перед озброєним злочинцем і є основним гальмом в демократизації суспільства. Без приватної зброї демократія перетворюється на фарс з узурпацією влади однією партією. Для легалізації приватної зброї необхідним є закон про зброю, який регламентував би застосування зброї та її калібр:

в) політичного гаранту, яким є політичний плюралізм. Партійна монополія на владу та інформацію є аморальною і протизаконною.

2. Домагання визнання урядами демократичних країн та урядом СРСР окупаційного статусу для України.

3. Домагання скасування Конституції УРСР та договору про утворення СРСР. Наміри оновити союзний договір або укласти новий УНП розглядає як спроби узаконення підневільного становища України.

4. Домагання виведення УРСР зі складу Організації Об'єднаних Націй і заміни її представництва представництвом національних опозиційних сил, в тому числі й емігрантських.

5. Змагання до створення Тимчасового Державного Правління України на базі тих українських політичних сил, які стоять на платформі самостійної державності.

6. Утворення Національних Збройних Сил.

7. Домагання виведення окупаційних військ з усіх українських земель.

8. Скликання Національних Установчих Зборів.

Політична Заява Української Міжпартійної Асамблеї (УМА) (1 липня 1990 р.)

Про боротьбу за Українську державу

Воля українського народу до незалежного державного існування доведена його тривалою боротьбою за Українську самостійну і соборну Державу. Домагання від українців додаткових доказів своєї волі, в тому числі й шляхом референдуму, є аморальним. Право на незалежність є природним правом народу, замах на це право є злочином проти людства.

Український народ в окремі часи сягав перемоги. Так було при проголошенні незалежності УНР (22.01.1918), при проголошенні незалежності ЗУНР (01.11.1918), при возз'єднанні українських земель в соборній державі УНР (Акт злуки 22.01.1919), при утворенні й проголошенні незалежності Карпатської України (14.03.1939), при проголошенні відновлення Української Держави (30.06.1941).

Останній за часом державний Акт започаткував відновлення української державності в умовах зіткнення на теренах України двох хижацьких імперій Німеччини та ССРСР. За короткий час в одинадцяти областях т.зв. УСССР були утворені обласні, окружні, повітові, районів та міські управи, які визнали над собою зверхність Українського Державного Правління. Процес відновлення Української Держави перервали каральні сили тоталітарних режимів Німеччини, а потім ССРСР. Гестапо й НКВД за допомогою геноциду, терору, в'язниць та заслань знекровили націю і придушили національно-визвольний рух українців.

Не зважаючи на більшовицький та нацистський терор і деспотію, акт проголошення незалежності Української Держави, як і попередні державні акти, не був скасований. Вони і сьогодні зберігають юридичну силу і служать нашому поколінню правовою підставою для продовження перерваного агресорами процесу відновлення Української Держави. Нескорена воля українців не припинила пошуку шляхів до своєї мети.

В минулі часи народ вдавався до збройної боротьби, потім – до правозахисної, а зараз випробовує парламентний шлях. На регіональному рівні національні демократи досягли часткових успіхів. А на рівні УРСР колоніальна влада та імперська партія, вчасно зманеврувавши, зберегли свій контроль над державою та суспільством.

Колоніальна влада тримається на силі й зброї советських військ, КГБ й МВД, а реноме її в зовнішньому світі робить імперська дипломатія. В той же час національні демократи, які стали депутатами колоніальних органів влади, спираються лише на меншість неозброєного народу. Підпорядкування збройних сил, КГБ й МВД владі метрополії робить Верховну Раду та Уряд УСССР заручниками Кремля, позбавляючи депутатів можливості організувати захист як

особистий, так і свого парламенту. А отже, годі сподіватися, що Верховна Рада УССР перетвориться на національний парламент.

Контроль над Верховною Радою УССР колоніальних сил, неможливість депутатам-патріотам домогтися прийняття Декларації про незалежність України довела, що парламентний шлях боротьби є недостатній.

Влада метрополії законодавчо і практично зміцнює імперію, а події в Закавказзі й Середній Азії свідчать, що вона схильна вдаватися до збройних сил для придушення національно-визвольних рухів. Там, де застосування військ неможливе без загострення міжнародних ситуацій, влада метрополії душить народи економічними та режимними санкціями.

Лояльне ставлення західних демократій до антинаціональної політики Кремля створює передумови для можливого відновлення деспотії й державного терору в ССРСР. За таких умов парламентна боротьба втрачає перспективу, тож нагальною потребою народу є перехід до революційної боротьби. Для уникнення громадянської війни, міжнаціональної ворожнечі та зовнішньої інтервенції стає необхідним утворення Національних Збройних Сил, Національної Служби Безпеки, національної поліції.

Ми, делегати різних партій та патріотичних громад, вбачаємо позапарламентний шлях до державної незалежності України в конгресовій боротьбі. Тому сьогодні, першого липня тисяча дев'ятсот дев'яностого року, ми утворили Українську Міжпартійну Асамблею [7], на яку покладаємо справу підготовки і скликання першої черги Національних Установчих Зборів – Національного Конгресу. Асамблея діятиме до дня відкриття Конгресу і збиратиметься на свої сесії раз на три місяці.

Для виконання своїх директив Асамблея утворює робочий орган – Виконавчий Комітет, на який покладено такі основні справи:

1) утворення сільських, міських, районних та обласних конгресових самоврядних органів з правом реєстрації громадян України та організації виборів депутатів до Національного Конгресу;

2) пропаганда ідеї Національних Установчих Зборів і їхньої першої черги – Національного Конгресу

3) координація діяльності обласних самоврядних органів у справі реєстрації громадян України та проведення виборів депутатів до Національного Конгресу;

4) проведення необхідних заходів для утворення Національних Збройних Сил, Національної Служби Безпеки та Національної Поліції;

5) зовнішньополітична діяльність, що спрямована на інформування демократичного світу про боротьбу українців за державну незалежність та на пошук прихильників незалежної Української Держави;

б) розробка проектів державних актів для Національного Конгресу. Зовнішньополітична діяльність Виконавчого Комітету Асамблеї не буде успішною без участі в ній інтелектуальних сил української діаспори. Асамблея закликає всі українські державні центри в діаспорі об'єднатися в єдиний державний центр, який взяв би на себе представництво Асамблеї, а потім і Національного Конгресу в зовнішньому світі.

Асамблея констатує, що національно-демократичний рух в Україні призвів до того, що до колоніальних органів влади прийшли національні демократи. Це створило нову політичну ситуацію на регіональному рівні, хоч і не змінило колоніальної природи влади. В цій ситуації стає можливим залучення до конгресової боротьби тих рад народних депутатів, де національні демократи становлять більшість. Асамблея пропонує таким радам брати на себе справи конгресових самоврядних органів. Асамблея визнає повноваження таких рад, якщо вони заявляють про свою готовність визнати над собою зверхність Національного Конгресу.

Для досягнення нашої мети – незалежної Української Держави – необхідною є консолідація всього народу. Асамблея звертається до українців у всьому світі і в краю, до всіх етнічних груп в Україні, до всіх верств населення, до партій, церков всіх конфесій і громад, що підтримують незалежну Українську Державу з закликом консолідуватися довкола нашої спільної мети. Незалежна Українська Держава буде демократичною і відкритою. Вона буде доброю матір'ю кожному громадянину. Наша доля в наших руках.

ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ ЄДНАЙМОСЬ!

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)

Верховна Рада Української РСР,

виражаючи волю народу України,

прагнучи створити демократичне суспільство,

виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,

шануючи національні права всіх народів,

дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,

визнаючи необхідність побудови правової держави,
маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і

використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками - суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є національний Банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

ІХ. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній,

економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

м. Київ,

16 липня 1990 року

№ 55-ХІІ

Прийнята Верховною Радою Української РСР

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

проголошує

незалежність України та створення самостійної української держави -
УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В. Смолій; Кер. авт. кол. Г. Боряк; Авт. кол.: В. Головка (коорд. проекту), В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Майборода, В. Смолій, Л. Якубова, С. Янішевський. НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2016. 796 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11051>.
2. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: [Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України], 2003. 667 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001059>.
3. Бойко О. Історія України: посібник. К.: Академія, 2002. 656 с.
4. В'ятрович В. За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Viatrovych_Volodymyr/Za_lashtunkamy_Volyni-43_Nevidoma_polsko-ukrainska_viina/.
5. Володарі гетьманської булави : історичні портрети / [авт. передм. В. А. Смолій]. Київ: Варта, 1994. 553 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021787>.
6. Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). Київ: ЩеК, 2010. 303 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000817>.
7. Галицько-Волинський літопис. Львів: Червона Калина, 1994. 254 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Nevidomyi_Avtor/Halytsko-Volynskiy_litopys.pdf?.
8. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К.: Вища шк., 1994. 548 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000344>.
9. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001688>.
10. Головка О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К.: Стилос, 2006. 574 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010477>.
11. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. К.: Критика, 2007. 464 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Volymo_tsaria_skh_idnoho_Ukrainskyi_Hetmanat_ta_rosiiska_dynastiia_do_i_pislia_Pereiaslava/.

- 12.Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Kniazi_i_hetmany_usiiei_Rusi_Cherez_shabliu_maiem_pravo_Zlety_i_padinnia_kozatskoi_derzhavy/.
- 13.Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації XIX–XX ст. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/.
- 14.Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2022. 432 с.
- 15.Грушевський М. Нарис історії українського народу. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2022. 576 с.
- 16.Даниленко В. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії : монографія / В. Даниленко; Ін-т історії України НАН України. Київ: Ін-т історії НАНУ, 2018. 276 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014609>.
- 17.Дорошенко Д. Нарис історії України: в 2 т. Т. 1 : До половини XVII століття. 1992. 228 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001416>.
- 18.Історія України в особах IX – XVIII ст. К.: Україна, 1993. 395 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000540>.
- 19.Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Т. 1. К.: Києво-Могилянська академія, 2006. 799 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001074>.
- 20.Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Історико-архівні нариси. Том 1. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kentii_Anatolii/Zbroinyi_chyn_ukrainskykh_natsionalistiv_19201956_Istoryko-arkhivni_narysy_Tom_1/.
- 21.Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Історико-архівні нариси. Том 2. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kentii_Anatolii/Zbroinyi_chyn_ukrainskykh_natsionalistiv_19201956_Istoryko-arkhivni_narysy_Tom_2/.
- 22.Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 463 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001152>.
- 23.Котляр М. Історія суспільного життя Русі: нариси. К., 2016. 288 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009216>.
- 24.Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. К.: Україна, 1996. 238 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008386>.
- 25.Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. К.: Наукова думка, 1984. 176 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020064>.

26. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії : нарис сусп.-політ. руху (XIX ст. - 1939 р.). Івано-Франківськ: [б.в.], 1993. 199 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/UKR0002275>.
27. Литвин В. Історія України: підручник. К.: Наукова думка, 2013. 991 с.
28. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: ОЛІР, 1995. 361 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/ukr0000020282>.
29. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. / А. Руккас [та ін.]. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 351 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/ukr0000022153>.
30. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; [авт. кол.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2011–2012. Кн. 1. 2011. 386 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/UKR0005038>.
31. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; [авт. кол.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2011–2012. Кн. 2 . 2012. 460 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/UKR0005036>.
32. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX- початок XX століття : зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ: [Вид-во "Іван Федоров"], 1999. 248 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001601>.
33. Павленко С. Іван Мазепа. Київ: Альтернативи, 2003. 414 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/ukr0010867>.
34. Плохій С. Брама Європи. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 496 с.
35. Повість минулих літ: літопис. К.: Веселка, 1989. 220 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/UKR0004661>.
36. Полонська-Василенко Н. Історія України. К.: Либідь, 1995. 588 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/UKR0001057>.
37. Реєнт О. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. Харків: Фоліо, 2008. 414 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/UKR0001165>.
38. Ричка В. Лицар Духу: Володимир Великий в історії та пам'яті. К., 2015. 131 с. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/UKR0004237>.
39. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. К.: Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stepankov_Valerii/Dyplomatiia_na_mezhi_svitu_mi_zhnarodni_vidnosyny_ta_zovnishnia_polityka_Ukrainskoi_derzhavy_XVII_st/.

40. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом: нариси історії XIX - початку XX ст. Львів: [б.в.], 1999. 226 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002187>.
41. Толочко П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000017919>.
42. У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації : Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / Валентина Шандра [та ін.]. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000016721>.
43. Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси : в 3 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. - Київ : Наук. думка, 2004. Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. 2004. 501 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002584>.
44. Україна крізь віки : в 15 т. / ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1998. Т. 10 : Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. 1999. 319 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001319>.
45. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 9: Сарбей В. Г. Національне відродження України / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 336 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005626>.
46. Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 4: Київська Русь / О. Толочко, П. Толочко. 1998. 351 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001615>.
47. Україна крізь віки: в 15 т. в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 5: Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. 1998. 335 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000667>.
48. Україна крізь віки: в 15 т. в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 7: Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. 1999. 351 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000526>.
49. Україна крізь віки: в 15 т. в 15 т. / ред. В. А. Смолій. К.: Альтернативи, 1998. Т. 8: Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. 1999. 303 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000520>.
50. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). К.: Інститут історії України, 2014. 671 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Ukrainska_derzhava_druhoi_polovyny_XVII_XVIII_st_polityka_suspilstvo_kultura/.

51. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Viatrovych_Volodymyr/Ukrainska_Povstanska_Armia_Istoriia_neskorenykh_2007/.
52. Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. Київ: Наш час, 2008. 263 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002831>.
53. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 316 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001284>.
54. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Т. 2. Львів: Світ, 1991. 388 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004444>.
55. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000066>.

Додаткова література

1. Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2013. 234 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002293>.
2. Аркуша О. Час народів. Історія України XIX століття : навч. посіб. / Олена Аркуша, Костянтин Кондратюк, Мар'ян Мудрий, Олексій Сухий; Львівський Національний університет ім. І. Франка, . Львів: Літопис, 2016. 407 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021374>.
3. Баран В., Токарський В. Україна. Західні землі. 1939–1941. Львів: [Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України], 2009. 446 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001058>.
4. Барановська Н. Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи / Н. П. Барановська; НАН України, Ін-т історії України. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2001. 95 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002358>.
5. Бардаш О. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку XX століття (1900-1917 рр.) : [монографія]. Київ: Укр. пріоритет, 2011. 207 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001811>.
6. Бойко О. 30 років незалежності України. Т. 1: До 18 серпня 1991 року. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Oleksandr/30_rokiv_nezalezhnosti_Ukrainy_T_1_Do_18_serpnia_1991_roku/.
7. Бойко О. 30 років незалежності України. Т. 2: Від 18 серпня 1991 р. до 31 грудня 1991 р. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Oleksandr/30_rokiv_nezalezhnosti_Ukrainy_T_2_Vid_18_serpnia_1991_r_do_31_hrudnia_1991_r/.

8. Бойко О. Україна: від путчу до Пущі (серпень-грудень 1991 р.) : монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. 221 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002360>.
9. Брайчевський М. Вибране: в 2 т. Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. 2009. 720 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013188>.
10. Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. 188, [3] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000631>.
11. Верстюк В. Махновщина : селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). Київ: Наукова думка, 1992. 368 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021009>.
12. Возняк М. Кирило-Методіївське Братство. Львів: Накладом фонду "Учітеся, брати мої", 1921. 238, [2] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008957>.
13. Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2011. 478 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005301>.
14. Войтович Л. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *УІЖ*. 2015. № 3. С. 37–55. URL: https://web.archive.org/web/20170227062502/http://shron.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Holmgard_de_pravyly_ruski_kniaz_i_Sviatoslav_Ihorevych_Volodymyr_Sviatoslavych_ta_Yaroslav_Volodymyro.pdf.
15. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2006. 782 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Kniazha_doba_portrety_elity.pdf.
16. Войтович Л. Князь Лев Данилович. Львів, 2012. 182 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002121>.
17. Гадяцька унія 1658 року : [зб. наук. пр.] / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.», Канад. ін-т укр. студій; [редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін.]. Київ, 2008. 349 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015465>.
18. Газін В. Гетьман Павло Тетеря : соц.-політ. портрет. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 193 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002313>.
19. Герої Крут: трагічні події 29 січня 1918 року та вшанування пам'яті (до 91-ї річниці подій) : документи, фотодокументи та публікації преси / упоряд. та авт. передм. Г. Папакін. Київ: Український ін-т нац. пам'яті, 2009. 280 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014106>.

20. Головка О. Князь Роман Мстиславич та його доба. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Kniaz_Roman_Mstyslavych_ta_yoho_doba/.
21. Головка О. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної Європи // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. Т. 23: На пошану професора С. А. Копилова. С. 213–230. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Holovko_Oleksandr/Koronatsiia_kniazia_Danyla_Romanovycha_v_konteksti_ideolohichnoho_zhyttia_i_mizhnarodnykh_vidnosyn_s/.
22. Головка О. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. К., 1994. 29 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001644>.
23. Головна Руська Рада. 1848-1851 : протоколи засідань і книга кореспонденції / Ін-т Історії Церкви Укр. Католиц. Ун-ту, Центр. держ. іст. архів України; упоряд. У. Кришталович та І. Сварник ; за ред. О. Турія. Львів: [Ін-т Історії Церкви Укр. Католиц. Ун-ту], 2002. 267 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011278>.
24. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917-1918 : утворення та боротьба за державу / Віктор Голубко. Львів: Кальварія, 1997. 275 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004629>.
25. Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки / Відп. ред. В. Смолій. К., 2013. 200 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Chorna_rada_1663_roku_Peredumovy_rezultaty_naslidyky/.
26. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 : [монографія]. Київ: [б.в.], 2001. 533 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0010478>.
27. Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Konflikt_i_vlada_v_rannomodernii_Ukraini/.
28. Громенко С. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року. Київ: К.І.С, 2018. 266 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022982>.
29. Гурак І. "Молода Україна": студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX - початок XX ст.) : [монографія]. Івано-Франківськ: ПП Третяк І. Я., 2007. 278 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008762>.

30. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. К: Основи, 1996. 222 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hurzhiy_Oleksandr/Ukrainska_kozatska_derzhava_v_druhii_polovyni_XVII_XVIII_st_kordony_naseleння_pраво/.
31. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Києво-Могилян. акад., 2007. 1142 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004703>.
32. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 375 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002054>.
33. Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890-1918 рр.). Івано-Франківськ: Вид.-дизайн. від. Центру інформ. технологій, 2006. 535 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008184>.
34. Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали / ред. і упоряд. Микола Посівнич. Тернопіль: Астон, 2008. 443 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002267>.
35. Журавльов Д. Іван Мазепа. Харків: Фоліо, 2015. 62 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020381>.
36. Журавльов Д. Мазепа. Людина. Політик. Легенда. [Харків: Фоліо, 2007]. 205 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009373>.
37. Збройний чин Українських Націоналістів. 1920-1956 : іст.-арх. нариси : [у 2 т.] / Анатолій Кентій ; Держ. ком. архівів України, Центр. держ. архів громад. об-нь України. Київ : [б.в.], 2005–2008. Т. 2 : Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. 2008. 414, [1] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0003091>.
38. Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять : матеріали міжнар. наук. конф., [15-17 жовт. 2008 р., Київ, Полтава] / Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ: Темпора, 2008. 486 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009884>.
39. Іванова Л., Іванченко Р. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. Київ, 1999. 126 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014722>.
40. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть : соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 172 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020965>.
41. Коваль Р. Багряні жнива Української революції : 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань / Роман Коваль; ред. Володимир Коломієць. – 2-е вид., випр. і доп. Київ: Діокор, 2005. 264, с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021040>.

42. Ковальчук В. ОУН в центральній, південній та східній Україні. 1941–1950-ті рр. Київ, 2011. 77 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001821>.
43. Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. Київ: [б. в.], 2007. 72 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013736>.
44. Котляр М. Княжий дім Романовичів. Кілька вступних зауважень. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Kniazhyi_dim_Romanovychiv_Kilk_a_vstupnykh_zauvazhen/.
45. Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. К.: Наш час, 2010. 280 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015368>.
46. Котляр М. Південно-Західна Русь в європейській політиці XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вип. 3. К., 2003. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Pivdenno-Zakhidna_Rus_v_ievropeiskii_politytsi_KhIIKhIII_st/.
47. Котляр М. Рюриковичі в Галичині й на Волині. Український історичний журнал. К., 2008. Вип. 3. (№ 480). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Mykola/Riurykovychi_v_Halychyni_i_na_Volyni/.
48. Котляр М., Смолій В. Історія України в життєписах. К.: Час, 1994. 328 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000050>.
49. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття : статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. 470 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004593>.
50. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. Мюнхен: Дніпр. хвиля, 1956. 78 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002271>.
51. Крути : пам'яті героїв Крут / [упоряд.: О. Зінкевич, Н. Зінкевич]. Київ: Смолоскип, 2012. 61 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008284>.
52. Кульчицький С. Росія і Україна в перший рік після повалення самодержавства: деконструкція більшовицького міфу про революцію / Станіслав Кульчицький ; [відп. ред. В. Смолій]; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2021. 243 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020393>.
53. Лук'яненко Л. До історії Української Гельсинської спілки / Левко Лук'яненко. Київ: Фенікс, 2010. 318 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000022498>.
54. Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. К.: Промінь, 2012. 190 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002190>.
55. Мишко Д. Северин Наливайко. К.: Рад. шк., 1992. 113 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0003186>.

- 56.Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ / Степан Мудрик-Мечник. Тернопіль: РВВ упр. по пресі, 1994. 123 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002074>.
- 57.Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. К.: Євшан-зілля, 2007. 619 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001349>.
- 58.Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків, 2006. 343 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005268>.
- 59.Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : Історичні нариси / В. В. Дзьобак [та ін.] ; відп. ред. С. В. Кульчицький; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 496 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000627>.
- 60.Павленко С. Військо Карла на Півночі України. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017. 510 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015203>.
- 61.Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. Київ: Києво-Могилян. акад., 2007. 267 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004711>.
- 62.Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 366 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014455>.
- 63.Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Patryliak_Ivan/Viiskova_diialnist_OUN_B_u_1940_1942_rokakh/.
- 64.Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба концептуального підходу. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Patryliak_Ivan/Ukraine_v_roky_Druhoi_svitovoi_vii_ny_sproba_kontseptualnoho_pidkhodu/.
- 65.Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Plokhii_Serhii/Nalyvaikova_vira_kozatstvo_ta_relihiia_v_rannomodernii_Ukraini/.
- 66.Плохій С. Остання імперія : занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій, пер. з англ.: Я. Лебеденко, А. Саган. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 512 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018219>.
- 67.Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Plokhii_Serhii/Ubyvstvo_u_Miunkheni_Po_chervonomu_slidu/.
- 68.Плохій С. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи. Харків: Фоліо, 2020. 396 с.

69. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 1. К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. 400 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015721>.
70. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Кн. 2. К.: ВІК, 2004. 276 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015722>.
71. Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Либідь, 1995. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 1995. 606 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001061>.
72. "Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав" : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., [11-12 черв. 2009 р.] / Полтав. міськрада [та ін.]; [редкол.: Н. В. Білан та ін.]. Полтава: [ФООП Толмачова Н. Ю.], 2009. 479 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011716>.
73. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія : (в 2 ч.). Ч. 1. Київ : ДАКККіМ, 2008. 239 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001531>.
74. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : монографія : (в 2 ч.). Ч. 2. Київ : ДАКККіМ, 2008. 287 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001534>.
75. Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття : монографія. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. 930 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000015402>.
76. Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України : легенди, міфи, біографії. Харків: Фоліо, 2008. 414 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001165>.
77. Русначенко А. Народ збурений: нац.-визвол. рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. 518 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001869>.
78. Русь "після Русі". Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / Авт. кол.: В. М. Горобець, М. М. Волощук, А. Г. Плахонін, Б. В. Черкас, К. Ю. Галушко. Х., 2016. 352 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Voloschuk_Myrosлав/Rus_pislia_Rusi_Mizh_koronoiu_i_bulavoju_Ukrainski_zemli_vid_korolivstva_Rusi_do_Viiska_Zaporozkoho/
79. Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. 236 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013024>.
80. Сас П. Витоки українського націотворення. К., 2010. 701 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001286>.

81. Сас П. Хотинська війна 1621 року. К., 2011. 519 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002837>.
82. Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. К.: Україна, 1991. 251 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002730>.
83. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор : діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Київ: [ПП Сергійчук М. І.], 2006. 181 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011452>.
84. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Темпора, 2011. 631 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004129>.
85. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. 447 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000731>.
86. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 374 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stepankov_Valerii/Fenomen_Ukrainskoi_natsionalnoi_revoliutsii_XVII_st_komparatyvni_ta_evristychni_proektsii/.
87. Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. Частина 1. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sokyрко_Oleksii/Ukrainskyu_rubikon_ch1/.
88. Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. Частина 2. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sokyрко_Oleksii/Ukrainskyu_rubikon_ch2/.
89. Сокирко О. Устроєві роформи гетьмана Кирила Розумовського та початок кінця Козацького Гетьманату. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sokyрко_Oleksii/Ustroievi_roformy_hetmana_Kyryla_Rozumovskoho_ta_pochatok_kintsia_Kozatskoho_Hetmanatu/.
90. Сорока Ю. Безгетьманя та останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2015. 62 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020390>.
91. Судовий процес Валентина Мороза: розсекречені матеріали / упор. Б. В. Паска. Брустури: Дискурсус, 2021. 704 с.
92. Субтельний О. Мазепинці : український сепаратизм на початку XVIII ст. К.: Либідь, 1994. 239 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018909>.
93. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ: Стародавній світ, 2014. 164 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020573>.
94. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / [редкол.: Т. Гунчак (голова, наук. ред.) та ін.]. Київ : Дніпро, 2001. Т. 5, кн. 1 : XIX ст. /

- [упоряд., прим., передм. О. Сліпушко ; ред. тому Ю. Косенко]. 2001. 508 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020263>.
95. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. К. : Дніпро, 2001. Т. 1 : X-XV ст. / упоряд. і прим. О. Сліпушко; ред. Ю. Косенко; передм. О. Сліпушко, В. Яременко: [б.в.]. 2001. 632 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018547>.
96. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. К.: Дніпро, 2001. 534 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018549>.
97. Троневи́ч П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст. Луцьк: Християнське життя, 2003. 112 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002590>.
98. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; Упорядн.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. К.: Інститут історії України, 2013. 810 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009174>.
99. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / О. А. Бачинська, Т. В. Чухліб, В. О. Щербак. Київ : Кристал Бук, 2015. 398 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Scherbak_Vitalii/Ukrainske_kozatstvo_Zoloti_storinky_istorii/.
100. УПА – відповідь нескореного народу. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Patryliak_Ivan/UPA_vidpovid_neskorenoho_narodu/.
101. Федака С. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. 340 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019763>.
102. Фігурний Ю. Роман Шухевич – становлення національного героя. Київ, 2011. 160 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014990>.
103. Хотин-1621: 400 років пам'яті : зб. наук. пр. / ред. В. Смолій, упоряд. Д. Вирський; НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 267 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021469>.
104. Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ: [б. в.], 2008. 63 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR00000808>.
105. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали : до 20-ї річниці незалежності України / НАН України, Ін-т історії України, Галуз. держ. архів СБУ; [ред. кол.: В. А. Смолій (голова)

- та ін. ; упоряд.: В. М. Даниленко та ін.]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 624 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000728>.
106. Щербак В. О. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Монографія: Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 220 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Scherbak_Vitalii/Derzhavna_ideia_v_rannomodernii_Ukraini/.
107. Щербак В. Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 172–199. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000020601>.
108. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К. : Києво-Могилянська академія, 2006. 295 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Scherbak_Vitalii/Ukrainske_kozatstvo_formuvannia_sotsialnoho_stanu_Druha_polovyna_XV_seredyna_XVII_st/.
109. Юсупович А. Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів? (польсько-руські відносини наприкінці X – на початку XI ст.). *ВІЖ*. 2015. № 5. С. 43–69. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yusupovych_Adrian/Chy_khodyv_Volodymyr_Velykyi_nado_liakhiv7_polsko-ruski_vidnosyny_naprykintsi_Kh_na_pochatku_KhI_st.pdf.
110. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни : [монографія]. Київ: Основи, 1998. 447 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001451>.
111. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ: Основи, 2003. 643 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001442>.

Навчально-методичне видання

Паска Богдан Валерійович

Історія України

Навчально-методичний посібник

Для студентів неісторичних спеціальностей

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018